

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૯૯૫૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ મૂળ વાતચિત્.

વિષય ક્ર. ૩:૩૫૪::૨૩૧૬૩

“લેન્ને જ્ઠાનો લોક, આજ હૈંટ માંડી હાટડી;
ફેરો નથી જ ફેક, પકરો જ્ઠાલાને મળ્યે.”

કાર્યસ ગુજરાતી સભા અન્યમાળા નં. ૬

કાઠિયાવાડની
જૂની વાર્તાઓ
યાને
કાઠિયાવાડનું કંઠસ્થ સાહિત્ય

યોજનાર
હરજીવિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદી

સંવત ૧૯૭૮

ઈ. સ. ૧૯૨૨

કીંમત રૂ. ૨-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
સા. નં. જા. વા. ૬
ગુજરાતી શ્રીપીઠાર્ણવ-સંગ્રહ
૮૮૧૮

સર: રૂ. ૧૧:૦૦ રૂ. ૨૬૨
સર્વ હક્ક કર્તાને સ્વાધીન છે.

પ્રગટકર્તા
ફાર્મસ ગુજરાતી સભા

‘ગુજરાતી’ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાપ્રજ્ઞે
છાપ્યું. સામુન બિલ્ડિંગ, સર્કલ, કોટ-મુંબઈ.

સંબોધન.

હે જ્ઞાલી વાર્તાઓ !

હેયે ઉછળે હેત, એ પ્રિતાળુજ પારખે;
સમજે રૂઢિયો એક, નેને નેન નાયંત જે.
ખાય લાવી ખડધાન, વનમાં જૈ વાસો કરે;
તનડે એક જ તાન, આંખલડી અમરત ઝરે.
વસન્ત વાતાં વેત, કાયલડી ટૌકા કરે;
પ્રેમ ઝપટ જે દેત, હૈયે હૈયું પારખે.
ચાંદલિયો નભમાંય, અમેધ રસને આવરે;
ચકોર ચિત કૈ થાય, પ્રેમ ઝપટને પારખી.
વનમાળી વનમાંય, વાયે મધુરી મોરલી;
ગોપી ચિત વીંખાય, પ્રેમ પૂર એ આકરે.
ગગને ધોરે મેધ, પ્રેમ સરિત પ્રસરાવતો;
વલોવી દે છે છેક, મોરલિયાના ઉરને.
કુરંગ અંગ વિંધાય, મીઠા વીણા વાલ્મી;
ચિત જરી ના ચોરાય, પ્રેમ નેમમાં મસ્ત એ.
રણુમાં ઉઠે રાડ, હૈયાને હાકલ દર્ધ;
સુબટે ના સ્હેવાય, સામે પગલે જૈ મરે.

ધર્મ ધરાને કાજ, ધીંગાણે ધીરા ધસે;
 એ હૈયાની લાજ, માથું મુકવામાં મચી.
 પ્રેમ સાથ સોહાય, અમૃત હૈયું એકલું;
 મેળ મીઠો જે થાય, પ્રેમી એક જ પારખે.
 એવાં વીરલાં ઉર, પ્રેમ પૂર મહીં વહ્યાં;
 જઈને તેની હજુર, માથલડાં જ નમાવજો.

પ્રસ્તાવના.

ઘણાં વર્ષો સુધી સ્નેહી જનસમુદાયને આ “કાઠિયા-વાડના કંઠસ્થ સાહિત્ય”ની વાટ જોવરાવતાં જોવરાવતાં આજે તેને તે સહૃદય વર્ગનઠ ચરણમાં ધરી ક્ષમા યાચી, કૃતાર્થ થાઉં છું, તે માટે ઈશ્વરનો ઉપકાર માનું છું. છેક નાની વયથી જ રસિક હૃદયદ્રાવક ગામડિયાની વાર્તા સાંભળવાનો અને ભરવાડ, ગોવાળ, ચારણ, ભાટ, આદિના મુખથી તે તે પ્રસંગે ઉભરાતા દુહા, સોરઠાને યાદ રાખવા, યા તો લખી લેવાનો ઉત્સાહ હોવાથી એક ઠીક ઠીક સંગ્રહ બની ગયો, અને મને આ સાહિત્ય ઘણું ગહાણું છે એ મારા સ્નેહીઓ જાણતા થયા એટલે તેમણે મને તેમાં મદદ કરવા માંડી; પ્રથમ તો વાળા રા. વસંતસિંહજી તથા તેમના મોટા ભાઈ નથુભાઈએ મને તેમાં સારી મદદ કરી.

આમ સંગ્રહ તૈયાર તો થયો પણ તેને બહાર લાવવાને ધનની સગવડ સાક્ષરરત્ન રણજીતરામ વાવાભાઈએ “કાર્પસ સોસાયટી”ના માનદ મંત્રી વિદ્વદ્વર્ય રા. રા તનસુખરામભાઈને મળીને કરી આપી. સંગ્રહ રણજીતરામ

વાંચવા લઈ ગયા. પણ તેઓ વિદેહ થતાં વળી કામ
 ખોરંભે પશું, લડાઈ જાગી ને કાગળ તથા છપાઈના ભાવે.
 બેહદ વધી પડવાથી અને મારી શારીરિક સ્થિતિ બગડી
 હોવાથી તે ક્યારે બહાર પડશે તે હું પણ જાણવા અશક્ત
 થયો. પણ પ્રભુની ગતિ ગહન છે. મોરબી બેંકના મેને-
 જર રા. રા. છોટાલાલ ઇશ્વરદાસ પારેખે એક સારી
 રકમનો એક આપ્યો, અને આ રીતે પુસ્તકને બહાર
 મુકવામાં ધનની નડતી અડચણ દૂર કરી આપી, અને
 આમ કરી પોતાના દિલની ઉદારતા તથા સાહિત્ય તર-
 ફની લાગણી પ્રદર્શિત કરી. પણ આટલેથી પતે તેમ નહોતું.
 મારે તો કાઢિયાવાડમાં રહેવું ને પુસ્તક મુંબઈમાં છપાવ
 એટલે માફ અવ્યસ્થિત લખાણ સુવ્યવસ્થિત કરવું ને
 પ્રેસમાંથી જે ટ્રૂફ આવે તેને સુધારી કામ ચાલતું રાખવું
 વગેરે કંટાળાભર્યું કામ મારા મિત્રો મોહનલાલ મકન-
 દાસ મહેતા તથા ભગવાનલાલ ગિરજશંકર ભટ્ટ એમણે
 કરી આપી મારાપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો છે. માટે છેવટે
 બંને વાળા બંધુઓનો, વિદ્વદ્વર્ય રા. રા. તનસુખરામભાઈ
 તથા છોટાલાલભાઈનો તથા આ બંને મિત્રવર્યોનો હું અત્રે
 ઉપકાર માનું છું.

સહૃદય વાચકવર્ગ આ ભાગને માટે કેવી ઉલટ ધરા-
 વશે, તેનાપર આના જેવી સુંદર ને રસિક વાર્તાથી ભરેલ

બીજો ભાગ બહાર પડવાનો આધાર રહેશે. લખાણ સર્વ તૈયાર પડેલ છે.

છેવટે રા. રા. બલવંતરાય ક. ઠાકોરે પ્રવેશક લખવા કૃપા કરી તે ખાતર તથા ગુજરાતી પ્રેસના માલિક રા. રા. મણિલાલે વાર્તાને અનુકૂળ સુંદર કામ કર્યું તથા રા. રા. રવિશંકરભાઈએ પોતાની સુંદર પીછીથી અનુકૂળ ચિત્ર દોરી આપ્યું તે માટે તેમનો સર્વેનો ઉપકાર માનવા આ તક લઉં છું. મહૂમ રણજીતરામનો અમર આત્મા તેા મારાપર અમી વરસાવી જ રહ્યો છે, તે મારા હૃદયના નમનો સ્વીકાર્યા વિના નહીં રહે એવી મને ખાતરી છે.

મહુવા, કાઠિયાવાડ } હરગોવિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદી.
વસંતપંચમી ૧૯૭૮.

પ્રવેશક

૧ ઝકલ લાવસારણ્ય-હું બાળક હતો, રાજકોટ પરું પણ બાળક-મહારાથીયે મોડું જન્મેલું છેક ન્હાનું હતું, ત્યારે હાલ ચીકાર મકાનોની હારો લાગેલી છે તે ભાગ ખુલ્લો માણસના વસવાટ વગરનો પડેલો હતો તેમાં કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલથી માંડીને માંડવી સુધીમાં બહુ જ થોડાં મકાનો ચણાયાં હતાં, અને છેવાડાનાં મકાનો મહારા મામા પ્રાણલાલ વડીલનું, મહારા વડીલનું, અને ‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ’ એ કીમતી ચોપડીના કર્તા ભગવાનલાલ સંપતરામનું એ ત્રણ હતાં. સરહદનું રખોપું ત્રણ ભરજીવાન રૂઆબદાર બ્રહ્મક્ષત્રિયીને જ જાણે સોંપ્યું હોય એમ કેટલાક વખત સુધી હતું. પ્રાણલાલ શંભુલાલ અને અમારાં મકાનોની આસપાસ અમારી ખુશી જગા પુષ્કળ હતી તેની હદ માણસ કુદીને આવી શકે એવી નીચી વંડીથી બાંધેલી હતી, અને અમારી વંડીની એક બાજુએ પાસે જ કેટલાક લોધાના ફૂબા અને ઝુંપડાં હતાં તેમાંથી એકમાં એક હિંદુ ધોખી રહેતો હતો. તેની સ્ત્રી ઝકલ કાળી જીંચી નેતર જેવી પાતળી પજુ રાયજીની માંઠામાંઠાવાળી લાકડીના જેવી સંગીન હતી. પજુ એ નિમ્નિચન સ્થિતિમાં આખો દિવસ મનૂરી કરી આંબંદથી રહેનારી બાઇની ખરી સંગીનતા એના કંઠસ્થ સાહિત્યમાં અને તેના અનુશીલનથી એનામાં આવેલાં બુદ્ધિ, કલા, અને ઉમદા ગુણિયલપણમાં હતાં. ઝકલ બાળપણમાં એનાં માબાપ સાથે સોરઠ, બાદશકોઠા, બરડો,

ઝોખામંડળ, અને હાલારમાં આથડેલી હતી અને વાર્તાઓનો અખૂટ ભંડાર હતી. પરંપરા પછી કચ્છમાં અને લાઠી બાવનગર તરફ પણ જઈ આવી હતી. ઠાકોર શ્રી બાવાજીરાજને ગાદી મળી ત્યારે મહારા વડીલને એજન્સીમાં વકીલાત કરતાં કંઈક સમય થયો હતો અને ન્યૂડીશિયલ આસિસ્ટન્ટ સાહેબની બલામણુથી ઠાકોર સાહેબે એમને ન્યાયાધીશની નોકરી આપી તે એમણે સ્વીકારી, અને થોડા જ વખતમાં પરું વસાવવાના કામનો આરંભ થતાં ઉપલી જમીન એમને નામની કીમતે મળી હતી અને તેમાં એમણે ‘સ્વિસ કોટેજ’ના ધાટોનો “બંગલો” અને કુવો પણ બંધાવી દીધાં હતાં. પરંતુ તે પછી થોડા જ માસમાં ઠાકોર સાહેબ અગર દિવાન સાથે (હું તથી નહોતો શો) અણખનાવ થતાં મહારા વડીલે એ નોકરી જતી કરી અને પાછી વકીલાત આરંભી. એજન્સીની કોર્ટોમાં વકીલાત એટલે ન્યૂડીશિયલ, રાજ-સ્થાનિક, કે પ્રાંત સાહેબની જે વખતે જે સ્થળે છાવણી હોય ત્યાં હાજર થવું, ત્યાંના એક બે કામ મળ્યાં હોય તે કરવા, તે દરમિયાન એમાંની બીજી કોઈ કોરટનાં કામ મટિ અસીલ ફેકે તો તે કરવા ત્યાં જવું, અને પાછા રાજકોટ વળી આવવું એમ કમ રહેતો. આ પ્રમાણે એઓ જય તે પાંચદશ દિવસે પાછા આવી થોડો વખત ઘેર રહી વળી પાછા જય. કોઈ વાર તો પાછા આવતાં મહિનો પણ થઈ જાય. આવે વખતે રાત્રે એ એકલવાયા જેવા ઘરમાં મહારાં બાને સોરવે નહોં, કોઈ કોઈ વખત બહીક જેવું પણ ખરું, એટલે એ મક્કલને બોલાવે, અને એના ધીમા મધુરા કંઠમાંથી વાર્તાનદી સ્રવે તે રાત વધતી જાય તેમ તેમ

વાધે, જામે, વિલસી રહે. કોઈ એક વાર્તા કે વાર્તાઓનો સહ-
એબલ વાળાનો, જેસલ ટોડીશણીનો, નૃતાગઠના શ'ઓનો, ધુમ-
લીના જેઠવાઓનો, કચ્છ સિંધના સુમરાઓનો—સંપૂર્ણ સાંભળ-
વાની લગનીમાં એમને રાત કેટલી ગઈ કે સાવ ગઈ તેનું
પણ જાન ન રહેતું. ઝકલ વાર્તાઓ કહેતાં વચ્ચે વચ્ચે
કહેવતો, દૂહા, બજનો વગેરે ઘણાં કહેતી; મહારાં બાને તો એ
વસ્તુઓનો નાદ જ હતો, અને એમને મ્હોંએ પણ ઝટ મ્હડી જતાં,
એટલે ઝકલ એવું કંઈ નવું બોલે કે તુરત તેને રોકી ફરી ફરી બે
ત્રણ વાર બોલાવે, અને પછી જ આગળ ચાલવા દે. વળી એક
વાર્તા પૂરી થતાં ઝકલ થોડો વિસામો લે અને તપખીર સુંધે તે
દરમિયાન મહારાં બા આગલા દિવસના દૂહા કે બજન એને કહી
સંભળાવી પાકાં કરે અને શબ્દમાં કે અર્થમાં કોઈ ઠેકાણે વિસ્મૃતિ
થઈ હોય તે ખરું કરી લે. ઝકલને પણ—દીવે દીવો મકટ તેમ—એક
દૂહામાંથી બીજો સાંભરે અને એમ એ નવા દૂહાવાળી વાતનો
આરંભ થાય. હું સામે કે ઝકલના બોળામાં બેઠો બેઠો એનું મ્હોં
અને એની ઇન્દુ-કણી જેવી તેજસ્વી આંખોને જોતો જોતો સર્વ
સાંભળ્યા કરું...એ રાતો, એ વાતું, એ દૂહા, બે-વસવાટ પરું,
એ એરંડા જેવો પણ અમારું સર્વસ્વ બંગલો, એ બાળપણ, અરે
એ ઝકલ, અરેરે એ વડીલો—તે હિ નો દિવસા ગતા:..... અથવા,
આ પંડમાં તો એ સર્વ સંસ્કાર મહારા ગળ પ્રમાણે પરિપાક
પામેલા જીવંત છે. પરંતુ એ સંસ્કારો, એ વાતાવરણ, એ દેશ-
બક્તિ, એ પ્રાચીનાનુરાગ; એ નિજાસાતંત્રદ્વારા કોઈ મહાપુરુષ, કે
શ્રીરત્ન, કે અમર બનાવ, કે દૈવી ગજબ, કે અજબ સંજોગો, કે

ચિત્તવેધક કવિતા સાથે બાલક મગજનં ત્રાટક રચાવી તેમાં વીરત્વપૂર્ણ,
 સત્યપૂર્ણ, ટેકપૂર્ણ, સૌંદર્યપૂર્ણ, પરમાત્મપૂર્ણ, આદિ માનવ-જીવનને
 સાર્થક્ય દેનારી ઉદાર બાવનાઓ, રમતું રમતી હોય એવી
 લીલાથી તથાપિ હેરત થક્યે એવી સચોટતાથી પોષનાર એ હીન-
 સેપન છતાં મહાભય-ખીજ સંસ્કૃતિ;—બાલતા હાયકાઓના અને
 હવે પછીના આપણા બાલકોને (આબાલવૃદ્ધ તમામ બાલકદ્વયોને)
 શહેરોમાં તેમ ગામડામાં, ઉચ્ચનીચ સર્વ વર્ણોમાં, વ્યવસાયોની
 મધ્યમાં ચિન્તાઓના મારા વચ્ચે, ઉત્સવશોકના પ્રસંગોમાં, તેમ
 નિવૃત્તિના અવસરોમાં, ઘર આંગણે તેમ ગામતરામાં મળ્યા કરે,
 મળ્યા જ કરે, કદાપિ મળ્યા વગર ન રહે: એ સૈકાઓથી ઉતરી
 આવેલી પરમ્પરા હજી એ સૈકાઓ સુધી—છેક જીર્ણને ત્યજતી તેમ
 આદરણીય નવીન સંભારને એકરસ કરી સ્થિર દેવાંગનાનું સનાતન ચોવન
 વિહરાવતી—આપણા દેશમાં આપણી પ્રજામાં પોતાના નાનાવિધ
 વાઘો વગાડ્યા કરે, કવનો કવ્યા કરે, નૃત્યો નાચ્યા કરે, પોતાનાં
 અલૌકિક કરયુગલ, સ્તનયુગલ, નેત્રયુગલનાં માર્દવ, પોષણ અને શીળાં
 તેજ કાયમ પ્રસાર્યા કરે:—એવા ઉચ્ચ પ્રજાહિતના હેતુ માટે આ
 શીખ્રગતિ મહાપરિવર્તનના જમાનાઓ દરમિયાન હાયકે હાયકે વધુ
 પ્રયત્નો અવશ્ય થવા જોઈયે છે.... દક્ષિણે પોતાની બખરો અને
 પોતાના પવાડા સમઢી લીધા છે, જુની તાત્કાલિક નોંધોમાંથી એ
 ઘણી સંઘઢી અને કેટલીક પ્રકટ કરી છે, અને હવે કાગળો,
 હસ્તાવેળે, હસ્તાક્ષરો આદિ ઉપર ધસારો આરંભ્યો છે. મારવાડ
 મેવાડે પણ આરંભ કર્યો છે. મદ્રાસે અને પારસીઓએ તો ખાસ
 પ્રગતિ કરેલી જણાય છે: સંઘઢિત સાધનોમાંથી કેટલાક ભાગના

ઉત્તમકાળ લગભગ નક્કી થયા છે અને એ સાધનોમાંથી ઇતિહાસ પણ બંધાવા માંડ્યા છે... આપણે આરંભ કર્યો ફ્રાન્સ સાહેબની વીશીમાં. આરંભ બહુ સારો કર્યો; રાસમાળા, ગુજરાતજનવાર્તા અને ઉપર જણાવેલો સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ એ આરંભની શાખ સદાયે પૂરશે. પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી અને દાકતર ભાઈ દાદા જેવા વિદ્વાનોએ સિક્કા, શિલાલેખ, તામ્રપત્રો, નૂની ઇમારતો, મૂર્તિઓ અને પાળિયા, અને કોઈ પણ જાતના પ્રાચીન અવશેષોનાં શોધ, સંગ્રહ, અને ઉકેલનો આરંભ પણ એવો જ સારો કર્યો હતો. પરંતુ આ પ્રવૃત્તિઓમાં તે પછી દાયકે દાયકે આપણે મોળા પડી ગયા છિયે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સ્વ. લાલશંકર ત્રવાડીની આગેવાની હેઠળ તાત્કાલિક ઉપયોગનાં અને શાલોપયોગી સાહિત્ય (?) ને મહત્ત્વ આપ્યું. ફ્રાન્સ સભાએ ધણાં વર્ષ વ્યાજને મુદ્દલમાં ભેળવ્યા કરવાની વાલ્ખિયાગત જ કરી; હજી એ વાર્ષિક ઉત્પન્ન બધી તે વર્ષ દરમિયાન સાહિત્યક્ષેત્રના અનેક પસંદ કરેલા ક્રિતાઓમાં બુદ્ધિપૂર્વક નિર્મિત કરેલા પ્રમાણમાં પડયા કરે એવું નીતિયક એ સભાએ પ્રવર્તાવવા માંડ્યું હોય એમ દેખાતું નથી. ત્રીજી અને નવી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સંસ્થા વિશે તો આટલું પણ લખી શકાય એમ નથી. રાજકીય અસ્મિતાની વધતી જતી વ્યવ્રતાને લીધે ખીળં કાર્યક્ષેત્રોમાંની આપણી મંદતા ઉપર હવે પછીના અનેક-કાર્ય-ધુરંધર દાયકા દયાનો ઓછાડ જ ઓઠાડશે. પ્રભમાંના સાહિત્યકલા જેવાં પરંપરા પ્રમાણે વધે વા ઘટે એવાં સાત્ત્વિક બીજાને પોષતા રહેવાનો રાજ્યોનો ધર્મ તો મહારાજ તખ્તસિંહ અને જામ વીબાના

જમાના સાથે ઊડી જ ગયો દેખાય છે, તેમ આગળ શાહ-વહેપા-રીઓની આ દિશામાં વૃત્તિ વળતી તે દીકરી હવે જોવામાં આવતી નથી, ત્યારે દુઃખવાયા વિદ્વાનો મોર મારી ન શકે એવું આ ક્ષેત્ર છે, અને સામાન્ય પ્રજાનાં જ મનોબલ અને આશ્રયથી આવાં કાર્યો વર્ધમાન પ્રમાણમાં થતાં નથી એવી-દક્ષિણી પ્રજાના જેવી-આપણી શક્તિ પણ પ્રતીત થતી નથી. આવા મંદ સંજોગોમાં જે કાળે જે આશ્રય ઉત્તેજનાદિ મળી આવે તેનો લાભ લઈ જે કોઈ આ દિશાઓમાંની કોઈમાં જે કંઈ સેવા કરી આપે તેને આવકાર દેતાં, આવી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ મોટું અને સાત્ત્વિક અને સનાતન પ્રભુહિત સમાયેલું છે, એ બાબત કંઈક વિગત સાથે અને લક્ષ ખેંચી શકે એવી રીતે ફરી ફરીને રજુ કર્યા કરવાની ફરજ ચાલુ રહે છે.

૨. કંઠસ્થ સાહિત્ય અને કાવ્યો. શિવાજી અને ઝેબુ-લીસા અને બીજાં કાવ્યોના કર્તા તરીકે જાણીતા વિદ્વાને ગુંથેલા સંગ્રહમાં શુદ્ધ સ્વર્ગ કાવ્યો સારા પ્રમાણમાં આવી જાય એ કુદ-રતી છે. દાખલા તરીકે “કવિ નરહર અને દાદુ”, “વિજાગુંદ ને રોણુ,” અને “બાનરો” એ “વાર્તાઓ” તપાસો.

ખરું છે કે કંઠસ્થ સાહિત્ય સામાન્ય રીતે ગદ્યપદ્ધત્મક હોય તેમાં પણ બહુ ઓછું હોય, અને એક વાર્તા કહેનાર જે જે સ્થળે જે જે દૂધાનો ઉપયોગ કરે તે દૂધા તે જ વાર્તાના અને તે જ સ્થળે વાપરવાના આવશ્યક અંગ-સૌ એ વાર્તા કહેતાં એ જ દૂધા અને એ જ સ્થળે બોલે, એવી દૃઢ કાઠી એની હોતી નથી. ઐતિહાસિક દૂધાઓની વાત જુદી છે; એ દરેક દૂધા અમુક વ્યક્તિ માટેનો

અને અમુક પ્રસંગ માટેનો જ હોય છે; પણ અમુક માણસ માટેના બધા દૃહા ભેગા કરતાંય તેની આખી વાર્તા બનતી નથી. તેની આખી વાર્તા બીજું ઘણું માગી લે છે પણ તેમાં એ દૃહા એ પ્રસંગે જ આવે; એટલે એ પ્રકારના દૃહા મળીને એક કાવ્ય એ વ્યક્તિ વિશેનું થયું એમ પણ કોઈ રીતે કહી શકાય નથી. વળી દૃહાનું પોતાનું માપ તપાસતાં દરેક દૃહાને છેડે અતિ દૃઢ વિરામ આવવો જ નેહાયે, અને વચમાં ખુલ્લ લલકાર પણ આવશ્યક, આ બે એની ખાસિયતોને લીધે, દૃહા કાવ્યમૌજિક માટે નેટલો ઉત્તમ છે તેટલો જ તે સંગ્રહ કાવ્યના એકલા વૃત્ત તરીકે નકામો છે. કાવ્યમૌજિક એટલે એક મોતી, એક શ્લોક, એક દૃહો તે પંડે જ આખું કાવ્ય. દરેક શ્લોક, દરેક કડી, દરેક દૃહો સ્વતંત્ર ઉત્તમ કાવ્ય હોયું નેહાયે એ ભાવના આપણાં સાહિત્યમાં ઘણી જૂની છે અને સૈકાઓ સુધી પ્રવર્તેલી છે. કાલિદાસનું મેઘદૂત એ જ મહાકવિના કુમારસમ્ભવ સાથે સરખાવો; કુમારસમ્ભવમાં પ્રવાહ છે તે આમાં નહીં જેવો છે; વળી જ્યાં રામગિરિથી અલકાપુરીના દક્ષિણોત્તર માર્ગ જેવો સિંધો સાહો તંતુ નથી, ત્યાં શ્લોકોના અનુક્રમ વિશે પણ યુક્તિવાદ લડાવી શકાય એવું છે કે અમુક શ્લોક પહેલો અને તેની આગળના એક કે વધારે શ્લોકને તેના પછી ગોઠવતાં ચાર મઝા આવે એમ છે. મતલબ કે મેઘદૂત એક કાવ્ય છે ખરું પણ તેના કેટલાક ભાગ કાવ્યમૌજિકોના બુમખા જેવા છે, જ્યાં ગતિ વા કમને ઠેકાણે દરેક શ્લોકની પોતાની ઉત્તમતા આપણને મોઢ પમાડી થોભાવે એવી છે. માટે હિંદના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં

કાવ્યમૌખિકો રચવાની *ભાવવાને પ્રધાનપદ મળવા માંડ્યું આ બિંદુથી એમ ગણિયે તો ખોટું નથી. ઇતિહાસને આ છેડે આવિયે તો એ ભાવનાનું પ્રધાનપદ તુલસીરામાયણ રચાયું ત્યાં સુધી એવું ને એવું રહ્યું છે એટલું જ નહીં પણ રસાલંકારશાસ્ત્રના કાવ્યપ્રકારથી માંડીને રસજંગાધર સુધીના ‘પ્રમાણ’ ગ્રન્થોનો કે એમના સાચાખોટા અનુવાદરૂપ થયેલા હિંદી ગ્રન્થોનો જેઓ વત્તોઓછા અભ્યાસ કરે છે તે પંડિતોને આજે પણ કાવ્ય એટલે કાવ્યમૌખિક એ જ દૃષ્ટિ રૂઠ અને સહજ જેવી છે. આવા આવા વિચારોના તાત્પર્ય તરીકે સ્વીકારવું પ્રાપ્ત થાય છે કે (૧) દ્વંદ્વાના માપનું રૂપ વિચારતાં, (૨) દ્વંદ્વાઓનો જે સંચય આપણા કંઠસ્થ સાહિત્યમાં જળવાઈ રહેલો મળી આવે છે તેમાં બે મુખ્ય ભતિ પડે છે— (ક) સુભાષિત રૂપ દ્વંદ્વા, (ખ) ઐતિહાસિક વા વ્યક્તિઓના દ્વંદ્વા—તે તપાસતાં, અને (૩) કાવ્યમૌખિકની ભાવના આપણા સાહિત્યમાં સૈકાઓ સુધી સિંહાસનારૂઠ રહી છે એ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં, દ્વંદ્વાબદ્ધ સર્ગગ કવિતા અથવા આપણે જેને કાવ્યો કહિયે છિયે તેવી દ્વંદ્વાબદ્ધ રચનાઓ આ લાંબા સૈકાઓમાં અતિ વિરલ જ થયેલી. વળી એ પણ સ્વીકારવું પડે છે કે આપણે જેને એક કાવ્ય ગણિયે છિયે તેને આપણે ભણ્યે-

● એ ભાવનાનો આરમ્ભ તો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રથમ નાટકકાર જ્યારે થયો ત્યારથી ગણવો પડશે, કારણ કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાંના જૂનામાં જૂના નાટકોમાં દરેક શ્લોક એક કાવ્યમૌખિક છે. પ્રથમ નાટકકાર કોણ, કલિદાસથી તે કેટલા સૈકા જૂનો અને સંસ્કૃતમાં જૂનામાં જૂનું નાટક કયું એ કંઈ કહી શકાતું નથી.

અભણ્યે બીજા પક્ષ કેટલાક ગુણ વા ખાસિયત આરોપિયે
છિયે: (૧) એ કૃતિના કર્તા વા કર્તાઓ નિશ્ચિત; (૨) એ કર્તા
વા કર્તાઓએ તે અમુક સમયે રચેલી; (૩) એનો આદિ, એનો
અંત, એની કડીઓનો ક્રમ નિશ્ચિત; (૪) તેથી એકથી વધારે
પાઠ મળી આવતા હોય તો તેમાંથી એક જ ખરો, બીજા ખોટા,
અગર જો કે સાધન-અભાવે કયા ખરો તે આપણે ચોક્કસ ન
પણ કહી શકિયે.* અને તો પણ આમાનું એકે લક્ષણ આપણે

* આ ચોથો ગુણ (ક. ત.) પ્રેમાનંદ કૃત ઓખાહરણ જેવી
મુકાબલે છેક મોડી કૃતિને આપણે અર્પિયે છિયે, એ પણ તેને
તો ખોટું લાગે છે. વિચાર કરો. ઓખાહરણ પ્રેમાનંદ નવજીવાન
વયે રચ્યું; તે પછી એ ઘણાં વર્ષ જીવ્યો; એ આખ્યાન દર સાલ
અમુક સમયે સાંભળવાના મહિમાની પરંપરા, અને પ્રેમાનંદ
રચિત આખ્યાન પ્રથમથી અતિ લોકપ્રિય, એટલે જે સાલમાં
પ્રેમાનંદે એ પ્રથમ રચ્યું તે સાલથી માંડીને દરેક વર્ષે એ જ
આખ્યાન પ્રેમાનંદ પાસે લોકોએ કરાવેલું હોવું જોઈએ; કોઈ કોઈ
સ્થળે તો એકથી વધારે વાર એ આખ્યાન એને કરવું પડેલું. હવે
આ પ્રમાણે પ્રેમાનંદે પોતાનું આખ્યાન મૂળ રચના પછી ત્રીશક
વાર નતે કર્યું હશે, જુદાં જુદાં સહેરોમાં, જુદાં જુદાં શ્રોતા-
મંડળો આગળ એમ ગણિયે, તો સવાલ એ હશે કે દરેક
વખતે કર્તા પોતાની મૂળ કૃતિને જ વળગી રહેલો, કે ના એણે
કોઈ કોઈ વાર એ આખ્યાનથી લોકોને વધુ રીઝવવા માટે વધ-
ધટ કરી અને નવીનતાઓ આણી ? આ બેમાંથી કર્તાએ બીજો
માર્ગ લીધો હોવો જોઈએ એ જ કલ્પના મળે તો વધારે સંભવિત

કંઠસ્થ સાહિત્યમાંની જે કોઈ કૃતિને એક કાવ્ય ગણવા લલચાઈયે તેને ખાતરીપૂર્વક અર્પી શકીયે નહીં. એટલે કે કંઠસ્થ સાહિત્યમાં સર્જન કવિતા અતિ વિરલ, અને જે હોય તેમાં પણ એક કાવ્યના સામાન્ય રીતે ગણાતાં લક્ષણ હોય જ એમ નહીં. પરંતુ જે આમ જ હોય તો એવા શ્લોકસ્તબક, કડીગુચ્છ, વા દૂહાસમૂહને એક કાવ્ય કહેવાનો અર્થ જ શો ? આટલો તો અવશ્ય કે એ દૂહા છૂટા પડી શકતા નથી, એક બીજા સાથે જ વળગેલા છે, માટે એ આખો સમૂહ સોવસા એક કાળે એક સ્થળે ઉત્પન્ન થયો હશે; અને એમાં કદાચ કોઈ દૂહો વધ્યો હોય વા ઘટ્યો હોય, તથાપિ એવી વધઘટ થયેલી માનવાને જીવું પ્રમાણ ન હોય ત્યાં સુધી એ થોડા-જમ થોડા પછી ઉત્પન્ન થયા તે કરતાં બધા એક જ સ્થળે અને કાળે ઉત્પન્ન થયા એમ માનવામાં લાભ છે. કંઠસ્થ સાહિત્યના પ્રદેશમાં કલ્પનાનો ઘોરો આથી વધુ દોડી શકે નહીં. પણ આટલુંયે કંઈ ઓછું નથી. અને કંઠસ્થ સાહિત્યમાંના એવા કોઈ કાવ્યને માટે ઇતિહાસ, લેખ, વંશાવલિ, નોંધ કે બીજું કોઈ બાહ્ય પ્રમાણ મળી આવે, તો જેવી એ બાહ્ય પ્રમાણની વિશ્વસનીયતા, વિગત, અને બીજી સર્વ હકીકત, તેની મજદૂર પ્રમાણે એ કાવ્યનો સમય, ક્તી, આદિ, અંત,

લાભ છે. એટલે “એકથી વધારે પાઠ મળી આવતા હોય તો તેમાંથી એક જ ખરો બીજા ખોટા” એ સંસ્કૃત સાહિત્ય સંશોધન શાસ્ત્રનું સૂત્ર, પ્રેમાનન્દકૃત ઓખાહરણ જેવાં કાવ્યને પણ લાગુ પડતું નથી, તો એનાથી સૈકાઓ જીવું હોવા સમ્ભવિત અને વળી કંઠસ્થ સાહિત્ય તેને એવું સૂત્ર ક્યાંથી જ લગાડાય.

અને આખો પાઠ નક્કી થઈ શકે અને એમ વિદ્વાનોના પ્રયાસથી એ કંઠસ્થ સાહિત્યના વર્ગમાંથી નીકળી સામાન્ય સાહિત્યના વધારે સ્થૂલ (solid) કલેવરવાળા વર્ગમાં પછા આવે.

ઉપલી ત્રણ વાર્તાઓને હું કંથસ્થ સાહિત્યમાંની વત્તીઓની સળંગ કવિતાના નમૂના કહું છું ઉપર પ્રમાણેના સંકુચિત અર્થમાં. “બાનરા”ની વાર્તાના અઢાર દુહા જીવે. અઢારે ખંડિતા (rejected) પ્રિયતમાની ઉક્તિ છે. તું મ્હને વ્હાલો છે, બીજા કોઈ એટલો વ્હાલો નથી, હું પણ ત્હને આજ સુધી વ્હાલી હતી ન્હાનપણથી સાથે ઉછર્યો, સાથે રમતાંબમતાં મોટાં થયાં તે દરમિયાન કુદરતી રીતે આ પ્રીતિ જન્મી અને વધી, અને હવે તું ફરી બેસે છે? તું જાણે એ બાનરો જ નહીં એવો ઉપરથી દેખાય છે તે ખરેખર શું ત્હારા અંતરમાં પણ એવો ફેરફાર થઈ ગયો છે? એમ હોય તો આ મહાદરિયે-બર જીવાનીમાં-મ્હારાં બારે બૂઝ્યાં, કેમ કે મ્હારું હૈયું હું બીજા કોઈને આપી શકું એમ નથી. પણ શું બાનરો ખરે ફરી ગયો? ના, ના, એમ હોય તો નહીં; ત્યારે થયું શું? “ખંડુકડીથી બીનો?” અરે ભૂંડા, બખતર સજીને આવ, ખંડુકડી ઝખ મારે છે! બાનરો આવતો નથી, નથી જ આવતો. અહીં આ કાવ્યની સળંગતાનો તાર ત્રુટે છે. નાયિકા વિમાસજીમાં પડે છે. વખત જતાં વિચાર કરે છે-એ નહીં તો બીજો? ના, ના, “આંબેથી ઠી બારણ” ઉપર તો ન જ બેસવું. વખત જાય છે; બાનરો “બીજો થાય નૈ.” નાયિકા બાનરાને સ્પષ્ટ કહાવે છે; તે સાંભળતો જ નથી. નાયિકા એની પાછળ નીકળી પડે છે, એને પોતાનો કરવા. શું જીવે છે? બાનરાને બીજો.

જીવે છે. તેને ધણીયે કહે છે—“મોંઘરાં મળતે સોંઘરાં સાટવિયે ને”, ફટ ભૂંડા, માત્ર બાળને તું અજા માની ખાઈ રહ્યો છે? વગેરે. બાનરો એને લેખવતો જ નથી. આખરે નાચિકા તેનાથી છટી પડતાં છેવટ કહે છે, હું બ્રાહ્મણી નથી, તોપણ મહને બ્રાહ્મણી જ નાણ, એક બવે મહારા ઉરના બે પતિ મહારાથી થઈ જ નહીં શકે; બ્રાહ્મણી તો પ્રથમ બ્રાહ્મણને પરણે છે અને તેનું મૃત્યુ થતાં શંકે છે, મહારો રંડાપો એથીયે વિશેષ કેમ જે આપણે નથી પરણ્યાં ને નથી તું મુવો.....સંમહકર્તા આ વાર્તા જીદી રીતે કહે છે, હું જીદી રીતે લઈ છું. અમારા વચ્ચે સૌથી મોટા ભેદ વાર્તાના અંત વિશે છે. દૂદાએનો કમ પણ મહે કંઈક જીદો કહ્યો છે. કંઠસ્થ સાહિત્યમાં દરેક વાર્તાકરને કોઈ વાર્તા પોતાને રુચે, ફાવે, બેસી જાય, તે રીતે કહેવાની સમ્પૂર્ણ છટ છે. અરે, હું પ્રથમ એક રૂપ કહું અને ઘડી પછી જ તેને તે વાર્તા જીદા રૂપમાં કહું, તો તેમ કરવાની પણ મહને સમ્પૂર્ણ છટ છે. કહેતાં જે વખતે જે દૂદા વાપર્યા હોય તે દૂદાના અર્થ વાર્તાના તે રૂપ સાથે મળી રહે એટલું જ આવશ્યક. અર્થ કરવામાં હું યુક્તિવાદ લડાવું અને તાણીને અમુક અર્થ બેસાડું અને એ રીતે મહારી વાર્તાને સજાવું તોપણ હું દોષપાત્ર નથી, દૂદાનો બેસે જ નહીં એવો અશક્ય અર્થ ઠાકી બેસાડું તો તે એક દોષ ખરો. વાર્તાના નેટલાં રૂપ દૂદાના અર્થથી છેક વિરુદ્ધ જતાં ન હોય તે બધાંય માનનીય ગણવાનાં છે, પછી કોઈ શ્રોતાને એક રૂપ વધારે ગમે કાઢને બીજું તો તે સૌ સૌની રુચિની વાત છે. આ વિષયમાં આટલી બધી છટ હોવાનું મુખ્ય અને ઐતિહાસિક કારણ એ છે

કે કંઠસ્થ સાહિત્ય સૈકાઓ સુધી ઉગર્યું છે તે અનિશ્ચિત, અસ્થૂલ, અસ્પષ્ટ, પ્રવાહી, માયાવી, જમાને જમાને અને જુદા જુદા ભક્તોના મુખમાં જુદાં જુદાં રૂપ પામવું પામવું જ ઉગર્યું છે.....સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ જુવો. નાટકો અને કાદ-મળરીઓમાંની વાર્તાઓ કર્તાએ મહાભારત, રામાયણ, પુરાણ, ભત્રકસંગ્રહ, જૃહતકયાસાગર, પંચતંત્ર, આદિ આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો, અને વાર્તાઓની ખાણોમાંથી લીધેલી છે. પરંતુ કર્તાએ એ વાર્તાઓ આદિને લેતાં લેતાં પણ ફેરવી નાખેલી છે. મહાભારત આદિને આ દૃષ્ટિએ તેઓએ કંઠસ્થ સાહિત્ય જ ગણ્યું છે. કંઠસ્થ સાહિત્ય તે ઉર્મિબદ્ધ સૌન્દર્યકલ્પોનો કુવારો કે સૌન્દર્ય-બિંદુઓનું વાદલ, અનિશ્ચિત પ્રવાહી મનસ્વી આકૃતિમય. સાહિત્ય તે વિવેકબદ્ધ સર્વાંગસુંદર આકૃતિઓ અને જીવન્ત વ્યક્તિઓ અને અજરામર મૂર્તિઓ.....વળી જે આયર ચારણ રબારી ભાવસાર ટેડ સ્ત્રીપુરુષોની મુખગંગામાંથી ફાયકે ફાયકે વહીને એ સૈકાઓ સુધી વહેવું રહ્યું છે તે કર્તા-દૃષ્ટા-શ્રોતા-સ્મૃતવક્તાઓએ તો એના સંબંધમાં આથી પણ વધારે છૂટ લીધેલી છે. આખા પ્રબંધમાંની દૃઢાકળીઓને પણ એ કંઠસ્થ સાહિત્યના ઉપાસકોએ પૂરી છૂટથી ફેરવી ફેરવી ફરી ફરીને મનગમતી ધડી લીધેલી છે. વિદ્યા અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ સંગ્રહ કરનારા આપણે એ સૈકાઓ જુના પરંપરા પ્રાપ્ત પ્રવાહમાંના જ બિંદુ નથી; આપણે તો તટે ઉભેલા વિવેક-અવિવેક શાસ્ત્ર-અશાસ્ત્ર આદિ મસ્તિષ્ક ગ્રંથોમાં ગુંથવાઈ પડેલા તટસ્થો છીએ; એ પ્રવાહને પીતાં પીતાં કે એમાં સેલતાં સેલતાં પણ આપણે ખરેખર એ પ્રવાહમય થઈ શકતા જ

નથી. આથી કરીને આપણે માટે દૂહાકણોમાં પણ ફેરફાર કરવો વર્જ્ય છે. એક દૂહો બેચાર રૂપમાં મળી આવતો હોય તો તેનાં સર્વ રૂપ સંગ્રહવાં એ આપણું કર્તવ્ય છે; એકનો પક્ષપાત કરી ખીન્ન રૂપો જતાં કરવાં એ પણ આપણે માટે અશાસ્ત્રીય છે. “વિન્યાસુંદ અને શેણી” ની વાર્તા જુઓ. બત્રીસ “ગમ”ના જંતરના ઉસ્તાદ વિન્યાસુંદ વિશેની એ વાર્તામાં દૂહા પણ *બત્રીસ હોય એ યોગ્ય જ છે. આગલા કરતાં આ કાવ્યમાં વિગતો વધારે છે અને એ જ વિષય વધારે કવિત્વથી ખીલવેલો છે. આગલું કાવ્ય આખું નાયિકાની ઉક્તિ છે ત્યારે આમાં કેટલાક દૂહા નાયકના પણ છે. અને આ કાવ્યના અંતમાં પણ સંગ્રહકર્તા લખે છે—
 “વળી દૃશ્યમાં અતિ દુઃખ મર્યું ને પાંસરો હિમાલયમાં ગયો.”
 અને શેણીની માફક તેની પાછળ એ પણ હિમાળે ગળી ગયો—તે માટે દૂહાઓમાં તો લેશ પણ આધાર નથી.

* કંઠસ્થ સાહિત્યમાં પુનરુક્તિઓ હોય જ. અને તોપણ આમાંના અને ખીજ કેટલીક વાર્તાઓમાંના કેટલાક દૂહાને સ્વતંત્ર દૂહા ગણવા કે ખીજ દૂહાના પાઠફેર માત્ર ગણી પાઠોમાંના બધાંય નોંધીને પણ વાર્તાનાં કલેવરમાં માત્ર એક રૂપને સંગ્રહી ખીન્ન રૂપોને ટીપણ ટોપણીમાં નાખવાં એ પ્રશ્ન ચિકટ છે. સંગ્રહકર્તાઓનું વલણ સામાન્ય રીતે જેમ અને તેમ વધારે સ્વતંત્ર દૂહા ગણાવવા તરફ હોય, માટે આટલી ચેતવણી નોંધું છું.

ખીજું, સંગ્રહકર્તા “ત્રીશ લાવણુ લવે”નો અર્થ ત્રીશ પ્રકારની બાલી બોલે એવો કરે છે; રાગ છત્રીશ એટલે સર્વ અને તે ઉપરાંત તમામ નતની રાગણીઓ લાવણીઓ આદિ એ સિધ્ધા અર્થ વધારે બંધબેસતો પણ લાગે છે.

ક કંઠસ્થ સાહિત્ય અને ઇતિહાસ. આટલે સુધી જે વાંચનારા મહારા મતને મોટે ભાગે સ્વીકારી શક્યા હશે તેઓ-માંથી ધણાખરા વિષયના આ વિભાગમાં મહારે જે મત દર્શાવવાના છે તેથી જુદા પડી જવા સમ્ભવ છે. અસ્તુ. શાસ્ત્રીયતાનું ધોરણ લાગુ પાડતાં, વિશ્વસનીયતાની કસોટી કરતાં, ભૂલો તો થાય, ભૂલે ભૂલેજ શાસ્ત્ર વધે છે, અનશુદ્ધિઓનો, સંગીન ચોક્કસ વિગતોનો, વધતો ફાલ આપી શકે છે-પણ તે કાં તો ધોરણ કડક રીતે લગાડવાની હોય વા ધોરણની શિથિલતાની હોય. આથી ત્રીજી રીતની ભૂલ ન હોઈ શકે એ ખુદ્દુ છે. ત્યારે સવાલ એટલો જ રહે છે કે જેમાંથી ધોરણની કડકતાને વધારે ક્ષતવ્ય ભૂલ ગણવી જોઈએ કે ધોરણની શિથિલતાને? શાસ્ત્રપ્રેમીને માટે, પોતાના ખુદ્ધિવ્યાપારોમાં શાસ્ત્રીયતાની ટેવ પડી ગઈ હોય એવા વાંચનારા માટે, આથી વધારે પ્રસ્તાવનાની જરૂર નથી.

દાદુ દાતાની પ્રશસ્તિ રૂપ બાર દૂહામાં કવિ નરહરનું નામ છે નહીં. દાદુ હપરાંત ચિતોડ અને બાલાગામ એ બે સ્થળોનાં જ નામ છે. વળી “વરણ કવરણ ન્હોય” એ દૂહો અને “કીરીછ કતાર” એવો પ્રયોગ એ બે ચિત્ત આ દૂહા શુદ્ધ ગુજરાત કાઠી-આવાડના ન હોવાનો પુરાવો છે. ચારણો હરદ્વાર અને કાશીથી પ્રભાસ અને દ્વારિકાં સુધી ધૂમતા અને શ્રીમાળ-બિન્નમાળ નગરી બાંગી ન હતી ત્યાંલગીના કેટલાક સૈકાઓ સુધી એ આખો દેશ એમનું એક સરખું વતન હતો. નરહર નામે કોઈ ચારણ કવિ થઈ ગયો હોય, તેની કૃતિઓ હિંદી કે ચારણી ભાષાના કોઈપણ રૂપમાં ભણીતી હોય, અને તેમાંની એક આ દૂહામાલો હોય, તો આ દૂહા કંઠસ્થ સાહિત્ય નથી, એક પ્રશસ્તિ છે, અમુક સ્થળે, અમુક

પ્રસંગે, અમુક કવિએ લખેલી, અને એ પ્રશસ્તિ તેનાં મૂલ શુદ્ધ અને સરપૂર્ણ રૂપમાં મેળવવી એ એક જ સવાલ રહ્યો. આથી ઉલટું કોઈ નરહર નામે જાણીતા કવિના જાણીતા સંગ્રહમાં આ દૂહા ન હોય અને આ દૂહા ખરેખર કંઠસ્થ સાહિત્ય જ હોય, તો એવી કથા કહેનારાઓની દંતકથા પરમ્પરા માત્ર એવું સબળ પ્રમાણ છે નહીં, કે તેમાં આ દૂહા નરહરના તરીકે ઉતરી આવ્યા છે તે ઉપરથી જ આપણે માની શકીએ કે એ નામનો કવિ હતો જ, તેની જ એ કૃતિ, અને વળી એણે તે પોતાના જાત અનુભવ ઉપરથી જ રચી, માટે એમાંની હકીકત નરહરના જીવનમાંનો એક ચોક્કસ ઐતિહાસિક બનાવ.

એક તરફ ‘કરજી ઘેલો’, તેથી જૂનો ‘બવાઈ સંગ્રહ’, અને તેનાથી સૈકાઓ જૂનો “કહાનડ દે” પ્રબંધ”, એ ત્રણ મુકા; બીજી તરફ એ “કહાનડ દે, પ્રબંધ”થી પણ બે સૈકા વહેલા થઈ ગયેલા અલ્લાઉદ્દીન ખિલ્જી, કરજી વાઘેલો, આદિ વિશે જે ચોક્કસ ઐતિહાસિક બનાવો આપણે જાણીએ છીએ તે મુકા. એ ઐતિહાસિક બનાવોમાં ઉપલા ત્રણમાંથી* એકમાં જે વિશેષ બનાવો

* “કરજીઘેલા”માં જે કંઈ છેક નવું છે તે તો અમુક નવલકારે જાતે રચીને જૂની વિગત-જલ્લમાં ગોઠવી દીધું, જૂનું અને નવું સેજસેજ થઈ જઈ સંગત જણાય, બધું એક જ લાગે, એટલી કલા વાપરીને; એ તો આપણે ચોક્કસ જાણીએ છીએ: એટલે એ ચોપડીમાંની નવી હકીકતો વિશે તો સવાલ જ રહેતો નથી. દંતકથામાંની વિગત તો ઐતિહાસિક પણ હોય કદાચ; પણ નવલકારે પોતાની કલ્પનાથી ચાલેલી નવી બાબતો વિશે તો એવો દાવો પણ કોઈ કરી ન શકે.

હોય તે ઉમેરી ન લેવાય ? ના; દંતકથા તરીકે કે ત્હમારી પોતાની વા અમુક કોઈ માણસની કેવળ કલ્પના તરીકે ત્હમે ગમે તે ગોળા આકાશ ચઢાવી તેમાંથી રંગબેરંગી તારા ટપકી જીવો; પણ ઇતિહાસ તરીકે સ્વતંત્ર પુરાવો ન હોય એવો એમાંનો એક પણ બનાવ આપણે ઐતિહાસિક ગણી શકિયે નહીં. ઇતિહાસ તરીકે જાણીતી વિગતોને કોઈ રીતે વિરુદ્ધ જાય નહીં એવી વિગતો પણ આપણે આમાંથી ઇતિહાસમાં ઉમેરવી નહીં, ના નહીં જ. ઇતિહાસ તે ઇતિહાસ: દંતકથા તે દંતકથા: દંતકથાનું એકલું પ્રમાણ લેશ પણ ઐતિહાસિક વસ્તુ પૂરી પાડવા સમર્થ નથી. પ્રબંધ તે ઇતિહાસ નહીં? આ મોટા સવાલ આ જમાનાએ પોતાની મેજે અને “ભોજપ્રબંધ” જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથની જાણીતી અવિશ્વસનીયતા ઉપરથી જ દોરવાઈ ન જતાં ફરી તપાસી જોવાનો છે. ચઢારું પ્રબંધોનું જ્ઞાન એવું છે નહીં કે હું એ વિશે કંઈ પણ મત બાંધવા કે દર્શાવવાની હિંમત કરું. “ઠકાનડ દે” પ્રબંધ”નો કેટલોક ભાગ તો ચોકખી પ્રશસ્તિ છે. નાયક પોતે અને એના વડવાઓ વિશે કવિને ખાસ અને સપ્રમાણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ એમ માનવા આપણને લાલચ ધણીયે યાય, પણ કાવ્યનો એ વિભાગ ખાસ પ્રશસ્તિ રૂપ છે ઇતિહાસ ગણી શકાય એવો નથી, એટલે એ વિભાગમાંની વિગતોને “ચિન્ત્ય વિષયો”થી વધુ ઉંચી કોટિના ગણી ઇતિહાસમાં સ્થાન આપી શકાવું નથી.

મોખડ ગોઢેલ થઈ ગયો એ ખરું પણ એટલા ઉપરથી જ એના વિશેના દુહાઓમાં થોડું ઘણું પણ ઐતિહાસિક-વિગતો

પોતે નહીં તો તેમના કંઈક ઇસારા જેવું (ક. ત. મોખડનું ઘડ લડયું એ નહીં તોપણ મોખડનું અલૌકિક વીરત્વ)-જેવા જેવા-ડવા મથવું, એ એ રાજકુટુંબના આશ્રિતોની અત્તહાતા તરફની વફાદારી માત્ર છે. એબલ વાળાને તો ત્યારે ઐતિહાસિક પુરૂષ પણ નહીં ગણતા હો-એ પ્રમાણેના સાક્ષેપ પ્રશ્નનો જવાબ જરા કપરો છે. જવાબ દેવાને બદલે સામા સવાલ પૂછવા રત્ન લઈ ધું. મનુ, રોમ્યુલસ, હેલન, આદમ, યઈ ગયેલા ખરા કે નહીં? તે તે ભાષાઓમાં મનુ, રોમ્યુલસ, આદિ શબ્દોના અર્થ આપણે જાણીએ છીએ; કાઠી ભાષામાં એબલ શબ્દનો શો અર્થ હતો? જે આરજુ, બાટ, નાગર, બ્રાહ્મણ આદિ શિક્ષિત જાતોને અશિક્ષિત દુનિયામાં આપણે ઇતિહાસ સાચવી રાખ્યાની કીર્તિ આપીએ છીએ, તેમણે જ કેટલીક વાર પોતાની નિમકહલાલી અને આશ્રય-દાતાઓ તરફ પોતાની ગુણ્ણતા બતાવવા જતાં એવી તો સત્ય-હસમી કરેલી છે કે જે સાધનો વડે જ આપણે અત્યારે સત્યાસત્યનું જેવું તેવું પારખું કરી શકીએ તે સાધનોનો પણ તેઓએ નાશ કર્યો છે. કાઠી ભાષામાં એબલ શબ્દનો અર્થ શો હતો? એ કાઠી ભાષા અત્યારે છે જ ક્યાં કે આપણે ખરો જવાબ મેળવી શકીએ!*

---

* શિવાજી અને રામદાસ સ્વામી વિશે સ્વામીના શિષ્યોના લોભથી વધારી મુકવામાં આવેલી દંતકથાઓમાંથી કેટલો જૂજ ભાગ જ સંકાસ્પદ નહીં એવો છે તેનું રા. રા. બાઈ ચિમણજી બાટેનું વિવરણ ઇતિહાસને ડહોળી નાખનાર અને ખોટા બનાવનાર ખીજ એક બલનો સારો દાખલો આપણને પૂરો પાડે છે.

ત્યારે જૂનાગઢના રાખો વિશેના અને એવા ખીજ દૂહા ?
 બદનબર, સોનાની હીરાજડિત કાંસડી, નિમકહરામી, ફાટફટ,
 શાપ, વગેરે કિસ્સાઓ દૂહા કે ખીજ કોઈ પથ્થરચનામાં અચિત
 હોય તે ઉપરથી એટલું જ કહી શકાય કે ગણ કરતાં પણ વધારે
 વિસ્તારમાં વધારે ઝડપથી પ્રસરે છે અને ઘણું વધારે લાંબું
 આયુષ્ય ભોગવે છે, તેથી કરીને પછાતમક દંતકથા આખી પ્રજા
 લાંબા વખત સુધી ઇતિહાસ તરીકે માને એવા સંજોગ ઉત્પન્ન
 થાય છે, અને આથી કરીને તે-વધુ નહીં પણ ઓછી વિશ્વસ-
 નીય ! અથવા આટલું તો નિઃસંશય કે દંતકથાને જે પથ્થરપ દેહ
 મળતાં વિશેષ ફેલાવ અને દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનામાં હકી-
 કતની ચોક્કસાઈ વા વિશ્વસનીયતા વધારવા-ભળવવાના ગુણ, વા
 સિક્કા શિલાલેખ તામ્રલેખ અગર કોઈ પ્રકારનું લખાણ પાછળથી
 પોતાનામાં થતા ફેરફાર તુરત જણાવી દે એટલાં તો સાચાં હોય
 છે તેવી સાચાઈ પણ, આરોપી શકાય એમ નથી. આ ધાતક
 વિચારકમના ટેકામાં આપણા સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ અંશ વિશે
 ઇસારો કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારત, બુદ્ધની જાતક કથાઓ,
 અને યોગવાસિષ્ઠના સમયથી માંડીને આપણા સાહિત્યમાં બોધક
 દૃષ્ટાન્તનું સ્થાન કેટલું સર્વવ્યાપી અને ઉચું છે તે વિચારો. વળી
 દૃષ્ટાન્ત માત્ર કોઈ મોટા વિષયના માણસને માટે કહેવામાં
 આવતાં તેની ચોટ કેટલી બધી વધી જાય એ ખુલ્લું છે.
 ભોજ અને મુંજ વચ્ચેના ભોજપ્રબન્ધમાં વર્ણવેલા બનાવ, રાજા
 અને તેના વારસને બંદકે દરેક કાકાભત્રીજને એટલા બધા બોધક
 છે અને એવા બનાવો ભોજ અને મુંજના નામથી અલંકૃત થતાં
 એટલા તો અસરકારક બને છે કે એ કવિ-કર્તાએ દૃષ્ટાન્ત તરીકે

જ કેમ દાખલ ન કર્યા હોય એવો સવાલ ઉત્પન્ન થવો સ્વાભાવિક છે, અને અન્યના ખીલ ભાગોની અવિશ્વસનીયતા અને અસત્યતા આપણે જેમ જેમ વધુ સાબીત કરતા જઈએ, તેમ તેમ આવા ભાગો વિશેની શંકાઓ પોષાય છે. આની સામે દલીલ આવી શકે છે કે આ તો કોઈ માણસ એક બે વાર ભૂલું બોલતાં પકડાયો છે, માટે એની બધી વાત ભૂલી ગણવી એવું ધોરણ છે. “ભૂલી ગણવી” એમ કોઈ વજનદાર વિચારક કહે નહીં; સાચી જ એમ ન ગણાય, શંકાસ્પદ ગણાય, અને ઇતિહાસમાં તો નિર્વિવાદ અને ચોક્કસ બાબતો જ સંગ્રહાય, માટે ઇતિહાસમાં ના સંગ્રહાય, ત્યાંસુધી સ્વતંત્ર પુરાવાનો ટેકો ન મળે ત્યાંસુધી: કેમ કે દંત-કથાનું એકલું પ્રમાણ લગભગ પ્રમાણ જ નહીં એટલું નબળું છે-એટલું જ વક્તવ્ય છે. વિશ્વસનીયતાને લગતી આવી સર્વ દલીલો ગુંચવણિયા પીંજણ જેવી લાગે તથાપિ એ સર્વ વાદવિવાદમાં જે મહત્વનો મુદ્દો મુખ્ય વાદવિષય છે તે ઇતિહાસની ભાવના છે. હમને ગુમાન વહાલું છે વા સત્ય? ભૂલો થઈ ગઈ હોય તે જોવી, સ્વીકારવી, તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરી વિશુદ્ધ થવું અને ફરીથી એવી ભૂલો એવાં પાપ ન થાય તેવું સામર્થ્ય મેળવવું-હમારી પ્રકૃતિ આવી છે કે ના પામર? સામાનું વિશેષ બળ જોઈ, તેનું માપ લેવું, તેના કારણે તપાસવાં, અને આપણામાં એ બળ આવે તેના ઉપાય કરવા-હમારી પ્રકૃતિ આવી છે કે ના પામર? ભૂના રીવાજો અને વારસામાં મળેલી સંસ્થાઓ વિજય અને સહોદિત ઉદયને પોષક છે કે ઉલટા પ્રકારના, તે વિચારવું, બનેલા બનાવોની ઝીણામાં ઝીણી ચોક્કસ વિગતોના આધાર વડે આ વિચારક્રમમાં નિર્ણય ઉપર આવવું, અને નિર્ણય

પ્રમાણે રીવાજો સંસ્થાઓ આદિમાં ભાંગફેડ અને નવી રચના કરવી, જીર્ણુ સળેલ તરુવર કાપવા, નીંદણુ નીંદી નાખવું, નવાં શુદ્ધ બીજ વાવવાં, -ત્હમારી પ્રકૃતિ આવી છે કે ના પામર? ઇતિહાસની ભાવના, જીવનકલહનાં હારજીત સાથે, અને પ્રગતિ-મય ઉત્પતિસાધક જીવનની ભાવના સાથે આ પ્રમાણે સંલગ્ન છે, અને જેવી જે પ્રજાની-પ્રજાના આત્માની-મહત્તા વા પામ-રતા તેવો તે પ્રજાનો ઇતિહાસ. એક વિશેષ દાખલો જુવો. “રાવણુ જૈનધર્મી હતો!” બાપ્તો જૈનધર્મ ખરેખર કઈ સાલથી આરંભાયો એ ત્હમારું ક્યેય છે કે ના એની પ્રાચીનતા કોઈ પણ રીતે વધારવી એ જ ઇચ્છો છો? દશ માયાં વીથ હાથનો રાવણુ હતો ખરો કે, એ પ્રથમ વિચારવાની જરૂર સ્વીકારશો, કે ના કોઈ પણ વિખ્યાત વ્યક્તિ જૈનધર્મી હતો એમ દાવો કરવાના લ્હાવા લેવામાં જ ત્હમને આનંદ છે? અને ત્રીજું; રાવણુ હતો અને રામાયણમાં વર્ણવેલ ચારિત્રવાળો હતો. એ દલીલ ખાતર સ્વીકારીએ, તો એ જૈનધર્મી ગણાય એમાં ત્હમારા પ્રિયતમ ધર્મનું ગૌરવ વધે છે કે કલટું તેને પણ લાંછન લાગે છે એટલું પણ નહીં જુવો-નથી જોઈ શકતા?

૪ કંઠસ્થ સાહિત્ય અને સંસારચિત્ર. ત્યારે દંતકથા અને કંઠસ્થ સાહિત્ય તો ઇતિહાસના “ઘડિમાં કાંકરા” જ? બેશક નહીં. વ્યક્તિગત અને નિશ્ચિત-ઠાલોપાધિ-મંડિત વિગતો—વંશાવલિઓ, ખનાવો, લડાઈઓ, ઘેરા, દુકાળો, ઉપદ્રવો, પ્રજાઓ અને જાતિઓ અને નાતોનાં જમણુ, રાજ્યોની ફરતી સરહદો, ધર્મો અને પંથોના આચાર્યોની પરંપરા, વગેરે, અને તેમની સાક્ષ્યવારી ઇતિહાસનું

કલેવર માત્ર છે. ઇતિહાસ-દેહ એ કલેવર વગર હોઈ શકે નહીં એટલું એ કલેવરનું ગૌરવ પણ છે. એ કલેવરની રચનામાં આ સાધન છેક નહીં જેવો ફાળો જ આપી શકે. પરંતુ ઇતિહાસ-દેહના માંસસ્નાયુ તો પ્રભના ધર્મ, સંસાર, કલા, સંપત્તિ, અને તેને લગતાં બંધારણો, સંસ્થાઓ, અને આચારવિચારની જમને જમને પલટાતી સ્થિતિઓ છે, અને આથી કરીને દંતકથાઓ અને કંઠસ્થ સાહિત્યમાં જે કાંઈ સંસારચિત્રો જળવાયાં હોય છે તેનું મૂલ્ય પ્રભના સમગ્ર ઇતિહાસ માટેના આવશ્યક સાધનો તરીકે અનેરું આંકવું પડે એટલું બધું મોટું છે. રાજપૂતો અને લીલોની, ચારણો અને કાઠીઓની સૈકાઓ સુધીની મિત્રતા, એ ભતિઓનો પરસ્પર સમભાવ, એમનું સંમિશ્રણ, અને એવા સંમિશ્રણમાં રાજપૂત અને ચારણની વધારે ઉમદા જીવનભાવનાઓના અધઃપાતને બદલે લીલો અને કાઠીઓની જીવનભાવનાઓની સમુદ્ભૂતિ ગુજરાત કાઠીઆવાડના લાંબા પ્રભકીય ઇતિહાસનો આ એક મહામૂલ્યવાન તંતુ છે, જે સૈકાઓ પર્યંત પ્રભજીવનમાં વણાતો ચાલ્યો આવ્યો છે, અને આપણા દંતકથા અને કંઠસ્થ સાહિત્યરૂપ “દશમા વેદ” માં જ આપણને પૂરેપૂરો પ્રતીત થાય છે. આચર અને ચારણ ભતિઓમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન આ દશમા વેદની આરસીથી આપણે જેવું જાણવા પામીએ છીએ તે એ આરસી ન હત તો આપણે કહી પણ શકત નહીં. આ વેદના “દૃષ્ટાઓ” મુખ્યત્વે એ ભતિઓની જ વ્યક્તિઓ હતા, એટલે તેમના પોતાના સંસારનાં એમણે પાડેલાં ચિત્રોની વિશ્વસનીયતા વિશે સવાલ જ રહેતો નથી. બ્રાહ્મણ, ચારણ, યતિ અને કોઈપણ “સાધુ”ની હત્યાનો નિષેધ, અતિથિસત્કાર, સત્યપાલન, ટેક, રાજ વા ઠાકોરની પ્રભ-

પાલન વા લોકરક્ષાની ઉમ્મ ફરજ, આવાં કર્તવ્યોમાં જન જય તેા પણુ ઘોળ્યો એટલું જ નહીં પણ લેખાસર અને લેખાસર એટલું જ નહીં પણ એજ જીવ્યું સાર્થક એજ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ એ જ અમર કીર્તિ,—એ પ્રકારનો બોધ આ અસંખ્ય અજ્ઞાત કલાકરો અને કવિ-ઓએ હાથકે હાથકે સૈકાઓ પર્યંત કરેલો છે, અબણુ પ્રજામાં કલ્પન્દ્રિયદ્વારા રેઝ્યો છે, રેઝ્યા જ કર્યો છે; અને આજે એ અડાબીડ વડલામાં એટલાં તેા જળાં બાઝી ગયાં છે કે પાંદડાં કરતાં જળાં જ વિશેષ જોવામાં આવે છે, તથાપિ બુદ્ધિનો અનિલ એને જરા પણ અડકતાં એ પાંદડાંઓમાંથી એ એક જ ધ્વનિ નીકળે છે, રોક જ ધ્વનિ નીકળવાનો. આપણે આ વારસો આ પ્રકારનો છે તેનું મૂલ્ય ઇતિહાસ—કલેવર રચવાના વિકટ કાર્યને માટે બલે ન જેવું હોય, પણ તેથી એ સમયે પણ ઓછું છે એવું મત કોઈ દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી; ઇતિહાસ વિદ્યાના પોતાના શાસ્ત્ર અને ફિલસુફી પણ એવા મતને સાફ અયોગ્ય ગણે છે.

૫ કુંડસ્થ સાહિત્ય અને નીતિ—દંતકથા અને કુંડસ્થ સાહિત્યને જૂના સંસારચિત્રોના નીતિબોધક ભાવનાપોષક અને કલાપ્રેરક બંડાર તરીકે મૂલ્યવાન કહેનારને એક દીકાનો વિશેષ ઉત્તર આપવાની જરૂર રહે છે. “પીઠા, ભોજ, અને વેણ”—એવાં આખ્યાન વિચારો. ભોજ કામગિયાની ગેરહાજરીમાં તેની ધરવાણી વેણ તેનો દિલોભન પીઠા હાટી પોતાના પાદર આગળથી વલો જતો સાંભળી નોકરને મોકલી તેને ન્હોતરે છે, અને તેનો ભોજપીઠાની દોસ્તીને બન્નેના મોબાને અને પોતાની સુખડતાને દીપાવે એવા અતિવિસત્કાર કરે છે. પીઠા હાટી રાજપૂત છે અને ભોજ પણ

મર્દ અને વીર છે, પીઠાથી ઉતરે એવો નથી, તથાપિ રાજપૂત તે રાજપૂત. વેળ પછી સ્ત્રીઓમાં રત્ન જેવી છે અને ખરી પતિવ્રતા છે તોપણ પીઠાની આ પ્રમાણે એક જ વાર ઓળખ થઈ તેની અસર એની ઉડી હૃદયગ્રન્થિઓમાં કોણુ નાણુ ક્વેય થાય છે, કે એક રાતે ઉધમાં ને ઉધમાં તે કંઈ આખું-અર્ધું લેવે છે, તેમાં પીઠાનો સ્પષ્ટ નામોન્માર પડખે જાગતો બોલે સાંભળી જાય છે. પરંતુ; ભોળને વેળ કાળજની કોર હતી તથાપિ તે એ ક્ષણથી જાની ગઈ અણખપતી ! ભોળ-ચેજના આ પ્રસંગના સંવાદના દૂહા આ સંગ્રહકર્તાએ સાંભળેલા જણાતા નથી.* ભોળને આપેલી વહેલમાં વેળ સાથે એક દાસી અને પોતાની હેલ લઇને માળિયે આવી; પાદરે નદી આગળ થોભી; પેહેલે આણે પાછી સાસરે આવતી હોય એમ વજાલંકાર સગ્યા; ચક્રચકિત હેલ ભરી લેઈ માથે મેલી; અને ધુમટો કઢાડી ઠમકતી ચાલે આવીને પીઠા હાટીના દાયરા સામે જ ઊભી અને સૌ સાંભળે એમ બોલી:

“જાજામાંથી આવતી, મેં વાટે નથી કરી વહેલ,
હાટી, ઉતાર ને હેલ,—નકર નીસર પગહેઠથી, પીઠિયા !”

પીઠડે બીડું ઝડપતાં વાર લગાડી; વેળનાં રૂપગુણયૌવનની તેને કીંમત નહોતી એમ નહીં; આવી હાકલ મર્દ અને તે પછી વીર એક જ રીતે સત્કારી શકે એટલી તેને સમજ નહોતી એમ નહીં; એનામાં વીરતા કે મર્દાની પૂરતી નહીં એમ તો નહીં જ: પરંતુ સખાધર્મને મોભધર્મ ગણીને. વીરધર્મના કોઈ એવા જ મોટા ધર્મ સામે સંઘટ્ટનમાં

* મૂળે પછી હવે આટઆટલે વર્ષે યાદ આવતા નથી.

વીરધર્મને ગૌણ ગણે-જેનામાં ખરેખરી વીરતા હોય તે જ; દુનિયામાં કોઈ આનો અવળો અર્થ કરશે તો તેઓ જ ઝખ મારે છે એવી પોતાની વીરતાની જેને રુંવાડે રુંવાડે પતીજ હોય તે જ. પીઠડ અનુભવી હતો; સંસારમાં સ્નેહીઓ વચ્ચે પણ સમજકેર અને વિરોધના સંલેગ બની આવે છે, તે વખતે સખાનો ધર્મ ખાછો સંધિ કરાવવાનો છે, બંનેને સાવ તોડી નાખતાં અટકાવવાનો છે, બેમાંથી એક એવું ડગલું બરવા જ્ય કે પછી ગમે તેટલો પસ્તાવો થાય તો પણ તે ડગલું ન બર્ચું ન જ થાય, તો તેને બનતાં સુધી વારવાનો છે. લોક પોતાને માટે શું ધારશે તેનો પીઠે વિચાર જ ન કર્યો, વેળ મળે છે એ પોતાનો લાભ પણ એણે ન જ જોયો, વેળને જ વારવા બનતું મથન કર્યું. આમાં જ્યારે તે હાયાં, વેળ એકની બે નહીં જ થાય એવી જ્યારે એને ખાતરી થઈ, ત્યારે જ એણે વેળને સ્વીકારી, હસ્તાસથી વધાવી લીધી. હવે બજળમામાં ભોળે પહેલી ઝાળમાં બોલતાં બોલી તો ગયો અને તે પ્રમાણે કરી થે બેઠો, પરંતુ વેળ પીઠાને ત્યાં ખરે જ ગઈ અને પીઠે પણ તેને ખરે જ સંધરી, એમ જ્યારે એણે જણ્યું, ત્યારે એ પશ્ચિમયુદ્ધ વીરને કલેજે નવી ઝાળ સળગી. પ્રથમની રોશની મિત્રતા હોડોહોડ વેરમાં રૂપાંતર પામી. વેર લેવું, પૂરેપૂરું લેવું, આખી દુનિયા એથી ગાળ રહે એવું લેવું, એ જ લમની ભોળતા ચિદાકાશમાં ઝણઝણી રહી. વખત જતાં, બનેલો કિસ્સો જૂનો થતાં તે જરાયે નબળી પડી નહીં. આટલો વખત જવા દીધો તે પણ ભોળે ઉત્તમ પ્રકારનું જ વેર લેવું એ ઉદાર નિશ્ચય દૃઢ કરવાને માટે. પીઠાને એકલ અને અચિત્તો અને પોતાનો બચાવ ન કરી શકે એવા સાણસામાં

સપડાવીને પૂરો કરવો એ તો ભોળને રમત વાત હતી. પણ એ પોતાની ભતને સહજ માર્ગ તો ન જ લેવો, પીઠાનો માત્ર ધાત નથી કરવો એને સામે મ્હોંએ જતવો છે, એમ જ્યારે એ પોતાના મનને પૂરેપૂરું મનાવી શક્યો, ત્યારે એ દ્વંદ્વચુદ્ધ માટે લગભગ એકલો-અને પોતે ધારે તે સંજોગોમાં જ યુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી કોઈ ભણવા ન પામે એટલા સારુ અતીતનો વેશ લઈ-માળિયે આવ્યો અને શિવાલયમાં ઉતર્યો. માળિયે હોય તે દરમિયાન રોજ એક વાર આ શિવાલયે દર્શન કરવા આવતું એવો પીઠાને નિયમ હતો. પણ કોઈ કોઈ વાર તે એવા ક્વખતે આવતો કે ત્યાં કાળો કાગડો પણ ન હોય. આવે વખતે પીઠા એકતાનથી સ્તોત્ર બજાવતો હોય ત્યાં મીનીડગલે વાંસેથી આવી પીઠાને પૂરો કરવો અને તુરત કોઈ જ ન ભણે એમ પોખાર ગણવા, એ પણ ભોળને રમત વાત હતી. એ મહાલાલયને પણ ભોળે જતી. તે દરમિયાન ચક્રાર પીઠા ચેતી ગયો કે આ ચોવીશે કલાક આ શિવાલયમાં જ ગાળતો નવો અતીત ભોળે જ હોવો જોઈએ, અને એક દિવસ સ્તોત્ર બણી રહી પાછો વળતાં તેણે અતીત પાસે જઈ વિવેક કર્યો: “ભોળ-બાઈ, રામરામ.” ભોળે પણ તુરત રામરામ કરી પીઠા પાસે યુદ્ધ માગ્યું, અને બાણેજ પોતા સાથે હતો તેની તલવાર પીઠાને આપી પોતે પોતાની તાણી. પીઠા કહે, હા, હું ત્હારો ગુનાહ-ગાર છું, માટે પહેલા ધાનો હક ત્હારો, તું કર. ભોળે કહે, પીઠડબાઈ, આ ભોળે છે, ખીળે કોઈ નથી, મ્હારા ધા પછી સામે માણસ ધા કરી જ ન શકે, મ્હારો એક જ ધા તે સામા માણસનો કાળ, માટે પહેલો ધા ત્હમે કરો. બાણેજ કહે, આ

વળી નહું તૂત, કરોને ધા, વાર લગાડો છો ત્યાં પીઠા કરી
 બેસશે તો મનની રહેશે મનમાં. પીઠા હસ્યો ને બોલ્યો, ના
 બાઈ, અપરાધી પહેલો ધા ન કરે. એક ધાએ ત્હમે મ્હારો
 વધ કરી નાખશે તોપણ અનુગતું કંઈ નથી, માટે પહેલો ના
 તો ત્હમારે જ કરવો પડશે, હું કરનાર નથી. તથાપિ ભોળે
 અત્યારે ઉદારતામાં બલબલ રાજપૂતને આંટે એવો બની રહ્યો
 હતો તે બોલ્યો. હું પણ અબધી તો પહેલો ધા નહીં કરું.
 જુવો, પીઠા, ત્હમે અહીં આવ્યાંતા દેવદર્શને. આ નીકળી પડશે
 એમ ત્હમને ખ્યાલ જ નહીં. માટે ઘેર કંઈ જરૂરી કામકાજ
 હોય તે પાછા વળીને થોડીવારમાં ઉકેલો, અને પછી યુદ્ધ માટે
 જ આવો એટલે યુદ્ધ કરીશું. આ સાંબળતાં બાણેજના ડોળા
 તો આકાશે જઈને ચ્હોંટયા, પણ પીઠા કહે: હા બાઈ, ઘેર
 કન્યાદાન દેવાનું ધર્મકાર્ય છે તેમાં સૌ મ્હારી વાટ ભેટા હરો.
 આવાં ધર્મકાર્ય માટે થોડી મહેતલ માગવામાં અપરાધીને પણ
 દોષ નથી, માટે ખરેખર રાજ હોય તો જઈ આવું. ભોળે કહે,
 સુખેથી પીઠા ગયો. અને ભોળનો બાણેજ જાણે મોતને જ બાળતો
 હોય એવો થઈ ગયો. ભોળે કહે, છે શું? બાણેજ કહે, મામા
 ત્હમારી મત જ ઠેકાણે નથી એમ જાણતો હોત તો સાથે આવત
 નહીં. પીઠા જેવા દુરમનને અહીં દેવ સામે બેકામ સત્તરવાર
 ઉભો હતો તેવામાં ગમે ત્યારે ચોળી નખાત તે ત્હમે ન કર્યું. એ
 ત્હમને વર્તી ગયો ત્યારે ત્હમે તૂત લઈ બેઠા અને કહ્યું પહેલો
 ધા તો ન કરું. આ એણે રાજ માગી તે પણ આપી. અને
 હવે ભેટભેટામાં પાંચ પંદર માણસ આ શિવાલયને
 ઘેરી લેશે ને આપણા પર તુટી પડી આંચડની જેમ ચોળી

નાખશે. બોલે કહે બાઈ રાજપૂતના વચનમાં લહે બરોસો નથી, રાજપૂતોને પણ તું ત્હારા જેવા બાણી, તેનો શો હપાય, મહેને તો પૂરો બરોસો છે. પીઠે કન્યાદાન દીધું, જનને જમાડી, અને બનતી હતાવળે એકલો જ-વધારામાં પોતાની તલવાર સાથે જ-પાછો આવ્યો. તલવાર લેતાં વેળએ તેને દીઠો, પાછા શીદ એમ પૂછ્યું, તો પીઠો કહે શિવાલયે, અને એટલા અણુ-સારથી વેળ પણ ચેતી ગઈ, પણ એણે જે પાછળ કાઢને મોકલ્યું નહીં. માત્ર માળા લઈ “હર હર” જપતી બેઠી છે અને મ્હોં લેવાઈ ગયું છે, એમ કરતાં ધડી બેઘડીમાં ત્યાં પીઠો આવ્યો અને હારે બે મેમાનને તેડતો આવ્યો, તેમને જોતાં વાત વેળની નાડીઓમાં લોહી તો માય નહીં. પીઠો કહે આ બે નવા મેમાન, વરરાજ અને આખી જનથી જે વધુ મોંઘેરા છે, અને મ્હારા કરતાં જે વેળ એ તો ત્હારા જ મેમાન છે. વેળ ધુમટા-ભરી બોલના અને બાણેજના ઓવરણાં લેતી બોલી: ધન ધડી ધન હઠાડો હ્યો જરા બેસો કસુંબા કરો ત્યાં હું જ રસોઈ કરી નાખું છું. પીઠાને વચન પ્રમાણે અને એકલો પાછો આવેલો જોઈ બોલ અને એના બાણે-જનું મન છેક જ ગળી ગયું અને વેરને ઠેકાણે આગળ કરતાં બમણી મૈત્રીની સર વફ્ટી તેમાં તણાયા તણાયા એ તલવારો મ્યાન કરી પીઠાને ઘેર વહ્યા આવ્યા.

હત્યું અડ્ડના યડ એક જ થૈ
 નૈ મળે મૈથડના વેગળ્યું રહેશે વેળ બણે.

આ પ્રમાણે અરાજપૂત પણ જાતવાન જતો રાજપૂત જાતની સાથે જ એક બાવના-ચડમાં બળે છે, ન્યારે બીજી જાતો ધણી ય રક્ષપારથી આપણા દેશપર મ્હડી આવેલી છે, જેનાં એ જન નથી.

હવે કંઠસ્થ સાહિત્યની નીતિ અનીતિના સવાલનો ફરો-
એ સાહિત્ય નીતિનો બોધ કરે છે કે નહીં, તે કેવી નીતિ, એવા
પ્રશ્નોનો નિકાલ, આવાં આખ્યાનને મધ્યબિંદુમાં રાખીને કરવો
ઠીક પડશે. ભીલ-કાળી-કાઠી નીતિ કરતાં રાજપૂતનીતિ ચૂડે,
અને નીતિ એક છે સર્વમાન્ય છે ભીલ-કાળી-કાઠી-રાજપૂત એવા
બેઠ નીતિ વિષયમાં હોય નહીં, જે ખરી નીતિ તેજ ભીલ-
કાળી-કાઠી-રાજપૂત સર્વને એકસરખી માન્ય હોવી જોઈએ, એ
બોધ આ કંઠસ્થ સાહિત્યનાં અસંખ્ય કવનો નાના પ્રકારે કરી
રહ્યાં છે. આ ચિત્રો તમામ પાકા રંગનાં છે; તેમનામાં ખૂણે ખોચરે
પણ કોઈ રેખા નથી દ્વયર્થી, નથી વ્યર્થ, નથી અસ્પષ્ટ; પ્રકાશ
અને છાયા જ્યાં છે ત્યાં ઘેરા અને સમભાવી શ્રોતાના હૃદયને
આરપાર પોતાથી ભરી દે એવા છે; અને બનાવોને સાંકળતા સંધિ
પણ એવા નથી કે કાટ કે વખત વહેતાં નીપજતો કોઈપણ વિકાર
તેમનું બલ હરી શકે.

ખીજી જાતનાં આખ્યાનો લક્ષ્યે. આ સંગ્રહમાં એકથી વધારે
વાર્તામાં વરરાજા ચોરીમાંથી જ ક્ષત્રિયધર્મ બળતરવા ચાલી નીકળે
છે અને રણક્ષેત્રમાં ખપી જાય છે એટલે ખીચારી કાઢીલી કન્યાના
કાઠ કાઠને ઠેકાણે રહે છે અને તે સતી થાય છે. ચૂડતા લોહીના
સુખભોગને પ્રજાપાલન ધર્મની હાકલ થતાં તરછોડવા જ યોગ્ય છે,
પ્રેમ અને જોબન માણવા યોગ્ય, ધર્મથી ચોરીમાં ગંકાયેલ દગ્ગ-
તીને માટે, તથાપિ વીરધર્મ એથી મોટો એવા બોધના સંબંધમાં
બે મત સંભવતા જ નથી.

ત્રીજી જાતનાં આખ્યાનો જુવો : જેમાં આદર્યો અધૂરો રહે
વિધિ કરે સો હોય," એ જ સાર નીકળે છે; અને આપણા

કવિઓ એવા સંલોભોમાં નાયક અને નાયિકાને પૂરખ્દારમાં ચિત્રીને કરુણરસની પરિસીમા આણે છે. આવાં આખ્યાનો પણ આ સંબંધમાં અનેક છે, તેમાંથી ફલિત થતી—“માણસે વિશ્વક્રમમાં પોતાનું સ્થાન નાણું અને દૈવ જે વીતાડે તે સહન કરું,” એ નીતિ વિશે પણ બે મત સંભવતા નથી.

સારાંશ કે આવા સાહિત્યના સંબંધમાં, અથવા તો સાહિત્ય અને કલાના આખા પ્રદેશ વિશે નીતિનો સવાલ ન્યારે ન્યારે આગળ કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે મોટે ભાગે સમગ્રફેર, જીવંત કલ્પનાશક્તિની ઓછપ, અને ખોટા ગ્રહ જ તેના મૂલ્યમાં હોય એમ મ્હને તો લાગે છે. જમાને જમાને પરિસ્થિતિ બદલાય છે અને તેની સાથે મરદની મરદની અને સ્ત્રીના સ્ત્રીત્વ વિશેની આપણી ભાવનાઓ મુદ્દે એને એ રહે તથાપિ વિગતે બદલાતી આવે છે, અને સામાન્ય રીતે વિગતોમાં જ ગુંચવાઈ રહેતી આપણી બુદ્ધિ અને કલ્પના મુદ્દા સુધી પહોંચી શકતી નથી. મહાભારતના શકુન્તલોપાખ્યાનમાં શકુન્તલા દુષ્યન્તના દરબારમાં જઈને કેવી રીતે વર્તે છે, અને કાલિદાસના નાટકમાં શકુન્તલા કેવી રીતે વર્તે છે, એ બેનો મુકાબલો કરી જુવો. ભારતીય આખ્યાનની શકુન્તલાના વર્તનમાં અનીતિ છે શું? ભોળો વેળને કહે છે આ ક્ષણથી ટું મને અણખપતી ત્યારે તે જુદા વાતાવરણની વેળ હાલની વેળની માફક વર્તતી નથી,—“રોઢ રોઈ રાતી આંખડી, ખૂટયાં આંસુના નીર” અથવા “મગવતિ વસુધે દેહિ મે વિવરં” એમ ઢગલો થઈને પડતી નથી, અને આખ્યાનકાર કવિને બંધબેસતો અમત્કાર યોજીને વાર્તાને આગળ ચલાવવાની ફરજ પડતી નથી—વેળ પોતાનો માર્ગ પોતાની મેળે કરે છે, અને તે એવી રીતે કે એ એનું આચરણ આપણા

જમાનામાં આપણી હિંમત વર્ણોના રીતિરિવાજ પ્રમાણે અનીતિ-મય પણ લેખાય અથવા સ્ત્રીનીતિના જવલંત નમૂનારૂપ ન લેખાય પણ તેથી શું? સાહિત્ય અને કલાના નીતિ અને બોધ આપણે તે તે જમાનાની તથા વ્યક્તિઓની તાદૃશ્ય પરિસ્થિતિની વિગતોને ઘટતું વળન આપીને જ તોલવાનાં છે. આ આપણે ન કરીએ-ઘણીવાર નથી કરી શકતા, આપણી પોતાની બુદ્ધિ અને કલ્પનાની અશક્તિને લીધે; પરંતુ તેમાં ખરા દોષપાત્ર આપણે છીએ.

બેશક, વેળ મૂલ પતિએ છાંડેલી બીજને જાય છે તે પ્રમાણે હપર ટાંકેલા પ્રાચીનતર વૈદર્ભી અને શકુન્તલાના દાખલાઓમાં છે નહીં. વેળનું આચરણ આપણને ઘણું વધારે હિંમત લાગે જ પરંતુ પ્રાચીનતર વૈદર્ભી અને શકુન્તલાનાં આચરણ આપણે તેમની તે સમયની પરિસ્થિતિ અને જે સમુદાયની તેઓ વ્યક્તિઓ હતી તે સમુદાયના રીતિરિવાજ પ્રમાણે તોળવાનાં છે, તેમ વેળનું આચરણ પણ આપણે તેણીની પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને તોળવાનું છે.

અનીતિ નામે ન હોય કે અનીતિનું સૂચન પણ ન હોય એવાં ચિત્રો આલેખે તે જ સાહિત્ય ખરું સાહિત્ય, તે જ બોધક સાહિત્ય, એવું ધારણ તો છેક જ અશાસ્ત્રીય અને અનૈતિકાસિક ગણાવું જોઈએ. ભીમ રણક્ષેત્રમાં દુઃશાસનનું રુધિર ખોળે ખોળે પીએ છે, અને એ રુધિરવડે દ્રૌપદીનો ચોટલો પણ હોળે છે; યુધિષ્ઠિર જાણતો હતો કે જે અશ્વત્થામા મુલો તે એ નામનો હાથી, માણસ નહીં, છતાં નરો વા કુંજરો વા કહે છે; આ પ્રમાણે પોતે બોલશે કે દ્રોણાચાર્ય પ્રાણત્યાગ કરશે. પોતાના જ સત્યવાદીપણા માટેના દૃઢ વિશ્વાસથી એવું યુધિષ્ઠિર ચોક્કસ જાણે છે તથાપિ તે આ વખતે આમ જ બોલે છે: વગેરે અનીતિના વધુ ઓછા હિંમ

ખનાવો ઉંચામાં ઉંચા સાહિત્યમાં આવે છે. સર્વ દેશોના દરેક જમાનાના સાહિત્યમાં આવે છે. જડ અને હઠીલા અને મતાન્તર-ક્ષમા કે ઐતિહાસિક ઉદાર દૃષ્ટિ જેમને શક્ય જ નથી એવા સુગા-ળવા પૂરિટનો (puritan) આ ઉપરથી જમાને જમાને પોકારી ઉઠે છે કે નાટકો એ બદી છે, રંગભૂમિઓ બંધ કરો, કવિતા અને કલામાત્ર વિલાસ છે એટલું જ નહીં પણ અનીતિમય અનિ-તિપ્રસારક વિલાસ છે, જેની લોકપ્રિયતાનું પ્રમાણ તે આપણા સમાજની અધોગતિનું જ માપ છે; અને ટોદરટોદ અને પ્લેટો જેવા પ્રતિભાવાન લેખકો પણ કોઈ કોઈ વાર અકળાઈ જઈને શાસન છોડે છે કે નાટકકાર, સંગીતાચાર્ય, કવિ આદિ વ્યક્તિઓ જ સદ્ગતિને બદલે અસદ્ગતિ પોષનારા છે, તેમને નાતખંડાર મુકો દેશપાર કરો, વગેરે. પરંતુ આવાં શાસનોને જનસમાજની સામાન્ય સમજ કદાપિ સ્વીકારતી નથી, કદાપિ સ્વીકારશે નહીં. જનસમા-જની સામાન્ય સમજ જાણે છે કે આવાં શાસનો સાહિત્ય અને કલાને ઉગ્ર અન્યાય કરે છે. પ્રાચીન ગ્રીસની દેવસૃષ્ટિ (mythology) માં સાહિત્ય અને કલાની અધિષ્ઠાત્રી શક્તિઓને દેવીઓ નહીં પણ દિવ્ય સુંદરીઓ કહ્યેલી છે; આપણી દેવસૃષ્ટિની પરિ-ભાષામાં કહિયે તો તેઓ યક્ષા વા સરસ્વતીની પદવીની નથી, પણ એ દેવ વા દેવીની વિભૂતિઓ છે; પૂજ્ય અને સાથે ભોગ્ય પણ છે; સર્વભોગ્યા અને તો પણ પવિત્ર છે; દેવીઓ નહીં પણ અપ્સરા-ઓ છે; અને આબાલવૃદ્ધ-મોઢક, નખરાંબાજ, માયાવી અપ્સરાઓ હોવા છતાં નિષ્કલંક અને પૂજનીય છે.

સાંકળિયું

-૭૭૭૭-

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ માંગડો ભૂત	૧
૨ વિક્રમ ને પુતળી...	૧૭
૩ હેમીયા	૨૩
૪ ખેતસિંહ મકવાણો	૩૧
૫ ખીમરો અને લોડણ ખંભાતણ	૩૪
૬ હમીરજી ગોહેલ...	૪૬
૭ શ' મંડળીક અને નાગબાઈ	૫૨
૮ એમલવાળો તથા સાંઈ...	૬૧
૯ લાખણશી અને માણેકદે	૬૭
૧૦ સાખડો પઢીયાર	૭૮
૧૧ શેણ	૮૨
૧૨ નાગવાળો ને નાગમતી...	૮૪
૧૩ કાનુડો અને ફેસજી	૯૯
૧૪ શખાયત અને સોન કંસારી	૧૦૪
૧૫ પીઠા હાટી અને વેળલ	૧૧૬
૧૬ બાનરો	૧૩૨
૧૭ શ' હડીયાસ	૧૩૯
૧૮ વિનણુંદ ને શેણી	૧૫૧
૧૯ કવિ નરહર અને મુસલમાન હાદુ	૧૬૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨૦ દેવરો તથા ઢાલરો	૧૭૬
૨૧ વીક્રી તથા કમો	૧૮૬
૨૨ રા' હમીર અને પરચમ... ..	૧૯૪
૨૩ મોખડાજી ગોહલ	૨૦૪
૨૪ પોરસો વાળો	૨૦૮
૨૫ મેરજી વાલો	૨૧૭
૨૬ વીજરો	૨૨૨
૨૭ કાળીઓ પરમલ... ..	૨૨૮
૨૮ માલો તથા નાગદે	૨૩૩
૨૯ રાણો અને કાઠાળી કુંવર	૨૪૫

કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ

માંગડો ભૂત

વિરની નામના ચારે કોર ફેલાઈ રહે છે. પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી પરખાય, તેમ જ છેક નાનપણમાંથી જ માંગડાની મદદાઈ પ્રત્યેક નાનાં મોટાં કામમાં જણાઈ આવતી. માંગડો જેવો શરવીર હતો તેવો જ સ્વરૂપવાન હતો તેથી તેનાં વખાણુ ઘેરેઘેર થતાં. પાટણના નગરશેઠની પુત્રી પન્નાવતી તો માંગડાનાં દર્શન કરવાને દિવસ રાત તલસી રહી હતી. તેણે તો માંગડો વર વરવાની હૃદયમાં ઉડી ઉડી આશા બાંધી રાખી હતી. પોતે વણિક હતી છતાં માંગડા રજપૂતને વરવા તે ઘણી જ ઉત્સુક હતી. માંગડો પોતાનાં માખાપ ગુજરી જવાથી ધુમલીના રાજા ભાણુ જેઠવા-મામાને સાં ઉછરતો હતો. લાડકા ભાણુજને પોતાના પુત્ર કરતાં પણ વધારે જાલથી તેનાં મામો મામી રાખતાં.

એક વખત એવું બન્યું કે ધુમલીનાં ઢોર, ઉગા નામનો કાઠી વાળી લઈ ગયો. ધુમલીની વાર તેની પછવાડે ચડી. આ વખતે માંગડો સુતો હતો. તેના મામાએ ઘેર સ્ત્રીઓને કહ્યું કે ભાણેજ જાગે તો પણ તેને અમારા ખર્ચર દેવા નહીં, ને ઢોર વાળીને દુશ્મન જાય છે, તે તો તેનાથી છેક છાનું રાખવું.

વાર તો ઉગાવાળાની પછવાડે ગઈ. થોડીવાર થઈ ને માંગડો જાગ્યો. ચોપાસ નજર કરે છે તો સર્વ મુંગું મુંગું જોયું. દરબારમાં કાઈ મળે નહીં. ઘોડારમાં આવી જુએ છે તો પોતાને ચડવાના ઘોડા વિના આખી ઘોડાર સુની. મામીને પૂછતાં કંઈ ખરા ખર્ચર મળ્યા નહીં. પણ પોતે ચતુર હતો તે ચેતી ગયો કે કંઈ અનિષ્ટ બન્યું છે. બહુ જ તંત્ર પકડતાં મામીએ સર્વ વૃત્તાન્ત તેને કહી દીધો. એકદમ ઘોડાપર સામાન નાંખી હાથમાં લાલો લઈ માંગડો તે વારની પછવાડે ઉપજ્યો. મારતે ઘોડે તે પાટણને પાદર આવ્યો. ત્યાં ઘોડાને જરા શાન્તિ આપવા અને પોતે થાક ખાવાનો વિચાર કર્યો. પાટણને પાદર શિવ મંદિરે પદ્માવતી શિવપૂજન કરી માંગડો વર મેળવવા હમેશાં આવે છે. હાથમાં પુષ્પલયો અગિલ, ગુલાલ, ચંદનલયો થાળ છે ને પદ્માવતી દેરે આવે છે ત્યાં મારતે ઘોડે તેણે એક વીર પુરૂષને આવતો જોયો. હૃદયે હૃદય ખેંચાયું—ને પદ્માવતી તે સ્વાર તરફ જોતી ઉભી. પછી સહજ બોલી ગઈ:—

જેની જોતાં વાટ તે શેરીમાં સામાં મળ્યા,
ખુશ્યાં ઉરનાં કપાટ કામ ન પડીયાં કુચીનાં.

હું તો મારે જેની વાટ જોતી હતી તે મને અહીં રસ્તે
જ સામો મળ્યો, અરે આ બન્ધ થઈ ગયેલ હૈયાનાં કમાડ
આપે જ ઉઘડી ગયાં. તેને ઉઘાડવામાં કુચીની જરૂર પડી
નહિ. પ્રેમી પ્રેમીને સહજ ઓળખી કાઢે છે. પદ્માવતીએ
માંગડાને માટે ઘણું સાંભળ્યું હતું પણ તેને પ્રત્યક્ષ જોયો
નહોતો છતાં આ જ મારા હૃદયનો બહારો માંગડો છે એમ
તે પામી ગઈ, અને વળી બોલી:-

ઘોડો ઘોડાને ઘાટ, અસ્વારે ઉભો ને;
જેનું ભાહું ભરે આકાશ, મીંટિ બાળ્યો માંગડો.

અહાહા આ સુંદર ઘોડો પણ કોઈ વાતે ખામીવાળો
નથી. તેમ જ તે પર સ્વાર પણ કંઈ ઓછો નથી. આ જો-
જે મરદનું ભાહું આકાશને માપી રહ્યું છે એવો આ માંગ-
ડો જ મેં તો આજ જોયો.

આજે તો પદ્માવતીનું જીવન સફળ થયું. પોતાના બહા-
લાને પ્રભુ શંકરે તથા માતા પાર્વતીએ આજે સહજ મેળવ્યો.
હવે તો એને જવા નદેવો, એમ પ્રેમતાપસી બાલા મનમાં
લાવવા લાગી. સ્વાર થાક ખાવા નીચે ઉતર્યો ને પદ્માવતી
સામું જોતાં જ કોઈ કાળનું ખોવાયલું પોતાનું બહાલું હૃદય
તેણે ઓળખી કાઢ્યું. પણ કરે શું? પોતે યુદ્ધ માટે જાય
છે, તેથી કરે શું? માંગડો મુંગો રહ્યો, પણ પદ્માવતીએ તેને

કુશળ સમાચાર પૃથ્વી પોતાની સર્વ મનની વાત કહી દીધી. નિઃશ્વાસ નાંખી માંગડે કહ્યું કે એ વાત તો ખરી, પણ પ્રિય પદ્માવતી, હું યુદ્ધ કરવા જઈ છું. માટે હમણાં અત્રે બેસી તારી સાથે વાત પણ કરી શકું નહીં તો પછી તને મારી કરી-કેમ હમણાં વરી શકું? ત્યારે પદ્માવતીએ કહ્યું કે “હે વહાલા માંગડા, આ હૃદયને તો તમે જીતી લીધું છે. હવે વધારે જયની શું આશા રાખો છો. વળી યુદ્ધનું છેવટ અચોક્કસ છે તો પછી આપણા મનની મનમાં રહી જશે.” “હા તે ખરું; પણ જો:

જલ ઘોડો વલ લંબા, હઠી બાંધવા હથીયાર;
જાંઝાં ઘોડાંમાં ઝીંકવો, પદ્મા મરવું એક જ વાર.

જો લલો મળતો ઘોડો, વળી વાળ લાંબા હોય, ઝળ-કતા હથીયાર આમ તેમ ઝુલતા કડે લટકી રહ્યા હોય અને એવા સુંદર ઘોડાને સ્વારોનાં ટોળાંમાં ધુસાડી દેવો એ જ વીરને માટે મોહું છે. પદ્માવતી! સર્વ કાંઈને એક જ વાર મરવું છે. વારંવાર આ યુદ્ધનો અવસર આવતો નથી.” આવા વીરત્વથી ઉછળી ઉઠતા હૃદયને પદ્માવતી કેમ રોડી શકે; તેણે તો પછી માંગડા મરદને જવા દીધો. ઈશ્વર તમને કુશળ રાખે કહી તે ઉભી જ થઈ રહી. માંગડો થોડો થાક ખાઈ દુશ્મનને હમણાં જ રણમાં રોળી જહાલી પદ્મા આવું છું ને પછી તારૂં ધારું હું કરીશ એમ વચન આપી ત્યાંથી ઉપડ્યો તે ગયો તે ગયો. અત્રે પદ્માવતી

ઘેર આવી. તેના પિતાને આ ખબર પડી ગઈ ને તેણે ઉનાના એક ધનવાન વણિક સાથે તેનું વેશવાળ કરી નાંખ્યું. પછી થોડે વખતે કંકાત્રી લખી લખ આરંભ્યાં.

પદ્માવતી વહાલા માંગડાની રાહ જોતી રહી છે. તે આવે તો આ સર્વ પડ્યું રહે ને હું તો તેની સાથે ચાલી નીકળું. એમ તે વાટ જોયા જ કરે છે. પણ કાણ આવે ને શું કાંઈ?

હવે પદ્માવતીની રજા લઈ માંગડો પાટણથી પુર જોસથી ઉપડ્યો. થોડે છેટે ગયો ત્યાં હિરણ્ય નદીને કાંઠે તેનો તથા ઉગાનો ભેટો થયો. આમ વિના અપરાધે બિચારા સ્વારો કપાઈ જશે, તે કરતાં બંને પક્ષમાંથી એક એક જણ નીકળી દ્વંદ્વયુદ્ધ કરે ને હારે તે ધણુ લઈ જાય એમ ઉગા તથા ભાણુ વચ્ચે નફી થયું. ઉગોવાળો જખરદસ્ત લડવૈયો હતો. ભાણુ જેઠવો ઘડીક તો વિચારમાં પડી ગયો ત્યાં માંગડો મારતે ઘોડે આવી મળ્યો. દુશ્મનનું આવું પોરસ ભર્યું મોં જોઈ તથા પોતાના સ્વારનાં વીલાં મોં જોઈ માંગડે ઉગાને કહ્યું. “વાળા તૈયાર થા.” બંને બાબુએથી બંને સ્વારોએ ઘોડાના હલા તથા ભાલાં નાંખવા શરૂ કર્યાં. માંગડે એક ભાલો જોસથી નાંખી, કાઠાને વીંધી ઉગાના પડખામાં પેસાયો પણ તેથી ઉગાનો પ્રાણ જરા-વારમાં બચી ગયો, કારણ કે કાઠું આડું આવ્યું. આમ આ ધા ખેંચી જ્યાં બીજો ભાલાનો પ્રહાર હાથ ઉંચો કરી

માંગડો કરવા જાય છે ત્યાં ઉગે પોતાનો ભાલો માંગડાની
છાત્રીમાં લોંકી દીધો; ને માંગડે પોતાનો ભાલો ઉગાના
હૃદયમાં લોંકી પેલેપાર કાઢ્યો. ઉગો તો તત્કાળ મૃત્યુ
પામ્યો ને માંગડો મરણતોલ થઈ ભોંય પડ્યો. સર્વમાં
હાહાકાર થઈ રહ્યો. ઉગાનાં માણસો નાડાં. પણ માંગડો
વીર ભૂમિપર ઢલ્યો. માંગડાનાં પ્રાણ ક્રમે ક્યાં જતાં નથી.
તે તો કોઈની પછવાડે જાણે વળગી રહ્યાં હોય તેમ સર્વને
લાગ્યું. ભાણુ જેઠવે આગળ આવી જોયું તો વીર ભાણુ-
જનો જીવ જતો નથી. આમ જોઈ સર્વ સ્વાર તેને હવે
હેવટે રાધાકૃષ્ણ રાધાકૃષ્ણ કહેવા સમજાવે છે.

માંગડે સજલ નયને પધી તેમને ઉત્તર દીધો.

પદ્મા વરવા પ્રેમ અણુગમે અપસરાઓથી;

કહું રાધાકૃષ્ણ કેમ, શંખોડ મને સાંભરે.

અરે ભાઈઓ આ પદ્માનો પ્રેમ મારે વરવો હતો. મને,
આ યુદ્ધમાં મરું ને અપસરા વરે એ અણુગમતું છે—અરે
હું તે રાધાકૃષ્ણ કેમ કરી કહું—કારણ કે મને તે શંખનાં
જેવાં સાથળવાળી સાંભરી રહી છે. વળી હું ને તે જ્યારે
છુટાં પડ્યાં ત્યારે:

છાંટાય તંબોળતાણા પદ્મા ને અમારે લુગડે;

પણ પરદેશીની પીડ ટાળી હવે ટળે ને.

અરેરે—તંબોળ છાંટી એ જહાલીએ મારાં વસ્ત્ર રંગ્યાં નથી.
પણ એ પરદેશીની પીડ હવે ટાળી ટળે તેમ નથી.

વળી મરતાં મરતાં પોતાની જહાલી પદ્માને તેણે કહાવી
મોકલ્યું કે—

પદ્માનો પ્રેમાળ આ હિરણ્યની હૃદમાં પડ્યો,
તજજે કાન્તા કલ્પાન્ત, મરતાં કહ્યું છે માંગડે.

અરે જહાલી પદ્મા—આ તારો પ્રેમી તો હિરણ્ય નદીની
હૃદમાં હણાઈને પડ્યો છે. રે જહાલી—આ માંગડો મરતાં
મરતાં પણ તને કહેતો જાય છે કે તું કલ્પાન્ત કરીશ નહીં.

આમ મૃત્યુ વખતે જહાલી પદ્માને સંભારતો છેવટનો
સંદેશો—કલ્પાન્ત ન કરવાનો દેતો—વીર માંગડો પંચત્વ પામ્યો.
ગાયો વાળી ભાણુનું લશ્કર વિલે મોઢે પાછું વળ્યું.

અત્રે પાટણમાં પદ્માનાં લગન આવ્યાં છે પણ જો
માંગડો આવે તો ભલું થાય એમ વાટ જોતી પદ્મા બેઠી
છે ત્યાં સ્વારો આવ્યા. તેમાં પોતાના જહાલા માંગડાને તે
જોતી નથી ત્યારે બોલી:—

કાઈ વાડ વધુ જાય, ભુંડે મોંએ ભાણુની;
એકીલો અસ્વાર મીંટ ન ભાણું માંગડો.

અરે આ ભાણુનું લશ્કર વિલે મોંએ ચાલ્યું આવે છે, હું
તો આમાં એક જ માંગડા સ્વારને જોતી નથી:

ઘોડો ઘોડાને ઘાટ અસ્વારે ઉણો ને;
જેનું ભાણું ભોકે આકાશ મીંટ ન ભાણું માંગડો.

ઘોડો પણ ખરોખર, અને તે પર સ્વારમાં પણ કંઈ

ખામી નહીં એવા અને જેનું ભાહું આકાશને વીધી રહ્યું હતું એવા માંગડાને હું જોતી નથી.

આમ સર્વ લશ્કર જોયું પણ પોતાના હૃદયવલ્લભ માંગડાને ન જોતાં પ્રેમી પદ્મા ખરેખર કંઈ અનિષ્ઠ થયું એમ જ માની ગઈ. તેનું હૃદય એકાએક સળગવા લાગ્યું. તે તો પછી જોલી; મારે તો:-

ઉંચે સળગ્યો આભ, નીચે ધરતીના ધડા,
ઓલવવાને આવ્ય, વેલો ધાતરવડના ધણી.

અરે ધાતરવડના ધણી માંગડા, મારે તો આકાશ માથે સળગી ઉઠ્યું છે ને નીચેથી જવાળામુખી ફાટ્યો છે. રે વહાલા પ્રેમી તું આ ઓલવવા સત્વર આવ. ખરેખર સ્નેહીથી વિમુખી બાલાઓને અખિલ જગતમાં અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો હોય એમ જ લાગે છે. એ જવાલા પોતાનો પ્રેમી આવીને ઓલવે ત્યારે જ ઓલવાય. પદ્માને પણ અત્યારે પોતાના પ્રેમી વિના અખિલ આલમ સળગી ઉઠ્યું છે. તેમાં વળી તેને ખબર મળે છે કે માંગડો વીર તો યુદ્ધમાં મરાયો. પછી હવે તેને શેની આશા હોય? હવે કાની સાથે હૃદય ખીલે? તેના હૃદયમાં હવે તો ઉડા ધા જ થયા કરે છે. તે ખીચારી જોલી:-

આશા મારી આથમી મોખત ગઈ મરી;
આ કાળજમાં ધાવ કરી મસાણે બેઠો માંગડો.

અરેરે મારી હવે તો આશા તદ્દન નાશ પામી છે,

અને મહોળત પણ નાશ પામ્યો છે. અરેરે આ કાળજમાં ઘણુ દુઃખને મારો માંગડો પ્રેમી તો સ્મશાને જઈને બેઠોઃ હવે તો તે પોતાને તદન નોધારી થઈ ગઈ માને છે. એક તો પોતે વણિક જાતિની છે. પણ ફક્ત પ્રેમને જ વશ થઈ તેણે માંગડાને પોતાનું હૈયું દીધું; સર્વ જનોનાં મેણાં પોતે ફક્ત પ્રેમને ખાતર વેરી લીધાં. અને તે જ પ્રેમીને પોતે પાછી મેળવી તો ન જ શકી. આવી પોતાની સ્થિતિ જોઈ પોતાના બહાલા માંગડાને જાણે પોતે મંદ મંદ ઠપકા દેતી હોય તેમ કહે છે:

અણોસરાં અમેય, ટાડા જળ ટળ્યાં નૈ;
તરછોડતાં તમે મેણાં જળ રાખ્યાં માંગડા.

હે માંગડા, મને તું નોધારી કરી. મારી આંખેથી આંસુ હવે કદી સુકાવાનાં નથી જ. અરે મને આમ તર-
છોડીને આ સંસારમાં વહાલા તું મેણાં ખાતી રાખી:

આમ બહાલા સ્નેહી માંગડાને પોતે ઠપકા આપે છે, પણ સર્વ વૃથા છે. તેના પિતાએ લગ્ન આરંભ્યાં ને વણિક વર સાથે ઉને જવું તે ખરું છે. હવે આ જગતમાં માંગડો નથી કે આવીને તેને લઈ જાય તેથી મુંગે મોંએ જે થાય તે જોયા કરે છે. ઉનેથી જાન પાટણ આવવા ઉપડી છે. રસ્તો કફોડો તેથી સાથે વરવાળાએ અરસી નામના રજપૂતનું વળાવીયું લીધું છે. જાન ચાલતાં ભાણુવડ આવી. બપોર થતાં સર્વ ત્યાં થાક ખાઈ દીમણુ કરવા

બેઠાં. અરસી નદીમાં જઈ ન્હાવા લાગ્યો. ત્યાં તેના વાંસાને કાંઈ ખારો તથા ધુળથી ઘસતું હોય તેમ લાગ્યું. ઉંચે નીચે અરસી જુએ છે પણ કાંઈ જણાતું નથી. ને પોતાનો કાંઈ વાંસો તો ઘસે છે. આથી તે બહુ જ વિમાસણમાં પડી ગયો. ત્યારે હવામાંથી અવાજ આવે છે:—

હું કાકો હું ભત્રિજ, અરસી અણસારેય ઓળખ્ય ને:
ઓશ્યા ભવનાં અપરાધ, અમને આ ભવમાં આડાં કરે.

અરસી તું મારો કાકો ને હું તારો ભત્રિજો છું; પણ તું તો અરસી કાકા, આ અણસારાથી પણ મને ઓળખી શકતો નથી: ખરેખર મેં પેલા જન્મમાં કાંઈ પાપ કર્યું હશે કે તે આ ભવમાં આડાં આવી તને મારી ઓળખાણ પડવા દેતાં નથી: ખરેખર એ જ અપરાધને લીધે:—

સર્થું ત્રુટીયુ સગા, નયણે નત્રેયાં થયાં;
કેક વાયલ ભૂરના વા, અરસી જલ હેડાં ગયાં.

રે કાકા સગાઈની આવ્ય હવે બંધ થઈ ગઈ જણાય છે. આ તારી આંખોમાંથી પણ મને સગાઈનું પાણી ખુટી ગયું લાગે છે. અરેરે કાકા તારા હૈયા પર કાંઈ સુકવી નાંખે એવો ભૂરનો વા વાયો કે જેથી કરીને હે અરસી તારા પ્રેમનું જલ આમ સુકાઈ ગયું.

આ તે હવામાંથી શું સંભળાય છે. આ તે મારી ચાકરી એક મોટેરાને કરાય તેમ કાણુ કરે છે. વળી મને સગો કહી બોલાવે છે. વળી મારો ભત્રીજો પોતે છે એમ મને

જણાવે છે. છતાં કોઈ જણાતું નથી. આ તે શું? અરસી વિમાસણમાં પડી ગયો. મારે તો માંગડો નામનો એક જ ભત્રીજો છે. તે તો ધ્રુમલીમાં છે. વળી આ તે શું? આમ અરસી વિમાસણમાં પડી વિચારે છે ત્યાં તો માંગડો પ્રત્યક્ષ થઈ બોલ્યો.

હું બેઠા તું બાપ, કાં બોળખ નૈં ઐંધાણથી;
માંગડો તે મરતે અમર તું રે'જે અરસી.

અરે કાકા હું તારો પુત્ર ને તું મારો બાપ છો, પણ રે અરસી કાકા આ માંગડો મરી જતાં હવે તું તો અમર થઈને રહેજે!

આ મેણું મારતું માર્મિક વચન અરસીએ સાંભળ્યું. વળી જે પદ્મા વહુને વરવા જન જાય છે ને પોતે જેનો. વળાવીયો થઈ સાથે છે તેજ પદ્મા વહુ સાથે પોતાનો ભત્રીજો વરનાર હતો પણ લડાઈમાં કપાઈ જતાં પોતે ભૂત થયો છે એ પણ જાણ્યું. હવે શું થાય?

અરસી નાહી ધોઈ ઉતારે આવ્યો ત્યાં વળી તેણે આશ્ચર્ય જોયું. જે વરરાજ બણીઠણીને બેઠા હતા તે તો એકાએક વિરૂપ થઈ ગયા. મોહું તો જાણે કાળો વાંદરો. શરીર પર રગતપીત-અને સર્વ વાતે વરવો: હવે કરવું શું? આવા વરને લઈને લક્ષ કરવા શી રીતે જવું? આમ સર્વ જનનાં માણસો વિચારે છે ત્યાં અરસી આવ્યો. અરસી તો નદી-

માંથી જ સર્વ જાણી ગયો હતો. તેણે સર્વને એકઠા કરી આનું કારણ કહી સંભળાવ્યું. વણીકાએ કાઠ પણ રીતે વર સારો થાય તેમ કરવા અરશીને કહ્યું: ત્યારે અરશીએ કહ્યું કે: માંગડા નામનો વીર લડાઈમાં ધણ વાળી જતાં દુશ્મન સાથે લડતાં કપાઈ ગયો છે તેને તથા પદ્મા વહુને પ્રથમથી જ નાતો હતો. હવે માંગડાનો જીવ પદ્મામાં રહ્યો છે ને તે ભૂત થયો છે. મારો તે ભત્રીજો થાય ને તેણે પંડે મને નદીમાં નવરાવતાં આ સર્વ કહી દીધું છે. જે તમે માંગડો તથા પદ્મા પ્રથમ લગ્ન કરી વરે તેમ કરો તો-વર સારો થાય ને પદ્માને લઈ તમે એમકુશળ ઘેર જશો. સર્વ સંમત થયા. અરશીએ માંગડાને હાક મારી. માંગડો પ્રત્યક્ષ થયો. પદ્મા સાથે હસ્તમિલાપ કરી પછી આ ભાણુવડ સુધી સાથે આવવું ને ત્યાર પછી તારે આને છોડી દેવાં-એવું માંગડાને અરશીએ કહ્યું. ભૂત તો આનંદથી કપૂલ થયો. બાણીઠણી વરરાજા બન્યો. જાન પાટણ આવી. પદ્મા સિવાય કાઠ પણ માંગડાને માંડવાવાળા-માંથી ઓળખી શક્યું નહીં. લગ્ન થયું. હસ્તમિલાપ થયો. ત્રણ દિવસ જાન ત્યાં રહી. ને પછી તેને રજા થઈ. રસ્તે જતાં તેઓ ભાણુવડ પાસે જ આવ્યાં. સાંજ પડી ગઈ હતી. રસ્તો વિકટ હતો તેથી ત્યાં રાતવાસો રહેવા સર્વનો વિચાર થયો.

માંગડે ત્યાં જ જાનને રોકી ને પોતાની શક્તિથી ત્યાં

સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપી. મળની ધર્મશાળા દીવાબત્તી રસોડાં રસોઈ તૈયારઃ આ સર્વ પલવારમાં ત્યાં બની રહ્યું.

ઘોડાને ખડ બાજરો બળદને બોળાં ખાંણ;
જેવાળી જમાડે જન બલશું ખાતે ભૂતડો.

જેટલા ઘોડા જનમાં હતા તેને ખડ ને બાજરાનો પાવરો પુષ્કળ દીધો. વળી ગાડીના જેટલા બળદ હતા તેને ખોળનાં પુષ્કળ ખાણુ દીધાં. આ જેવાળી કુળનો માંગડો આનંદથી હોશમાં આવી જનને જમાડે છે.

સર્વ સુખી છે. પણ માંગડા ભૂતને તથા પંચાને હૈયામાં હવે અકળામણ થાય છે. બ્હાલાં સગાં સાથે હવે તો માત્ર રાત્રિ જ છે. આ રાત્રિ જ હવે હૈયે હૈયું છેવટનું દાખનાર છે. સર્વ જમવા બેસે છે. પણ દેવ ભૂત તેમની સાથે બેસતો નથી. સર્વ તૈયારી કરી સૌ સૌને જે જે જોઈએ તે આપી કંઈક હૈયાદુઃખનો માર્યો તે ત્યાંથી અલોપ થાય છે. વાણીયા ચમકી જાય છે, કે આ શું થયું, હવે આ શું કરશે. એક તો વાણીયાની પોચી જાત ને તેમાં વળી ભૂત સાથે કામ. વાણીયા હબકી ગયા પણ સર્વ ચલાવી લીધું. અરશીના વચન પર સૌએ કસોએ વિશ્વાસ રાખવા ચુક્યા નહીં. રાત્રિએ સર્વ સુઈ ગયાં. ભૂતે સર્વને ધારણ નાંખી દીધું એટલે સર્વ પશુ પંખી જન ગાઠ નિદ્રામાં પડ્યાં. અને પોતે ક્યાં છે તેનું પણ

ક્રોધને જરાય ભાન રહ્યું નહીં. ક્રૂપા આ ધારણ પદ્ધતિ પર કંઈ અસર કરી શક્યું નહીં. થોડા વખતમાં જ પોતાના હૃદયવલ્લભથી સદાને માટે છુટાં થવાનું એવું જેના હૃદય પર સજ્જડ થઈ ગયું છે, તે પ્રેમધેલી પદ્ધતિને ધારણ પારણ કેમ લોપી શકે ?

પદ્ધા પોતાના આવાસની બહાર આવી જુએ છે ત્યાં વડલા પર લા લાગી છે. સર્વ જગત્ જાણે સળગી ઉઠ્યું હોય તેમ તેને ભાસ થવા લાગ્યો. તે બોલી:

વડલા તારી વરાળ પાને પાને પરવરી;

હું ક્યાં જંપાવું જ્વાળા મને ભડકા બાસે ભૂતના.

રે વડલા, આ તારે પાંદડે પાંદડે અગ્નિ પરવર્યો છે. અરે હું તે મારા હૃદયની જ્વાળા ક્યાં જઈ શાન્ત કરું. મને તો માંગડા બહાલાના ભડકા ચારે કાર દેખાય છે.

આમ કરી પ્રેમધેલી પદ્ધતિએ મોટી યુમ પાડી. ત્યાં તેને સામે જવાળા મળ્યો.

સૌ રૂપે સંસાર સૌ સૌના સ્વારથને;

ભૂતડો રૂપે ભેંકાર એને દોષનીએ દોહી ઝરે.

અરે આ આખું જગત સૌના સ્વારથને માટે જ રડે છે, પણ આ માંગડો ભૂત તો એવું ભયંકર રૂપે છે કે તેના નેત્રમાંથી લોહીની ધાર પડે છે. આમ ભૂતે પોતાના હૃદયની પીડા પદ્ધતિને કહી દીધી પણ પ્રત્યક્ષ થયો નહી. પદ્ધા

૧ પ્રત્યેક ડાળે ડાળે અગ્નિમાં પણ માંગડાને શોધે છે.
વાલી:—

ડાળે ડાળે હું ફરું પાને પાને દુઃખ;

મરતાં વાળો માંગડો, મારે સ્વપ્નનેય ન મળે સુખ.

પરે હું, બહાલા માંગડા, તને ડાળે ડાળે શોધું છું પણ
તો તારા નામનું દુઃખ મને પ્રત્યેક પાંદડે માલમ પડે
અરે તું મરતાં હવે મને સ્વપ્નમાં પણ સુખ મળ-
નથી. હવે હદ વળી ગઈ, આશા તૂટે થતાં
પોતાના પાત્રને છેડો તજ દે છે. માંગડો પદ્માને
હસ્તમિલાપ કર્યો એટલે સંતુષ્ટ તો થયો ને વચન
છે ભાણુવડ આવી તેને તજ ચાલ્યો ગયો. પણ પદ્માને
સંતોષ નહોતો થયો. તેણે કંઈ કાઢને વચન નહોતું
થું કે તે હવે શાન્ત રહે. તેના વિલાપથી, તેના હૃદયના
ની ઝપટથી, તેના હૈયાના ઉલરી ઉડતાં મોજાંથી, ભૂતના
સંકલ્પને તેણે તબીવી દીધો. માંગડો પ્રત્યક્ષ થયો.
એ તેને મીઠી મીઠી વાણીથી કહ્યું:—

તું જમ્યો હોત કંસાર તો માનન વને મારત ને;

તે ચમકાવીયા શાહુકાર બ્રિન્દા ઉપજવી ભૂતડા. ૨૧૧

બહાલા ભૂત, તું મારી સાથે બેસીને કંસાર જમ્યો હોત
આ વાણીયા કાંઈ તને મારત નહીં. તે ફાકટમાં એમને
પ થઈ જઈને ચમકાવ્યા ને ખીવરાવ્યા.

આમ બંને પાત્રો મળ્યાં, છેલ્લી ભેટ લીધી. ભૂતે ગાંડી પક્ષાને અનેક રીતે સમજાવી. પોતે ભૂત છે. પણ રજપૂત, માટે આપેલ વચન તો ન જ ફરે. હું અત્રે રહીશ. ઉને તો તારી સાથે નહી જ આવું. આમ ભૂતે પક્ષાને કહ્યું એટલે વધારે ખેંહોસ પકડતી તે બંધ થઈ, ને સ્હવાર પડી. જન ઉપડી, બહારી પક્ષાને જતી જોઈ ભૂત દુઃખી થયો; પક્ષા પણ દુઃખી થઈ. પણ ગઈ. પક્ષા તથા ભૂતને એક બીજાને દર્શન દીધા વિના મુખ નથી. અને ભૂતથી ઉને અવાય નહીં. પક્ષા કંઈ ભાણુવડ હમેશાં આવી શકે નહીં પણ ભૂત તે વડની છેક ઉંચી ડાળે બનીઠ્ઠીને બેસે ને પક્ષા કામ-કાજથી પરવારી પોતાની અગાશીમાં જઈ બેસે ને એક-બીજાનાં દર્શન કરે. આમ પક્ષાએ જીવિત પર્યન્ત કર્યું, ને શ્વસુ પછી માંગડાના હૃદયમાં લળી ગઈ.

વિક્રમ ને પુતળી

જવાના રાજા વિક્રમ માટે અનેક વાર્તાઓ ચાલી રહી છે. તે રાજા પરદુઃખભંજન હતો તેમ જ પ્રેમ અને સૌંદર્યની કીમત પણ કરનાર હતો. એક દિવસ આ રાજાએ હાલારમાં જામના એક શહેરમાં સલાટના કુળની પુતળી નામની એક નવયૌવના કન્યાને જોઈ. રાજાનું દિલ તે સુંદરીને વશ થયું. પુતળી પણ રાજાને પોતાનું હૈયું અર્પી બેઠી:-

નગર જોયું મેં જામનું, જોઈ બમણી બજાર;
હાટે હીરાગળ વાસ્તાં, સોટા દેખી સલાટ.

“મેં જામનું નગર જોયું. ત્યાંની પહોળી બજાર જોઈને ત્યાં એક દુકાને હીરનાં વસ્ત્ર ખરીદતાં સાગના સોટા જેવી સુંદર સલાટ કન્યાને જોઈ.”

રાજા પુતળીને જોઈ તેનો જ વિચાર કર્યા કરે છે. વિચારમાં મગ્ન રાજાને જોઈને તેના મિત્રે તેને તેનું કારણ પૂછ્યું. તો જવાબ મળ્યો કે ભાઈ જ્યારથી મેં તે સોટા જેવી ઉંચી પાતળી સલાટને જોઈ ત્યારથી મારી દશા આમ છે. પ્રેમ કાઈ અજબ વસ્તુ છે. હૃદયને પોતાની વસ્તુ મળે તો જ શાન્તિ. રાજાના હૃદયને પુતળી સલાટનું પાત્ર મળ્યું, ને એક બીજાનાં હૈયાંને ઓળખાણ થયું, પછી મળે તો જ શાન્તિ. પુતળીને ફરીવાર મળવા જવા માટે તેના

દિલને વધારે આકર્ષવા રાજ એક કંસારાને શું શું કહે છે:—

કંસારા ઘડને કળશીઓ, ઘડને ખેડે ઘાટ;

ફરતી મેલને કાંગરી સાચું નાણું સલાટ.

રે ભાઈ કંસારા, મારે આજ હાથમાં કળશ લઈને મારી પુતળી પાસે જવું છે, ને તેને તે અર્પણ કરવો છે. તેને તું મળના ખેડા ઘાટનો ઘડને, ને આસપાસ સુંદર નકસીદાર કિનાર કાતરજે; કારણ કે મારે તો મારા હૃદયનું ખરેખરું ધન સલાટ હાથ કરવી છે. આમ પુતળીને મળવાની તૈયારી કરી રાજ તેને મળ્યો. પુતળી પણ પોતાની માની આજ્ઞા થાય તો રાજ સાથે રહેવા સંમત થઈ, પણ નાત જાતમાં રૂઢ થયેલ વૃદ્ધોને તે વાત ગમે? બલે ને તે બાણું લાખ માળવાનો રાજ વિક્રમ હોય તોપણ શું? આમ તેને આપી સલાટ કુળને એળ લગાડવી એ ડોસીને કાઈ વાતે સાઈ લાગ્યું નહીં. તેણે તો સાફ ના કહી.

રાજએ તેને ઘણીએ લાલચ આપી:—

કેતો આપું બાણું લાખ માળવો, કેતો આપું ઉજેણીનું રાજ;

ડોસલી તારી દીકરી, મને સોંપી દેને સલાટ.

હે ડોસી; તું કહે તો તને બાણું લાખ વસ્તી ભર્યો માળવો સોંપી દઉં. અરે માઈ ઉજેણીનું રાજ્ય સોંપું પણ તું મને તારી પુતળી સલાટ આપ. પ્રેમી પોતાના પાત્રને મેળવવા જતાં પોતાના બ્રાણનો બલિ આપવા તૈયાર થાય છે તો પછી રાજપાટ તે તેના પાસે શા બિસાતમાં. પ્રેમી રાજ-

પાટ તજી જંગલમાં પણ કદી જો વસે અને પોતાનું પ્રેમ-
પાત્ર નજીક હોય તો તેને મન તે સ્વર્ગ છે. રાજાએ
ડોસીને ઘણી લાલચ આપી, પણ રૂઠીગુલામ ડોસી એકની
બે થઈ નહી. તે તો બોલી.

બાળી દે બાણું લાખ માળવો, બાળી દે તારું ઉજેણીનું રાજ,
ધ શું બોલ્યો રાજ વિક્રમા, તારે સોંપણુ નોય સલાટ.

રે રાજ તારા બાણું લાખ માળવામાં આગ ઉઠે, તારું
ઉજેણીનું રાજ સળગી જાય. તું મારી દીકરી લેવાનું
શું બોલે છે? રે રાજ વિક્રમા, તારા સ્વપ્નમાં પણ મારી
દીકરી નો હોય,” આવું હૃદયવેધક વેણુ સાંભળી રાજ
ખિન્ન થઈ ગયો. તે ત્યાંથી ગયો. રાજાનું મોઢું પડી ગયું.
કરવું શું? પોતાના મિત્રને મળે છે ત્યારે તેની પાસે પોતાનું
હૃદય ખુલ્લું મુકી રાજા કહે છે:-

બરછી બરડાની હીફરડી હૈયામાંય;
તનમાં તિતરડી પાસલીયું ખટકાવે પુતળી.

બરડાની તે બરછી રૂપી પુતળી મારા હૈયામાં હડક
દબને પેસી ગઈ છે તે મારા શરીરમાં શારડીની જેમ મારી
પાસળીયોને ભોંકી રહી છે.

હૃદયવલ્લભા ન મળવાથી પ્રેમીના હૃદયની કેવી દશા
થાય છે; રણક્ષેત્રપર ધન્યક દબને પેસી જતી બરછી કરતાં
પણ આ ધા વધારે દુઃખદ છે. જેમ કોઈ શારડી લાકડું

વધે, તેમ તેનું હૈયું રાત દિન પુતળી વીધ્યાજ કરે છે. પણ તે પ્રેમી પાછાં બેગાં તો થાય છે.

રાજને પુતળી મળે છે. રાજ તેને કહે છે કે આપણા લમમાં બહાલી હું તો:-

હથેળીના કંઠે દીવડો, આંગળીયુની વણાવું વાટ;
પંડનાં પડાવું પાટયાં, શેવું વણે સલાટ.

રે વહાલી સલાટ આ મારી હથેળી છે તેનો હું આપણાં હૃદયલમમાં દિવડો બનાવીશ, મારી આંગળીયોની તે દિવડામાં બાળવા માટે વાટચ કરાવીશ, રે વહાલી સલાટ તારે શેવ વણવા મન થાય તો મારા પંડનાં પાટીયાં વેરાવી તેનાપર બેસારી તારી પાસે હું શેવ વણાવીશ.” અહાહા દિવડા માટે પોતાના પંડના પાટીયાપર પોતાની હૃદયવલ્લભાને શેવ વણાવવામાં તે પોતાનું ભાગ્ય માને છે. આમ રાજએ પુતળીને કહ્યું પણ ડોસીનું સાલ વચમાં જખ્ખર હતું તેથી ધડી ભર તો તે પણ મુંગી રહી. રાજ ગયો. ડોસી બીધી કે રાજ કદાચ જોર જીલમ કરી મારી દીકરીને લઈ જશે તેથી તેનું વેશવાળ કરી નાંખ્યું ને લમની તૈયારી કરી. હવે પુતળીના હૃદયમાં પ્રેમનો આવેશ ઉછળી ચાલ્યો. જ્યાં હૃદય ન વળે ત્યાં ન જ જવું. અરે મારા જેવા હલકા કુળની કન્યા માટે બિચારા રાજએ આજીજ કરી પણ તેનું કોઈએ માન્યું નહીં, મેં જ મારા હૃદયને અન્યાય કર્યો, ના હજી વખત છે. વિક્રમ રાજને બોલાવું. તેણે લખ્યું.

લેખણે ભાંગીને શાહી ઢળી, કાગળે વળગ્યો કાઠ;
વેલો વળજે વિક્રમા તારા શેરમાં હુંટાય સલાટ.

“અરે આમ લેખણુ લખતાં ભાંગી જાય છે, ને કાગળ પણુ બધો કાળો મશ જેવો ચોળાઈને થઈ ગયો. હે રાજા વિક્રમ મારી વાર કરવા વેલો આવજે, તારા જ નગરમાં આ પુતળી હુંટાય છે.” હૃદયવલ્લભાનું આવું હૃદય વીંધતું લખાણુ વીર રાજાને કેટલું બધું ઉશ્કેરી રહ્યું હશે? ગમે તે પ્રકારે પોતાની પુતળીને રક્ષવા રાજા તૈયાર થાય તેમાં શી નવાઈ? પણ આ તો કોઈ યુદ્ધ કરી જીત મેળવી હારેલની પાસેથી પુતળી જીતવાની નહોતી; પણ એક વૃદ્ધ ડોસી પાસેથી પોતાના હૃદયને મેળવવાનું હતું. વીરત્વ, મદ્દઈ વગેરે ગુણોનું અત્રે જરાય કામ નહોતું. રાજા વેલ લઈને આવ્યો. કરી રાખેલ સંકેત પ્રમાણે પુતળી મોડી રાત્રે, રાજાનો આપેલ સુંદર કળશ લઈ પાણી ભરવા માતાની રજ લઈને નીસરી. માતાએ ઉંઘને વશ થઈને કે પો ફાટવા વખત થયો હશે માની તેને રજ આપી. તે:-

સલાટ પાણી સાંચરી, ધમકયા ધુધરમાળ;
અરધી રાતનાં એકલાં, સાચું નાણું સલાટ.

“પુતળી રાત્રે પાણી ભરવા નીકળીને વેલના ધુધર-માળ ધમકયા; અરધી રાત્રે ખરેખરે નગદ ધન એકલી પુતળી રાજાએ પ્રાપ્ત કરી.”

આમ રાજા તથા પુતળી વેલમાં બેસી ઝડોળ કરતાં

ઉપજ્યાં. વાતો કરતાં પુતળીએ રાજને કહ્યું. અરે રાજ
વિક્રમ હતું તો એક અધમ સલાટ છું તેનાપર આટલી કૃપા.
તે સાંભળી ટ્રેમી રાજએ ઉત્તર દીધો.

તળાવનાં તરસ્યાં, બાંભર નીર ભાવે ને,
મીઠાં જળ મળ્યે, પાણી પાયાં પુતળી.

રે વહાલી પુતળી. મારા માર્ગમાં ધણાંય મીઠાં સરોવર
આવ્યાં, ત્યાં તરસ્યો જ રહ્યો. તે તો ખારાં પાણી સમાન
મને લાગ્યાં. પણ આ તું રૂપી મીઠું પાણી મળ્યું તે કેવું કે
આકાશમાંથી વરસતું મેનું જ પાણી.

આમ પોતાની પ્રિયાને મેળવવા, જે જે મુશ્કેલી રાજએ
વેઠી, જે જે સખુરી રાખી, તથા નિરાશાના જે જે વમળો
આવ્યાં તે સહન કર્યાં, તેનું સામટું સાટું વહાલી પુતળીએ
વાળી દીધું. પુતળી ગદ્ય ને થોડા વખત પછી ડોમ્બી પાણી
પુત્રીના સુખમાં રાજ થતી તેમની સાથે જઈ રહી.

હેમીયો.

હેયું હેયાને પોતાનું કરી બેસે છે; પછી તો માત્ર શરીર સંબન્ધ બાકી રહે છે; પણ ત્યાં વચ્ચે તરકટી આવરણ હિભાં થાય ને શારીરલગ્ન થવા વારો ન આવે તો પછી બંને પાત્રો ઝુરી ઝુરીને મરે છે.

હેમીયો આયર છે. એક નવયૌવના અલડ બાલાસાથે હેમીયાનું હૃદય સજ્જડ ગાંઠથી સંધાર્ધ ગયું છે. બન્નેએ એક બીજાને પોતપોતાનો કાલ દર્ધ દીધો છે. માત્ર લગ્ન બાકી છે. પણ મિથ્યા પોરસ, કાવાદાવા હરહમેશાં સુખી જીવનને રગદોળી દેતાં માલમ પડે છે. હેમીયો તથા તેની બ્હાલી તો વચનથી બંધાર્ધ ગયાં છે. હૃદય મળતાં વરવહુ થયાં છે, પણ જગત તેમને ક્યાં તેમ થવા દે એવું છે. હેમીયાનો પિતા કાષ્ઠના ચડાવ્યાથી વચ્ચે આવ્યો. લગ્ન કરવા તે તૈયાર હતો. પોતાના લાડકવાયા પુત્રને માટે વાધા પણ સીવરાવી તૈયાર રાખ્યા હતા; ત્યાં કાષ્ઠ પિત્રાકાના તરકટથી તે સાફ ના પાડી બેઠો: સર્વ વિખરાઈ ગયું. હેમીયા વરને વરવાની અભિલાષી બિચારી બાલા ઘરમાં કટુ વચનો સાંભળી તથા લગ્ન મિથ્યા થવાનું એ સજ્જડ માની બિમાર થઈ. હેમીયો પણ ઘણો જ મુંઝાયો પણ કરે શું? છેવટે હેમીયો ચાલી નીકળ્યો. બાલા તો તે છાનો માનો પણ તેને મળશે જ અને બંને સાથે ચાલી

નીકળશું એવું ધારી જે કોઈ તેના ધરની પછવાડે થઈને
જાય ત્યાં ઉભી થાય કે એ મારો હેમીયો આવ્યો:

ધર પછવાડે ધમકાર, કોઈ સંભળાય મિતાણુ તણો;
ઉડકીને ઉભી થાઉં, હૈયામાં વાલો હેમીયો.

અરે આ મારા ધરની પછવાડે તે પ્રેમીનાં પગલાં જાણે
સંભળાતાં હોય. મારા હૈયામાં જ્હાલો હેમીયો આવ્યો
એમ ધારી એકાએક ઉભી થાઉં છું. આમ ઘડી ઘડી લવી
ઉભી થાય છે ને પાછી નિરાશ થઈ બેસી જાય છે;
ત્યાં તો સવારમાં ખબર મળ્યા કે હેમીયો તો ક્યાંઈ અલોપ
થઈ ગયો. અરેરે હવે પ્રેમી બાલાના દુઃખનો પાર રહ્યો નહીં;
હૈયાના પ્રેમીને પ્રેમકપકા પોતે એકલી એકલી દેવા લાગી.
અરે જ્હાલા હેમીયો તું ગયો ત્યારે મારી ખબરે ન લેતો
ગયો? અરે શું તું પ્રેમ વગરનો થઈ ગયો; અરે તું
એટલો બધો શરમાળ કે મારા ધરસુધી પણ ન આવ્યો;
અને હું બિમાર છું તે સમાચાર તે પારકા પાસે પૂછાવ્યા?
વણા ખરા પ્રેમીઓ લાજ મરજદા તજતા નથી. પોતાના
પ્રેમપાત્રને કંઈ થયું હોય તો તેઓ સહસા તેને મળી
ખબર અંતર પૂછવાની હામ ધરતા નથી. હેમીયે પણ
તેમ જ કર્યું. આ જાણી પ્રેમી બાલા બોલી:—

ઉબર સુધિ આવી, દુઃખ પુછ્યાં ને અમારી દેધનાં;
નમણુ સગા હેમીયો, હેતમકા યયા?

“રે જ્હાલા, પણ નગરાપ્રેમી, તું મારા ધરના ઉબરા

સુધી આવ્યો, અને મને “કેમ છે” એ તારા મુખથીએ પૂછ્યું નહીં. અરે સગા તું તો બેકદર થયો, તું પ્રેમશૂન્ય હૃદયનો ડહર નીવડ્યો.” વળી બોલી:-

લોકોની લગ્નએ, અમ સુધિય આવ્યો ને;

તે પરશું પુછાવેલ, દુઃખ પુછેલ અમારી દેઘનાં:

“અરે પ્રેમી તું લોકોની લાજ રાખી મારા સુધી પણ ન આવ્યો ને પારકાને મોંએ મારા ‘શરીરને કેમ છે’ પૂછી ચાલ્યો ગયો.”

આમ પ્રેમીને મન્દ મન્દ વ્હાલો ઠપકો પ્રેમી બાલા દેવા લાગી. પોતે સારી પેઠે સમજી ગઈ કે મને તજી જનાર પ્રેમી નહીં હવે; અને થયું પણ તેમ જ. ગામ બહાર કોઈ જંગલમાંથી હેમીયાનું શ્યામ મળી આવ્યું. હવે પ્રેમવશ બાલાને કોની દરકાર? કોણ તેનું છે? આખે જગતે તો તેનું સત્યાનાશ વાળ્યું: પ્રેમચેલી રડવા લાગી. વસન્ત માસની લલક વગડામાં ખીલી રહી છે. ગરીબ ગામડીયાનો મેવો કુદરત ઠાર ઠાર ધરી રહી છે. આ જોઈ તે બોલી:-

ગર પાકી ગુંદાં ગળ્યાં, ચીજીય અખાણી ને;

આટલે આંબરણે, સુરના મારે સાદર રહી.

“અરે આ વન બધું ફળથી પાકી ગયું છે. આ ગુંદાં પાકીને ટેસા થઈ ગયા છે. અરે આ આંબાનાં વનો અમૃત ફળોથી ઝુમી રહ્યાં છે; પણ વ્હાલા સુરવંશના હે હેમીયા, મારે તો તે નકામાં જ થયાં.”

કારણ કે:-

તોવણુ ખધી ખાંડ, હેમીયા હૈયે રહી;
કેહી વણુટશે આ વાણુ, ખારે દળે ખોડાણુમલ.

‘રે ખોડાના વંશના બહાલા તારા વિના ગળપણુ ખાધું તે તો ગળે જ વળગી રહ્યું છે. આ મારા હૈયાનું વહાણુ જે લાદી ગયું છે, તે તારા પ્રેમસાગરમાં તરવા ક્યારે મોકળું થશે;’ પોતાના પ્રેમીને [માટે આથી ઉચો ખીજે કયો ભાવ બતાવે? પ્રેમી પાસે ન હોય તો અમૃત જેવી ચીજ પણ ગળે ઉતરે નહીં, એટલે કે આહાર વિહાર વગેરે બધું કડવું ઝેર જેવું લાગે.] પ્રેમી બાલાની મનની મનમાં રહી છે. પ્રેમી ગયો પણ હમણાં આવશે, મૃત્યુ પામ્યો પણ આ આવ્યો? આંહી હશે? આવી બ્રમણુ શુદ્ધ પ્રેમધેલી બાલાઓને વારંવાર થાય છે. તેઓ તો પોતાના બહાલાને મળવા તેનાં દર્શન કરવા ગમે તે જગ્યાએથી ગમે તે રૂપ લેવા માંડે છે. બાલા કહે છે:-

ઉચે ચડી આકાશ, હું કરલાઉં કુંજ જેમ;
પછીજમી બધીજેઉં પણ હંસ ન બાણું હેમીયા.

“અરે હું તો એક કુંજની જેમ આકાશમાં ઉચે ઉડીને ચારે દિશાએ અધીરી અધીરી જેઉં છું; પણ અરેરે મારા હેમીયા હંસને કોઈ જગ્યાએ હું જોતી નથી. હું તો મારે:-

રાતને રંગે બમતી હું કુલો બકું
નેણુય નીરે સુરના સાયર સળ્યા.

આ રાત્રમાં રોતી રોતી હું ભમું છું ને મારા આંસુના
પ્રવાહથી કુવા ભરી દઉં છું. અરે આ મારી આંખમાંથી
ઉછળતા આંસુના પૂરથી મહાસાગર છલકી ઉઠ્યા છે.
આમ પોતાના પ્રેમી હેમીયા માટે પોતાનું હૃદય જંખ્યા
વિના તલ્પે છે, નયનમાંથી અવિરત અશ્રુધારા વહે છે, અને
પ્રેમવશ બાલા વળી બોલે છે.

ભગવો દીધો ભેખ, કાંઈ દુનિયાને દેખાડવો;
જાણે રહિયો એક, સુરના સંન્યાસી ક્યાં.

“હે સુરના પુત્ર તું ગયો ને તારી પાછળ મને તું બાવી
કરતો ગયો. અરે આ બાવાનાં ભગવાં વસ્ત્રો દુનિયાને
દેખાડવાથી શું? માફ હૃદયું જ એક જાણે છે કે હે હેમીયા
તે મને સંન્યાસીની બનાવી છે.

પ્રેમીના વિયોગથી આખું જગત પ્રેમઘેલી બાલાને
વેરાન થઈ પડ્યું છે. તેની દશા દુનિયા જુએ કે ન જુએ
એની દરકાર પ્રેમઘેલીને હોય જ નહીં. એણે તો નક્કી
કરી દીધું છે “હૈયું ચીરાઈ ગયું તે કેમે કયું સુધરે જ નહીં.

લસ પહેલાં ગળ્યાં મોઢાં કરાવે તે પણ થઈ ચૂક્યાં; હવે
તો માત્ર લસ જ બાકી. ત્યાં તો સ્નેહનૌકા સહસા લાધી
ગયું. તે તો ચોટી બેઠું, ને ભાંગી ગયું.

હલ રહી હેમીયા બાબોઠેય બેઠાતણી;
ચેરેને પિતરાઈ હેતે વાધા હેમીયાના.

“અરે હેમીયા તારી સાથે માયરામાં બાળોડપર બેસવાની સબળ ધઝઝા તો એમની એમ જ રહી ગઈ. અરે હવે તમે હેમીયાનાં લાઇ ભાંડુઓ એ બહાલાના તૈયાર કરેલ વાધા પેરજો.”

આમ હેમીયાનાં સગાંને ઠપકા દેતી રડતી બાલા વળી બોલે છે:-

હલ રહી હેમીયા કાઈ પિતાંબર પેચાં તણી;
વાધા તારા વેતરેલ આ વળગરણીએ વળગ્યા રહ્યા.

“હે હેમીયા પ્રેમી, સુંદર પિતાંબર પેરી તારી સાથે બેસીને માણુવાની મનની મનમાં જ રહી. અરેરે તારે માટે જે વાધા વેતરાવી તૈયાર કરાવ્યા તે તો આ વળગરણીએ ટાંગ્યા જ રહ્યા.”

પોતાના પ્રેમી માટે તૈયાર કરાવેલ સુંદર વાધા વગેરે આબૂપણો જોઈ બિચારી પ્રેમધેલી બાલા હાય મારતી રડવા લાગી. જે વસ્તુઓ પોતાનો પ્રિયતમ પેરવાનો, જેને જોઈ પોતે પોતાના હૃદયને રમાડવાનો હોય, તે જ બહાલાને અડવા સિવાય એમ ને એમ પડી રહે એ જોઈ અલડ પ્રેમી કન્યાઓને દુઃખ થતું હશે; તેનો ચિતાર આનાથી વધારે શું હોઈ શકે? વળી બોલી:-

હેમીયો હેયાનો હાર એને લે માદળીએ મદાવત;
હું સાચું બર્ણું છું સુરના તને કાળજનો રેણાકુ કરત.

“હે હેમીયા તું તો મારા હૈયાનો વ્હાલો હાર જ, મારા
અનમાં કે હું તો તને માદળીયામાં મઢાવી રાખી મારી
છાતી સાથે ને સાથે ચોંટાડી રાખત; અરે સુરવંશના વ્હાલા
સગા, હું ખરેખર જ કહું છું કે તને મારા કાળજનો
વસનાર જ બનાવત:”

પ્રેમી બાલાઓ, ઉચ્ચ ભાવનામાં વિહરતી સ્ત્રીઓ
સુધરે જ નહીં. કોઈ તેને શિખામણ આપી ઠેકાણે રાખવા
માગે તે તો વૃથા છે. તેણે સાફ કહી દીધું કે:-

કપડ ફાટ કેઈ, તો તો તાંતણે લઈ ટુનીએ;
આ કાળજ ફાટ્યું કોઈ સુરના ઇ સંધાય ને:

“અરેરે કપડું ફાટી જાય તો તો તેને દોરે લઈને શીવી
લઈ આખું કરી શકાય પણ આ તો કાળજું ફાટ્યું તે કોઈ
વાતે હે સુરવંશના હેમીયા સંધાઈને એક થઈ શકે જ નહીં.

વળી બોલી:-

બાણું બાંચું હોય, તેને રેણુ દઈને રાખીએ;
પણ આ કાચ તુટ્યો કોઈ સુરના સંધાય ને:

“હે સુરના પુત્ર હેમીયા ધાતુનું ઠામ બે ભાંગી જાય
તો તો તેને રેણુ દેવડાવીને આખું બનાવી શકાય છે, પણ
આ તો કાચ તુટી કટકા થયો તે કેમે સંધાઈ એક
બને જ નહીં.”

આમ કાચસમું પોતાનું નાજુક હૈયું તુટીને કટકા થયું

તે હવે કદી સંધાય જ નહીં-એમ અત્યંત વિલાપ કરવા લાગી.

વળી પોતાની નિર્બલ દશા દર્શાવતી બોલી:-

લાગી હત જો લા, તો તો આડાં ફરી ઓલવત;
પણ સળગ્યો જીવડો આ, મુરના ડુંગર હડેબો:

“રે બહાલા હેમીયા જો થોડોક અમિ તારા અંગને લાગ્યો હત તો તો હું વચ્ચે આડી કુદી પડીને તેને ઓલવી નાંખત, પણ આ તો જીવ પંડે સળગી ઉઠ્યો છે,-રે પર્વત પર દાવાનળ ફાટી ઉઠ્યો તે મારા જેવીથી કેમ ઓલવી શકાય?”

આમ બહાલા હેમીયાને પોતે બચાવી શકી નહીં અને એ પ્રેમી પોતાને જ ખાતર મરણ પામ્યો જાણી તે પોતે પણ બળી મૂઠ. કુટુંબનો કલેશ તથા મિથ્યા હક બિચારાં ‘પ્રેમીના જીવ લઈને જંખ્યાં:

ખેતસિંહ મકવાણો

વન, મદાંમી, વીરત્વ સ્ત્રીઓના હૃદયને ક્ષણમાં વશ કરી દે છે. જ્ઞાતિ રૂઢીને તાબે થઈ લગ્ન કરી જતી ધણીએ નવયૌવનાઓ વીરહૃદયને જોતાં પલવારમાં તેની થઈ બેસે છે, ને તેનું લાગ્ય પોતાનું માની યાહોમ કરી જગતના રીતરિવાજને ડોબે મારે છે. તે વીરને માટે તેવી વીરકન્યાઓ પોતાના પ્રાણનો બલિ આપે છે.

ખેતસિંહ મકવાણો લીંબડીનો રાજા હતો. એક વખત રાજા શિકારે નીકળેલ છે ત્યાં સરધારના રાજા ઘોઢા વાઘેલાની નવી પરણેલી રાણીને તેડી ખાંડું જતું હતું. જનને એક સુંદર તળાવને કાંઠે પડાવ નાંખી ટીમણની તૈયારી કરવા માંડી ત્યાં ખેતસિંહ પોતાના ઘોડાને ખેલવતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. વડારણો સહિત રાણી તળાવને કાંઠે વેલડામાંથી ઉતરી જરા ફરે છે ત્યાં તો એક નવયુવાન ઘોડો ખેલવતો તેની દૃષ્ટિએ પહોંચ્યો:-

વાઘેલાની જન, આવી સરોવર ઉતરી;

ત્યાં છાગાજો જલ ખેતસિંહ ઘોડો ખેલવે.

જ્યાં વાઘેલાની જન તળાવને કાંઠે આવીને ઉતારે કરે છે ત્યાં તો માથે પાઘડીનું છોગું ફરકે છે એવો જલા વંશનો ખેતસિંહ ઘોડો ખેલવી રહ્યો છે.” આમ તે ઘોડો ખેલવે છે, દોડાવે છે, કુદાવે છે, ત્યાં તેનું મોળીયું ખશી ગયું ને તેનો લાંબો ચોટલો બહાર લટકી રહ્યો.

ખેતસિંહ શીર મોળિયો ખસ્યો જાણીકે છુટા કેશ;
મન બાધનું મોઢી રહ્યું જેમ ચંદનને લટકે શેશ.

ખેતસિંહના માથેથી નવધરૂં ખસી ગયું ને તેનો વાળનો ચોટલો નીચે લટકી પડ્યો. તે જાણે ચંદનના ઝાડે કાઠ કાળો નાગ લટકી રહ્યો હોય નહીં શું? જેતાં વેત જ તે બાધનું હૃદય તે વીરપર ફિદા ફિદા થઈ ગયું.

સ્વતંત્ર હૃદયની પ્રેમી બાલા પોતાના હૃદયને તે વીરનું થતાં અટકાવી સફી નહીં. જગતની શરમખરમ, કે પોતે જે પગલું ભરશે તેનું પરિણામ અનિષ્ટ આવશે એ વિવેક તેના સ્વતંત્ર હૃદયને સાંભર્યો જ નહીં. તેણે તો એક દાસીને ખેતસિંહ પાસે મોકલી કહેવરાવી દીધું કે:-

બાધએ વડારણ મોકલી સુણ ખેતા મકવાણ;
વરું હું જલા વર જાણુજે નીકર પલમાં છાંડું પ્રાણ.

તે સ્ત્રીએ તો પોતાની દાસીને મોકલી કહેવરાવી દીધું કે હું જલા વંશના ખેતસિંહ મકવાણા, જે વરું તો હું તને જ વરું. જે તું મને ના કહીશ તો આ કાણે જ મારો પ્રાણ હું છોડી દઈશ.

સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતું એ મર્દની મર્દાઈ છે, એ વીરનું વીર-ત્વ છે, ને પુરુષનું પુરુષત્વ છે. એક સ્ત્રીના રક્ષણાર્થે ભલે રાજ્ય જાય, માથું જાય, પણ કદીએ ક્ષત્રી બચ્યો પાછો હૃદયે નહીં જ. ખેતસિંહ સારી પેઢે જાણુતો હતો કે આ સ્ત્રીને પોતાની કરવામાં મહાયુદ્ધ થશે, ને રાજ્યપાલટો

થશે. પણ તેથી શું? આ શરણુ શોધતી આવતી કન્યાને ના કહી શું તેની આશાનો ભંગ કરવો? તેનો પ્રાણુ ન રક્ષવો? થાય તે ખડ્ડ કરી, વીર મકવાણો ત્યાં ગયો ને પોતાના અશ્વપર તે કન્યાને ખેંચી લઈ સર્વ વચ્ચે થઈ “હ્યો રામ રામ” કહી ચાલતો થયો. જે કોઈ વળાવીઆ સામે થયા તેને ભાલાથી વીંધી નાંખતો વીર મકવાણો ગયો તે ગયો.

પણ પોતાના કુળમાં વરેલી કન્યા ખીજે જાય, પોતાની પરણી સ્ત્રીને ખીજે હરી લઈ જાય, એ સરધારવાળા વાઘેલાથી સહન થયું નહીં. જન લઈ આવતા સર્વ રક્ષકો તો મરાયા પણ આ કા’ણી કહેવા માત્ર એક વડારણુ બચી તેણે વાઘેલાને ઉશ્કેર્યો; ને વાઘેલો લશ્કર લઈ ખેતસિંહ પર ચઝો. ખેતસિંહની ગાદી કુંડલીમાં હતી. તેને આવી વાઘેલે ઘેરી. ખેતસિંહ તેની સામે થયો.

કુંડલીએ કનકાના ખેલે ખેત નરંદ;

ભાદલીએ ભંગાણુ, શેર સરવૈયા તણે.

કુંડલીને પાદર કનકાના વંશનો મકવાણો ખેતસિંહ નર, યુદ્ધક્ષેત્રમાં રમવા લાગ્યો, ભાદલીમાં ભંગાણુ પજું અને સરવૈયા તથા વાઘેલાનું લશ્કર નાર્દુ. દુશ્મનના લશ્કરમાં ભંગાણુ તો પજું પણ જતાં જતાં ખેતસિંહનો જીવ લેતું ગયું.

યુદ્ધ કરતાં મકવાણો મરાયો પણ કોઈ ભાગેકુથી પાછા વળી લડવાની હામ ચાલી નહીં. પ્રેમી બાલા ખેતસિંહ પછવાડે સતી થઈ વધારે શું?

ખીમરો અને લોડણ ખંભાતણ

ધર્મશીલને નીતિવાન ઘરમાં પ્રભુલક્ષિત સદા રેલી રહી હોય છે, અને કુમળાં બાલકોનાં સાદાં હૃદય, યાત્રા તથા દેવદર્શનમાં જીંદગીનું સાક્ષ્ય સમજે છે. આવી ધર્મભાવના એટલી હદ સુધી વધીને સજ્જડ બની જાય છે કે લગ્ન, સગાંસહોદરના સંબંધ વગેરે તરફ હૃદયના વહનને વળવા દેવામાં તેઓ માયાનું જોર સમજે છે; અને તેમાં જીવનનો પાત માની તેનાથી ભડકીને દૂર ભાગે છે. કેટલાંક હૃદય તો કુમળી વયમાંથી જ પ્રતિજ્ઞા કરી બેસે છે કે કુંવારા જ રહેવું અને પ્રભુ ભજવા. આ એક તપશ્ચર્યા છે, એ ખરું. પણ પ્રેમપ્રભુનાં દર્શન ન થયાં હોય ત્યાં સુધી જ તેવી ધુણીએ તેઓ તાપવાનાં.

ખંભાતના કાઈ આયરને એક લોડણ નામની લાડકી પુત્રી અને એકનો એક પુત્ર હતાં. આયર પંડે પ્રભુનો પરમ ભક્ત હતો. દયા ધર્મ પૂર્ણ પાળતો; ભુખ્યાં તરસ્યાંને અન્ન વસ્ત્ર આપી રાજી થતો. તેની પુત્રી પણ માતા પિતાને પગલે ચાલવા લાગી ને પોતાનાં માતાપિતાને, લગ્ન એક કેદખાનું છે, માટે તેમાંથી બચાવવા એટલે કે પોતાનું લગ્ન ન કરવા કહી ચૂકી હતી. ધર્મપરાયણ પુત્રીની ઇચ્છાની આડે કાઈ આવું નહીં. એક વખત દારકાં જઈ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવાનું લોડણને મન થયું, અને

તેઓએ પાયદળ, સ્વાર વગેરેની ગોઠવણ કરી સંઘ બેઠી તેને યાત્રાએ મોકલી. આમ દ્વારકાં જતાં રસ્તાના દેવોનાં દર્શન કરતો સંઘ નવાનગર તામે રાવલીયા ગામને પાદર આવ્યો. સુંદર નદી કાંઠો જોઈ ત્યાં વિસામો લેવા સંઘ રોકાયો. રાવલીયાના આયર ગરદેરા (ગરાસીયા) કાઈ રાજવાળાનો મલાજો પોતાને ગામ આવ્યો છે જાણી તેને મળવા ગયા, ને જોઈતું કારવતું પુરું પાડ્યું. સંઘ નદીકાંઠે તંબુ નાંખી પગો ને એક બે દિવસ રોકાવાનું નક્કી કર્યું. રાવલીયાની આયરાણીઓ પણ લોડણને મળવા માટે સુંદર વસ્ત્ર સજી તૈયાર થઈ, ત્યારે ખીમરા નામના સોળ સત્તર વયની ઉમરના લાડકા યુવાને પોતાની લાભીઓને પોતાને સાથે લઈ જવા કહ્યું. લાભીઓએ જો તે સ્ત્રીનાં વસ્ત્ર ધારણ કરે તો સાથે લેવા કમૂલ કર્યું ને લાડકો દેર તુરત તેમ કરવા પણ કબુલ થયો. સુંદર સ્ત્રીવસ્ત્ર સજી સર્વ સ્ત્રી સાથે લોડણને મળવા ખીમરો ચાલ્યો. મોટા ટોળાંમાં કાઈ તેને ઓળખી શક્યું નહીં. ચાલતાં ચાલતાં વચ્ચે નદી આવી. સામી બાજુએ સંઘ પગો છે. નદીના પાણી પાસે આયરાણીઓ જ્યાં આવી ત્યાં તે સર્વ લુગડાં ઉંચા લેવા લાગી, પણ મરદ ખીમરે તેમ કર્યું નહીં. તે તો એક છલંગ મારી પાણી કુદી ગયો ને કાંઠે જઈ ઉભો. આ છલંગ તંબુમાં બેઠાં બેઠાં લોડણે જોઈ અને તુરત તે બોલી:

આવલણે! આયર કાઈ ભોજનનું લેગો,
પણ આરો ઉતરતાં જ આ પગ પદ્મપાયા પુરખો.

આ ભાભીઓની સાથે કોઈ આયર આવે છે, કારણ કે આ આરો ઉતરતાં પુરૂષનો પગ પરખાઈ ગયો.

પુરૂષ તે પુરૂષ, કંઈ છુપવ્યો છુપે? સ્ત્રીવસ્ત્ર ધારણ કરી સ્ત્રીના ટોળામાં ભલે તે ભળી જાય, પણ જ્યાં કસોટી આવે ત્યાં તે છાનો રહે નહીં જ. વળી કહ્યું. રખે એ આ રાવલીયાના ઠાકોરનો લાડકવાયો ભાઈ ખીમરો હોય. તેના વિષે બહુ બહુ મેં સાંભળ્યું છે. વળી બોલી:

આ ભોળચુચ ભેગો મળવા મેમાન આવતો,
ઈ થડક્યો યાનોલે ખંભા સુધી ખીમરો.

ખરેખર, આ ભાભીઓની સાથે જે મને મળવા આવે છે એ ખીમરો જ છે. કારણ કે તે મારા આખા હૃદયમાં છેક ખભા સુધી એકદમ થડકી રહ્યો છે.

મને કદી કોઈ તરફ ભાવ થતો નહીં ને આ સ્ત્રીવસ્ત્રમાં જે ખીમરો આવે છે તે મારા હૃદયના છુપામાં છુપા ખુણામાં કેમ એકદમ થડકી રહ્યો છે. આ હૃદયમાં ખીમરો ખીમરો એમ ધબકારા કેમ થવા લાગ્યા? આમ વિચાર કરતી લોડણતું હૃદય કોઈ અનેરા ભાવમાં તણાવા લાગ્યું. કોઈ પુરૂષ તરફ કદી પણ ન તણાતું એ સંજ્ઞાડ વૃત્ત હવે પીગળવા લાગ્યું; અને આવતા ખીમરા તરફ જોઈ વળી બોલી:—

આવે આયરડો, કોઈ ભોળચુ ભેગો બળી,
પણ વરત અમારાં વીર ખોટાં યારો ખીમરા.

આ આયર પોતાની લાભીઓ ભેગો લળીને આવે છે. પણ હે વીર, હે મર્દ, ખીમરા, મેં રાખેલ સર્વ ટેક વૃથા થઈ જશે.

આમ લોડણનું હૃદય આવતા ખીમરા તરફ ખેંચાયું પણ બુદ્ધિ હજી તેને પોતાની અગડનો વિચાર કરાવવા લાગી. છેવટે સર્વ ટેક બાધા હવે વૃથા થવાની એમ તે માની ખેડી, બુદ્ધિ, હડયોગ, કશું પ્રેમનાં ખેંચાણુ પાસે ટકી શક્યું નહીં. સર્વ સ્ત્રીઓ ત્યાં તો તંબુમાં આવી. સર્વ મલ્યાં, ખરખર પૂછ્યા. લોડણ તથા ખીમરાની આંખો મળી ને છુપી ગોઠડી કરી ગઈ. થોડી વાર થઈ ત્યાં સ્ત્રીઓ રજા લેવા લાગી, પણ તે લોડણ તથા ખીમરાના હૃદયમાં લાલાં ભોંકાવા સમાન લાગ્યું. અન્તે સર્વ ઉડી ઉભાં થયાં, ને ખીમરો પણ સર્વ સાથે ચાલતો થયો; પણ જરાય ઉજમ વગરનો. નદી આવી. એક છલંગ મારી પાણી ફૂદી જનાર મર્દ પાણીમાં એમને એમ ચાલવા લાગ્યો, ને લપસ્યો, પડું પડું થઈ ગયો. તેની પછાડી લોડણની નજર સરી જતી હતી. લથડીયું ખાતા પ્રેમીને જોઈ તે બોલી:

પાણીમાં પગથીયાં, રે શેવાળેલ સગા,
લથડમાં લાડા! ખમા તુને ખીમરા.

રે સગા, રે સ્નેહી, એ પાણીમાં જે પગથીયાં છે તે લીલવાળાં છે. હે વ્હાલા, તું લથડી જ નહીં. તને ખમા હોજો.

આમ વશ થતી લોડણે ખીમરાને કુશળ ધચ્છયું, ને સર્વ સ્ત્રીઓ પાણી ઉતરી ઘેર આવી. રાત્રિ પડી. હવે ખીમરાથી તે એકલું રહેવું ખમાય ખરું? અંધારી કાળી રાત્રિ થતાં વીર ઘેરથી ઉપજો ને લોડણને મળ્યો. વાત-ચીત કરી. હૃદયના ભાવને ખુલ્લા કર્યાં ને અન્યોઅન્ય સ્નેહઅન્ધથી સજ્જડ અંધારાં. આમ સ્નેહાલાપ કરતાં રાત્રિ પસાર થવા આવી ને સંઘ ઉડી સાબદો થયો. ઘોડા પોઠિયા આદિ પંથે પડવા લાગ્યા. પણ લોડણના તંબુમાં કંઈ કપરો ભાવ ભજવાઈ રહ્યો હતો. લોડણે રજા માગી ને ખીમરા પ્રેમીને તે ઝટકા સમાન લાગી. તેણે તો, કાં તો તેને સાથે લેવા અગર બંનેએ ત્યાં ને ત્યાં રહેવા માટે વિનંતિ કરવા માંડી. બહારથી પરિજનો લોડણને સજ્જ થઈ ચાલવાનું કહેવા લાગ્યા. આ જોઈ તે બોલી:

આ સંઘડો ચાલ્યો જાય, રે રોક્યો કોઈનો નવ રહે,
છેતું બહુ પડે મને રજા દે રાવલના ધણી.

આ સંઘ ચાલવા માંજો છે, અને હવે તેને રોક્યો રોકાય તેમ નથી. મારે તથા તેને વધારે વેળું પડી જાય છે, માટે હે રાવલીયાના ધણી, મને રજા દે ને!

પણ ખીમરો તે પોતાના મુખથી કેમ કરી રજા આપે? તેની બંને આંખોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહીતવા લાગ્યો. આ જોઈ હૃદયમાં પીડાતી લોડણ બોલી:

શામાં રાવત, મારે આંસુએ ખીમરા,
વીશ ફાડાનો વઢાડ, આઠે ફાટે આવશું.

હે રાજવી, તું આ ખારાં આંસુ પાડી રો નહીં. મેં તને વીશ દિવસમાં આવી મળવાનું વચન આપ્યું છે, પણ જા, હું આજથી આડમે દિવસે અત્રે આવી ઉભી રહીશ; અને પછી આપણે મનગમતાં સુખ લેશું. મને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરી આવવા દે.

આ સાંભળી ખીમરે કશોય ઉત્તર દીધો નહીં. પણ તે શાન્ત થયો છે ગણી લોડણ ત્વરાથી ઉપડી ને સંઘને આવી મળી. રસ્તે જતાં તેને અપશુકન થવા લાગ્યાં ને હૃદયમાં અનેક શંકા પોતાના બહાલા ખીમરા માટે થવા લાગી:

ડાખી ભેરવ કળકળે, જમણાં નંગર થાય,
લોડણ પુછે મનને, રખે આ સંઘ દ્વારકા ન જાય!

આ ડાખી બાળુ ભેરવ કળકળે છે અને આ જમણી બાળુ શિયાળની લાળી થાય છે. આ લોડણ પોતાના મનને પુછે છે કે રખે આ સંઘ દ્વારકા સુધીએ ન પહોંચવા પામે! એટલે કે રખે મારા બહાલા ખીમરાને કાંઈ થાય ને પાછું વળતું પડે.

આમ કરતો સંઘ દ્વારકા તો પહોંચ્યો. શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન પણ કર્યાં. રાત્રિ પડી ને લોડણને વિપરીત સ્વપ્ન આવ્યું અને રાતમાં ઉડી તે મન સાથે કહેવા લાગી:

દ્વારકાને દેવળ આ સ્વપ્નું મને આવીયું,
ઈસાચું હજે સગા વીર પણ ખોટું મારા ખીમરાનું.

આ દ્વારકાને દેવળ મને આજે સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં

એક મૃત્યુ થયું. તે મારા સગા બાઈનું હોજો, પણ બહાલા ખીમરા સંબંધમાં તો તે સ્વપ્ન ખોટું ઠરજો.

અહાહા પ્રેમ ! તારી અજબ બલિહારી છે. ઈશ્વર વિના અન્ય તરફ તિરસ્કાર બતાવનાર હૃદય, મૃત્યુ થાય તો પોતાના એકના એક બંધુનું બલે, પણ હૃદયવલ્લભ ખીમરાને ખમા, એમ ઇચ્છવા લાગ્યું. સવાર થતાં જલદી સંધને પાછા પંથે પડવાની આજ્ઞા લોડણે કરી; કારણ કે આઠ દિવસમાં ખીમરાને મળવાનું વચન પોતે આપ્યું હતું. ઝપાટાબંધ સંધ ઉપજો, પણ વચન આપેલ વખત કરતાં જરા મોડું થઈ ગયું. ખીમરો બિચારો મેઘની રાહ જોતા બપોવાની જેમ વાટ જોઈ હાય મારી મૃત્યુ પામ્યો. આખા ગામમાં હાહાકાર થઈ રજો ને કાંઈએ સર્પદંશ તો કાંઈએ કાંઈ ઝોડઝપટ વગેરે થવાથી મૃત્યુ થયું એમ વિધવિધ કલ્પના કરી. ખીમરાના વડીલ બંધુ તથા સગાં બહાલાંએ તેને માટે ધડી બે ધડી તો અનેક ઉપચારો કર્યા પણ સર્વ વૃથા. અતે થાકી સ્મશાનમાં લઈ જઈ અમિદાહ કરી સર્વે ઘેર આવ્યા. હવે લોડણ સાંજ થતાં આઠમે જ દિવસે રાવલીએ આવી પહોંચી. પ્રથમ જ્યાં પડાવ નાંખ્યો હતો ત્યાં આવી, પણ સર્વ સૂમસામ જોયું. ગામપર પણ જાણે શોકનું વાદળ તૂટી પડ્યું હોય તેમ લાગ્યું. વળી ગામમાંથી કલ્પાન્તનો ધ્વનિ પણ કણગોચર થવા લાગ્યો. રખે બહાલા ખીમરાને કંઈ થયું હોય એમ

ગણી તેણે રસ્તે જતા એક પાળાને પૂછ્યું કે આ શું છે ?
 “એકાએક રાવલીયાનો ધણી ખીમરો જીવાન ફાટી
 મૂએ.” એ વાક્ય જ્યાં લોડણને કાને પહોં ત્યાં તે ધબ
 દધને ધરણી પર ઢળી પડી. સંધનાં માણસો પણ દુઃખી
 થયાં. જરા પાણી બાણી છાંટી તેઓએ લોડણને ઉઠાડી.
 આસપાસ બેબાકળી આંખે જોતી વિદ્વજ લોડણ બોલવા
 લાગી:

વાય મારગ કાંઠે મસાણું મેં આયરનાં ઓળખ્યાં ને;

મળાવત આરસપાણું, ખાંભી ખોડાવત ખીમરાની.

અરેરે, મારા માર્ગમાં આયરનું મસાણું આવ્યું પણ મેં
 કાંઈ ઓળખ્યું નહીં. નહીં તો હું આરસપાણું મંગાવીને
 જહાલા ખીમરાનો પાળીઓ ખડો કરાવત. વળી બોલી:

ભતાં જોયો જીવાન, રે વળતાં બાણું પાળીઓ,

પાસે નથી પરધાન ખાતે ખંડાં ખીમરો.

અરેરે, હું જ્યારે અત્રેથી ગઈ ત્યારે તો મેં જીવાન ખી-
 મરાને જોયો હતો અને પાછી આવી ત્યાં તો આ તેનો પાળીઓ
 ઉભો કરવાનો વારો આવ્યો. અરેરે, અત્યારે મારી પાસે
 કોઈ કારીગર નથી. નહીં તો હું ધણી જ કાળજી રાખીને
 ખીમરાની પ્રતિમા કેતરાવી ઉભી કરત.

આમ કરી લોડણ પોતાને હાથે એક ખાંભી ખીમરાની
 ખોડીને બોલી:

મયાં તાં જગજાય, અમે દરશન કરવા દેવનાં,

અધવચ્ચ ઉઠી આગ, આ ખાંભી ખોડતાં ખીમરાની.

હું તો પ્રભુનાં દર્શન કરવા દ્વારકાં ગઈ, ત્યાં તો જુઓ વચમાં લા લાગી ને મારે આ જ્ઞાલા ખીમરાની ખાંભી ખોડવી પડી.

હવે તો લોડણને આખો દેશ કડવો ઝેર લાગવા લાગ્યો. ખાંભી ખોડી પણ વળી ખોટા મલાવા કરી શાન્તિ આપનાં લોકાને સાંભળી બોલી:

ખીમરા ખારો દેશ, આ મીઠાં ખોલાં માનવી,
જગી દેને જવાળ, ખોટી કર ના ખીમરા.

હે પ્રેમી, આ જગત્ કડવું ઝેર સમાન છે અને માણસો સર્વ મીઠું મીઠું બોલનાર છે. જ્ઞાલા, તું જગી મને જવાળ દે ને. મને આમ ખોટી કર નહીં.

આમ લવતી તે ખાંભીને બાઝીને બોલી:

ખાંભી ખંભામાંય ભીમસેની બાંગે નેં,
રાવલીયો દુદામાંય, રે ખડવડું કરી ગયો ખીમરો.

આ મારા હૃદયમાં ખોડેલ ખાંભી તો ભીમસેન જેવી મજબુત છે. તે કદી પણ આ પથ્થરની ખાંભી જેમ નાશ પામશે નહીં. મારા હૃદયમાં રાવલીયો ઘર કરી રહ્યો છે. પણ અરે ખીમરા, તું તો મને આ જગતમાં ધાસ વાઢનારી (રઝળતી) કરી ગયો.

વળી જ્ઞાલા ખીમરાના મૃત્યુનો વિચાર કરતી બોલી:

ખીમરા મોટી ખોટ, માનવી માથે મોતની,
ખીજ લાખ કરોડ પણ એ જેવી એકે નેં.

આ જગતમાં માણસને માથે મોટામાં મોટું સંકટ

મૃત્યુનું છે. ખીજું હજારો સંકટો હશે પણ એ સમાન એક પણ નથી.

હવે તો લોડણે ત્યાં જ રહેવા ઠરાવ કર્યો ને પાસે ઉભેલ સ્વારોને કહ્યું:

ઘોડાળો જાઓને ઘેર, અમે પળતાં પાળાં પૂગશું,
રેશું રાવલીમાં રાત અહીં ખાંભી માથે ખીમરાની.

હું ઘોડાવાળા, તમે તમારે ઘેર જાઓ, હું તો મારે પગે ચાલીને આવીશ. આ ખીમરાની ખાંભી ઉપર હું એક રાત્રિ અહીં રાવલીયામાં જ રહીશ.

આ સાંભળી, આસપાસ ઉભેલાં રાવલીયાનાં લોકાએ કહ્યું: “એન આંહીં એકલાં રહેવાય નહીં, માટે ગામમાં આવો.” આ સાંભળી વળી બોલી:

ઝાંઝાં મચ્છર ને માખ, ઇ રાવલીએ રેવાય ને,
રેશું એક જ રાત મારે ખાંભી માથે ખીમરાની.

અરે, એ રાવલીયામાં ઘણાં જ મચ્છર ને માખીઓ છે. મારાથી ત્યાં રહી શકાય નહીં. હું આ ખીમરાની ખાંભી ઉપર એક જ રાત્રિ ગાળીશ.

આમ કહી રાત્રે ત્યાં રહી. વળી હૃદયમાં કંઈ ભાવ ઉભરાઈ આવતાં ખાંભીને ખાઝી પડી, પણ જરા ચમકીને બોલી: અરે રે, મારા બહાલાને આ મારાં અણીદાર સ્તનો ખુંચશે.

અણીયાળાં આ ઉર હું ભીંસું તોય ભાંગે ને,
પણ બળ કરતી ખીલું, તારી ખાંભી માથે ખીમરા.

આ મારાં સ્તનો અણીદાર છે. તે એવાં તો કઠણુ છે કે તેને તારી ખાંભી સાથે જોર દબને બીસું તોય ભાંગે તેમ નથી. પણ જોરથી ભીંસ દેતાં ખીઉં છું, કે રખેને તને તે વાગી જાય.

આમ લવતાં, કલ્પાંત કરતાં રાત્રિ વિતાવી. સગાં બહાલાં સિંદોર તેલ નાળીયેર કપૂર વગેરે લઈ ખીમરાની ખાંભીની પૂજા કરવા આવ્યાં તેને જોઈ તે બોલી:

ઠાચલીયુમાં કપૂર વિગતે વિગતે વાપરજો,
જવું પડશે જરૂર ખાંભી જીવારવા ખીમરાની.

રે મારા બહાલા ખીમરાનાં સગાં બહાલાંઓ, તમે આ ઠાચલીમાંનું કપૂર જોઈ જોઈને વાપરજો; કારણ કે તમારે તો ખીમરાની ખાંભી પુજવા હર વર્ષે જવું પડશે જ.

આમ લવતાં લવતાં તેના હૃદયમાં કંઈ આવેશ ભરાઈ આવ્યો. તેણે ખીમરાનાં સગાંને ખાંભી પાસે નાળીયેર વધેરતાં ને ખાંભીને સિંદોર ચોપડતાં જોયાં અને બોલી:

આ નાળીયેર ને તેલ, સિંદોરે ચઢાવે સગાં,
પણ લોડણુ ચઢાવે લોઈ, તારી ખાંભી માથે ખીમરા.

રે બહાલા ખીમરા, આ તારાં સગાંબહાલાં નાળીયેર, તેલ સિંદોર વગેરે તારી ખાંભી માથે ચઢાવે છે. આમ તારૂં પૂજન થાય છે. પણ આ તારી લોડણુ પોતાનું લોહી ચડાવી તારૂં પૂજન કરે છે તે સ્વીકારજો.

આમ બોલી ખાંભીપર માથું પટકી પ્રેમી બાલા ખીમ-

રાના આત્મા સાથે આત્માને જોડી રહી. ગામનાં લોકોએ તે જ ખાંભી પાસે તેના મૃત શરીરને અમિદાહ દીધો.

પ્રિય વાચક, પ્રેમની આ કંટાળુ કથા તું રાવલીએ જઈને ખીમરા તથા લોડણુની ખાંભી જોઈ હૃદયમાં ઉતારજે, અને પ્રેમની સત્તા શું શું કરે છે તે શીખજે.

હમીરજી ગોહેલ

*** જું માથાનો ધા, એ કહેવત અનેક વાર રજપૂત
 *** મે વીરની કસોટીમાં સત્ય ઠરી છે. એક તો વીર હૃદયમાં
 *** વીરત્વ ઉછળતું હોય. ખીજું જીલમ કાઠ પર
 થાય તે તેવાં હૃદયને અસહ્ય હોય જ; તેમાં વિનોદમાં પણ
 સ્ત્રીમુખમાંથી જરા ટાણો મારતું માર્મિક વચન બોલાય ત્યાં
 વીર હૃદયને માથાના ધા જેવું લાગે એમાં શી નવાઈ?

લાઠીના વીર હમીરજીને પણ તેમ જ થયું. હમીરજીની
 નસેનસમાં ક્ષત્રિયનું શુદ્ધ લોહી ધખધખતું હતું. ધર્મનું
 રક્ષણ કરવાની ઉમદા ટેક તેના હૃદયમાં સજ્જડ જડ ધાલી
 રહી હતી. તે વખતના ધર્માન્ધ મુસલમાનો હિંદુ ધર્મને
 લોપતા આવતા હતા તે હમીરજી પોતાના બાઈને વારંવાર
 કહેતો હતો.

એક વખત પોતાના વડીલ બાઈ તથા ભોજઈ પાસે
 હમીરજી બેઠેલ છે. એવામાં, સોમનાથ પર મુસલમાન ચડી
 આવે છે પણ કાઈ હિંદુ તેનું રક્ષણ કરતો નથી, વગેરે
 વચન હમીરજી બોલ્યો; ત્યાં તેની બાબીએ કહ્યું કે: “તમે
 ધર્મનું રક્ષણ કરો તેવા છો, જાઓને.” આ વચન તો
 હમીરજીને તીખા બાણ સમું લાગ્યું; ને પોતાના બાઈની
 આજ્ઞા લઈ સોમનાથનું સંરક્ષણ કરવા ઉપજો. જાણે
 સોમનાથ મહાદેવનાં પત્ની પાર્વતી દેવીએ તેને પોતાનું
 સંરક્ષણ કરવા તેડાવાનો સન્દેશો મોકલ્યો નહોય !

વેલો આવ્યે વીર સખાતે સોમૈયા તણી;
હીલોળવા તું હમીર બાલા અણીએ લીમાહત.

રે ભીમસિંહના પુત્ર, તું આ સોમનાથના બચાવ માટે તારા અણીદાર બાલાં ઉછાળી ઉછાળીને ભોંકવા બેહેલો આવજે.

એક બાબુથી ભાલીનું માર્મિક મેણું ને બીજી બાબુથી ચારણનું દેવી પાર્વતી તરફનું, ભાઈને કહાવી મોકલેલું કથન, આ વીર હૃદયને માથું મૂકીને પણ રક્ષણ કરવા દોડવા પ્રેરવાને બસ હતાં. હમીરજી ઉઠ્યો, ભાઈની આજ્ઞા લીધી. પોતે તદ્દન નવયૌવન કુંવારો હતો. યુવાવસ્થાના સુખી સમયનો બહાર કાઢી નવયૌવના સાથે લીધો નહોતો, પણ ધર્મરક્ષણની ટેક પાસે આ ઇચ્છા કશું કરી શકે તેમ ન હતી. હમીરજી ઉપજ્યો, અશ્વે ચડ્યો, ભાલો હાથમાં લીધો ને કડે તલવાર લટકાવી દીધી. સાથે કાંઈ પણ અંગ-રક્ષકની જરૂર નહોતી.

રસ્તે જતાં ઘોણુગઢેરા પાસે આવ્યો. સાંજ પડી ગઈ હતી. વેગડા નામના બીલને ત્યાં ઉતારો કર્યો. વેગડે રંજપૂત વીરનો આદરસત્કાર સારો કર્યો. પૂછતાં વેગડાને જણાયું કે આ વીર તો ધર્મરક્ષણાર્થે સોમનાથ જાય છે.

આવો વીર નિર્વશ જાય તે તો અત્યંત ખોટું, એમ માની વેગડે પોતાની પુત્રીનું ત્યાં ને ત્યાં રાત્રે જ હમીરજી સાથે લગ્ન કર્યું.

તે કન્યા તથા હમીરજીનું હૃદયજોડાણ તો સાંજે હમીરજી

અશ્વે ચડી આવતો હતો ત્યારથી જ થઈ ગયું હતું. તેમાં આમ વેગડો અનુકૂળ થતાં બંનેને જીંદગીનું સાર્થક થઈ ગયું. એકાદ દિવસ રહી પોતાની નવવધુની રજા લઈ હમીરજી સોમનાથ જવા સજ્જ થયો. વેગડો પણ સાથે થયો. બન્ને પાટણ પાસે આવ્યા. મુસલમાનો આવ્યા. યુદ્ધ મંડાયું. વેગડે કિલ્લા બહારથી જ દુશ્મનને ખાળી રાખવાનું માથે લીધું.

વેગડ વડ જુંઝાર ગઢ બારીએ ગયો ને,

સૌમ સમારણુહાર અંબર લગી અડાલીયાં.

• રે વેગડા, તું તો મહાન આખલો છો તે તું લાંબા શીંગવાળો કિલ્લાની બારીમાં દાખલ થઈ શકે જ નહીં. રે સામાં શીંગડાં માંડનાર, ત તો તારાં શીંગડાંને આકાશ સુધી અડાડી દીધાં.

આમ કિલ્લાની અંદર રહીને વેગડો ન લજ્યો પણ કિલ્લાની બહાર જ લજ્યો, કારણ કે પોતાના જમાઈની આડાં પહેલાં પોતે જ કપાઈ જવાનું તેણે પણ લીધું હતું. હવે વેગડાને પતાવી લશ્કર અંદર દાખલ થાય છે. પણ ત્યાં તો મહાન અલમસ્ત ગેડો હમીરજી આડો છે. દુશ્મનનું ત્યાં કાંઈ ફાવતું નથી.

પાટણ આવ્યા પૂર ખળ ખળતાં ખાંડાં તણ્યાં;

સેદ્ધે માંઈ સૂર બેસાસણ શો લીમાલત.

આ તલવારનાં મોળાં ઉછાળતું દુશ્મનનું લશ્કર પાટણ

પર ચડી આવ્યું પણ તે પૂરમાં મોટા પાડા સમાન બીમનો
પુત્ર હમીર ઝંકોળ કરે છે.

વેળ્ય તાહરી વીર આત્રી ઉવાટી ને;

હાકમ તણી હમીર ભેખડ હતી લીમાહત.

રે બીમસિંહના દીકરા હમીર, આ પાણીના પૂર સમાન
દુશ્મનનું લશ્કર આગળ વધી શક્યું જ નહિ; કારણ કે તું
સમાન આડી જળ્જર ભેખ હતી. તેથી શું થાય?

પણ અન્તે અસંખ્ય દુશ્મનને કાપી આ શૂરવીર નર
પજા, અને તેના હાથ હેઠા પડતે—

શંકર તણે શરીર હાથે મ્લેછાયણ તણા;

પડીયા હાથ હમીર ભોંય તારા લીમાહત.

રે બીમના પુત્ર, તારા હાથ નીચે પજા ત્યાર પછી જ
શંકરના શરીર પર મ્લેચ્છના હાથ અજા.

આમ આ વીર પુરુષ પાટણના કિલ્લા પાસે મરાયો તેની
બીલસ્ત્રીને ખબર પડતાં કલ્પાન્ત કર્યા કે:

રડવડીએ રડીયા પાટણ પારવતી તણાં,

કાંકણ કમળ પછાં ભોંય તાહરાં લીમાહત.

રે બીમના પુત્ર, તે તારૂં માથું શંકર પર ચડાવ્યું ત્યાર-
પછી જ પાર્વતીના હાથનાં કાંકણ પાટણ પાસે રડવડાં,
પહેલાં તો નહિં જ.

પડીયા હાથ હમીર શર પર સાદુ તણે,

શર આથું સધીર આદુ અરડીલા ધણી.

રે અરડીલાના ધણી, તારા સાદુ લાઈ, મારી બેન

પાર્વતીના ધણી, શંકરના માથાપર તો ત્યારે જ મ્લેચ્છના
હાથ અડ્યા કે જ્યારે તે પહેલાં તાં માથું આડું આપ્યું.

તું મરતે મરીયા હર શિયર હીમાયતી,
સો ચુડા મડીઆ તે બદ્દ દૈ બાંગ્યાં લીમાહત.

રે ભીમના પુત્ર, તારા મોતથી શંકરના હીમાયતી-શંકર
ધર્મ જળવનાર સર્વ મરી ગયા. અરે આ પાર્વતીના
સોસો ચુડા હતા, તે પણ ટપ ટપ દધને કટકા થઇ ગયા.

તું જ હમીર ચંભુતાને સરાહીયો,
વાઢથ પંડતેવીર જકેન બાંગ્યો લીમાહત.

રે હમીર, તું જ એક શંકરના ધર્મને જડી રાખનાર
હતો. હે વીર તાં શરીર વઢાઇ ગયું પણ તારી જડ
ઉખડી જ નહીં.

વન કાંટાળાં વીર, જીવીને જોવાં રહ્યાં,
આંખો સળગ હમીર મોરી બાંગ્યો લીમાહત.

રે વીર પુરુષ, મારે તો હવે જીવીને કાંટા ભર્યાં વન જ
જોવાનાં છે. કારણ કે, મોહોર આવેલો આંખો તો દૂર જ
કપાઈ ગયો.

ઘોડા ઘણા દોડીયા સજો સાજ શરીર,
મેહરાણો મજે ને હાથે અવળો હમીર.

આ અસંખ્ય સ્વારો શરીરે તલવાર, કટાર વગેરેથી
સજ્જ થઈ દોડ્યા આવે છે, પણ મદોન્મત્ત હાથી જેવો હમીર
આમાં કયાંય નથી. અરે એ તો જૂદો જ રસ્તો ગયો.

કંકર પથર પડ રહે, વહી ગયો સખ નીર,
એરે તેરે મીલનકું હો રહી હમીર.

હે હમીર ! આ કાંકરા ને પથરા પઆ રહ્યા ને સર્વ
પાણી તો ચાલી ગયું. અરે હમીરજી હું ને તું હવે કદીય
મળવાનાં નથી જ.

આમ અતિ વિલાપ કરી બીલ કન્યા પોતાના બહાલા
હમીરજીના રોપેલ ખીજના સંરક્ષણાર્થે જીવતી રહી. ઇશ્વર
કૃપાથી તેને પુત્ર પ્રસવ્યો, અને હજુ પણ હમીરજી જોહેલના
વંશજોના ઘેરમાં છે.

૨૧' મંડળીક અને નાગબાઈ

૨૧' મંડળીક જુનાગઢનો રાજા થઈ ગયો છે. પોતાનો રાજધર્મ તણ પ્રજામાંની સ્ત્રીઓપર કુદૃષ્ટિ કરવાથી રાજાનું રાજ્ય ખેદાનખેદાન થાય છે તેનો આ એક દિલ ઉશ્કેરનાર દાખલો છે. જુનાગઢથી છ ગાઉ છેટે દાંતરાણા નામનું ગામ છે. ત્યાં નાગબાઈ નામની એક મહા વચનસિદ્ધિવાળી ચારણ્યસતી રહેતી હતી. તે ચારણ્યના પુત્ર નાગાજીની સ્ત્રી મીનબાઈ પોતાની ખુબસુરતી માટે ઘણી જ પ્રખ્યાત હતી. ૨૧' મંડળીક મીનબાઈનાં અલૌકિક સૌંદર્ય વિષે ઘણું સાંભળ્યું, ને તેને જોવાનો તથા પોતાની એક રાણી તરીકે રાજદરબારમાં દાખલ કરવાનો પાપી વિચાર તેને થયો. મદાન્ધ રાજા વિસરી ગયો કે આજ્ઞાણ, ભાટ, ચારણ, એ પોતાને અગ્રાણ છે. એક તો પ્રજામાંની કોઈ પણ સ્ત્રીને પોતાની પુત્રી સમાન ગણવી જોઈએ, તેમાં વળી ઉપલી જ્ઞાતિનું તો પૂછવું જ શું?

રાજા શિકારે નીકળ્યો ને દાંતરાણે આવ્યો. રાજા આવ્યો જાણી ચારણો તેને આશીર્વાદ દેવા આવ્યા ને ચારણ્યો કંકુ તથા મોતીઓખાભર્યા થાળ લઈ તેનાં ઓવારણાં લેવા આવી. મીનબાઈ રાજાને જ્યાં ચાંદલો કરવા જાય છે ત્યાં રાજા પોતાનું મોં ફેરવી ગયો. વળી બીજી બાજુએથી જ્યાં તે જાય છે ત્યાં વળી મોઢું ફેરવી ગયો. સતી ચારણી રાજાનો અધમ પાપી ધરાદો સમજી ગઈ. તેણે કહ્યું:

મોતીનો થાળ ભરી, બહાલા ગઈ વધાવવાય વીર,
ત્યાં કમત કાંધે ચડી, આ મોં ફેરવ્યું તેં મંડળીક.

રે બહાલા ભાઈ મંડળીક, હું તો, તું ભલે આવ્યો ગણી ને
મોતીનો થાળ ભરી તને વધાવવા ગઈ, પણ તારી ખાંધે
કુમતિ ચડી બેડી ને તેં તારું મોં ફેરવ્યું.

સતી વિકારીની મુરદઘ ઘડીકમાં સમજી ગઈ ને તેને
કુમતિ ઉત્પન્ન થઈ છે એમ કહી વળી કહ્યું:

કંકુ ને કંકાવટી મેં હરખે લીધી હાથ,
વધાવવા હાલી હું વીર, ત્યાં મોહું ફેરવી ગયો મંડળીક.

હે ભાઈ મંડળીક, હું તો મારે કંકુ ને કંકાવટી આન-
ન્દથી ઉપાડી તને વધાવવા ચાલી ત્યાં અરે, તું તારું મોહું
ફેરવી બેઠો.

આમ ‘ભાઈ’ કહી રાજાને અનિષ્ઠમાંથી ઉગારવા મથે છે
તથા માની જણી બેનની જેમ તેને ખેદાનમેદાન થઈ જવા-
માંથી ઉગારી લેવા ‘ભાઈ ભાઈ’ કહી રાજાને સમજાવે છે.
રાજા કાંઈ માનતો નથી. મીન બાઈએ પોતાની સાસુ
નાગ બાઈને હાક મારી કહ્યું: ‘ફઈ, આ રાજા મોં ફેરવી
જાય છે.’ રાજાની પાપવૃત્તિ સમજી જનાર ચતુર ચારણી-
એ વહુને કહ્યું:—‘ઈ રાજાનું મોં ફેરવું નથી, એનો દી ફેરે
છે, માટે તું તારે ચાલી આવ.’ મીનબાઈ પાછી ફેરે છે ત્યાં
મંડળીક તેના હૈયાપર હાથ નાંખ્યો. કામી રાજા આસ-
પાસનું કંઈ વિચારી શક્યો નહીં. કામાંધ એટલું ન જોઈ

શક્યો કે આ ચારણીઓ જોગમાયા છે: સતી છે. કોષ
તો પોતાને અંગે અંગ વ્યાપી ગયો છે છતાં એને વશ
થઈ જો શાપ આપી દેવાશે તો આખા રા'ના વંશનું
નિકંદન નીકળી જશે. આ એકના પાપમાં સમૂળું કુટુંબ,
રાજ્ય, સર્વ ખેડ ખેડ થઈ જશે એવી ભાવના રાખી સાસુ
વહુએ સખૂરી પકડીને હજી માને તો જોઈ કરી તેને કહ્યું:

અમે સોરઠની ચારણ્યું. તું માંચલો વીર,

ઈ નેવાનાં નીર, મોભે ન ચડે મંડલીક.

રે મંડલીક, અમે આ સોરઠની ચારણ્યો છીએ ને તું અમારો
ભાઈ છે. આ નેવાનાં પાણી મોભે કદી પણ ચડે જ નહીં.

અરે ભાઈ, તારો વિચાર પાપી છે. જેન કદી પણ રાણી
થાય નહીં. રે રાજા, તું તારું સંભાળ. તું કોણુ છે? તારું
કુળ કેવું છે? તું મહા પવિત્ર છે. તને અડવાથી ગંગાજળ
સમાન પૂન્ય થાય છે. માણસના કોઠ પણ તને ભેટવાથી
મટે એવો તું પુન્યશાળી છો.

ગંગાજળ ગિરવણા ધણી, તારો પંડ પવિત્ર હતો,

પણ માની રમતે ગ્યાં મન તારાં રે રા'મંડળીક.

રે આ ગિરનારના ધણી, તારો પંડ ગંગાજળ જેવો
અત્યાર સુધી પવિત્ર હતો, પણ આ ચારણ્ય જે તારી
મા જેવી ગણાય તેનાપર તારી કુદૃષ્ટિ થઈ! આ હુંકુ થયું.

આમ ક્રોધને હજી પણ શમાવતી નાગ બાઈએ કામાન્ધ
રાજાને તેના પંડની યાદ આપી પાપમાંથી બચાવી લેવા

કાશેશ્વ કરી, પણ રાજા હજી નીચું જોઈ કંઈ બોલતો નથી. મીનબાઈ તો સાસુને પડખે ઉભી છે. રાજા હજી સમજાવ્યો સમજતો નથી. સતી બોલી:

ગંગાજળ ગિરવણા ધણી તમને ડાહ્ય દીધી વીર,
આ હીણી નજર હમીર કેદી માવતરની નોય મંડળીક.

રે ગંગાજળ જેવાં ગિરવનના ધણી, મેં તારી પાસે ધણાય કાલાવાલા કર્યા પણ તું માનતો નથી. હે હમીરના પુન્યશાળી કુળના, મા બાપની કુદૃષ્ટિ કદી પણ છોકરાં પર હોય જ નહીં.

આમ ગળગળી થઈ કાલાવાલા કરતી નાગ બાઈએ રાજાને ધણું સમજાવ્યો; પણ કામાન્ધને તે કદી સાચું સુઝે? રાવણને, આખા કુટુંબનો નાશ પોતાના પાપકામથી થશે એમ, ધણાએ સમજાવ્યો, પણ સીતાદેવી માટેનો તેનો પાપી વિચાર તે છોડી શક્યો નહીં. રા' મંડળીકનું પણ તેમ જ થયું. તે તો ઉલટો હડથી બોલ્યો:

કંઈ ફકીર ને ફક્ત મર માગી ખાય લોટ,
આ મંડળીક તો માને ને, મર જાય જીનાનો કોટ.

ધણાય ફકીર, બાવા, વેરાગી લલે લોટ માગીને પોતાનું પેટ ભરે પણ હું કંઈ તેવો માગણુ નથી. હું મંડલીક કદી પણ તારો સમજાવ્યો નહીં સમજું. લલે માફ જીનાગઢનું રાજ્ય સદાવળું જતું. મારે તેની દરકાર નથી.

રાજાએ માન્યું જ નહીં. તેની પાપી મુરાદ તેને, રાજ્યને

ખેદાન મેદાન કરાવવા તરફ, દોરવા લાગી. અંધકારે તેને આંધળો કર્યો. કોઈ ઉપાયે સમજાવ્યો સમજ્યો નહીં તેના કાનના પડદા ફાડી નાંખે એવો શાપ નાગ્યાઈના મુખથી ધૂત્યો.

અતલશનાં હતારી, હવે પેરવો ગળીયલ પાટ,

અમર તે હવાંચ મેલાં કીધાં રે મંડલીક.

હું મંડલીક, સાંભળ. આ અતલશના હીરવણ્યાં કપડાં તજી હવે તારે ગળીનાં રંગેલ વસ્ત્ર પેરવાં પડશે. અરેરે અમર જેવાં હિયાં કપડાંને તે તદ્દન મેલાં કરી નાખ્યાં.

તારે તારાં રાજ્યવસ્ત્રાભૂષણ તજી ફકીરનાં ગળીયલ કપડાં પેરવાં પડશે. તું ખરાની કીમત જાણી શક્યો નથી.

માતામાં મજા ને, બાપમાં ને ફેર,

તું થી મોઢું જોયા ફેર, સાચું માન્યે મંડલીક.

રે મંડલીક, તારી મામાં કોઈ જાતની એળ નહોતી, તેમ જ તારો બાપ પણ પરમ પુન્યવાન હતો. અરે રાજ, તું કાંઈ મોઢું જોયા ફેર થયો તેથી જ આવો પાપભર્યો વિચાર તને સૂઝે છે.

આમ ચારણ દેવીએ રાજાને તેનાં માબાપનું સુકૃતભર્યું જીવન સંભારી આપ્યું પણ મિથ્યા. છેવટે સતી ક્રોધ કરી ખોલી. રાજા એ સાંભળી થરથરવા લાગ્યો; પણ રાજહક, કામાન્ધ દશા તેને ખરું જોવા દેતાં નથી.

હવે તો જેમ ગંગાનો અશમ ધોધ પડે તેમ દેવીના મુખમાંથી ધારા ચાલવા લાગી. હાથ લાંબા કરી તે ખેાલી:

ગઢ જીનાની પ્રાણ કે દામોદ્રુડ દેખીશ નૈ,
રતન પડશે રાજ, તેહી મું સંભારીશ મંડળીક.

અરે મંડળીક, આ જીનાગઢની શેરી કે પવિત્ર દામોદર કુંડ હવે તું જોનાર નથી. તારાં રત્નો બધાં રાજાઈ જશે ત્યારે જ મને તું સંભારીશ અને ખેદ કરીશ.

નૈ ફરકે નિશાણુ નેકી હુકળશે નહીં,
ઉમઠશે અસરાણુ, મું સંભારીશ મંડળીક.

રે રાજા, તારા રાજ્ય ચિન્હો-નિશાન-હવે ઉડશે નહીં, તારા નામની નેકી પોકારાશે નહીં, અને જે વખતે અસુ-રોનું દળ તારાપર તુટી પડશે ત્યારે જ હું તને સાંભરીશ.

જશે રા'ની રીત્ય રા'પણું રેશે નહીં,
જમતો માગીશ બીખ, તેહી મું સંભારીશ મંડળીક.

રે મંડળીક. તારા કુટુંબના ઉમદા રીતરીવાજ હવે તારા-માંથી વહી જશે; તારા કુટુંબનો કોટો પણ તારામાં રહેશે નહીં. તું બિખારી થઈ બીખ માગીશ ત્યારે જ મને તું સંભારીશ.

મેડી ત્યાં મસીદ, નામ નિશાણુ રેશે નૈ
મુઠ્ઠાં પોકારે બાંગ, તેહી મું સંભારીશ મંડળીક.

રે રાજા, જ્યાં તારાં રાજ્ય ભુવન છે ત્યાં મસીદો થશે ને ત્યાં તારા ધર્મનાં ગીતને બદલે મુઠ્ઠાં બાંગ મારશે; અને તે વખતે તું મને સંભારીશ.

રાણીયુ રાજપણે હોંડે બનરે બેસત્યુ,
ઓજલ આજસતે, મું સંભારીશ મંડળીક.

રે રાજ, તારી રાણીઓ રાજકુળની હોવા છતાં પોતાની
ઓજલ દૂર થતાં બનરે બનરે બેસતી બેસતી ભટકશે;
અને ત્યારે જ હું તને સાંભરીશ.

રાજ હવે આ હુંડું થયું ગણી થરથરવા લાગ્યો. જાણે
કોઈ મહાઆવેશવતી ચંડી રાક્ષસોનાં ટોળાં પર ઉતરી
પડી હોય તેમ નાગબાઈ હજી બોલી:

કાનેય કોટા હસબસે, તારે હૈડે કાપડ હોય,
પાવીના પેડામાંથ તને નર નચવશું મંડલીક.

હે રાજ, તારે કાને કોટા ટીંગાશે, તારે હૈયે કાપડાં
ઝીઓની જેમ ધારણુ કરવાં પડશે. હે કામાંધ નર, તારે
વ્યંડળ કહેતાં પાવૈયાની ટોળીમાં નાચવું પડશે.

આ છેવટના શાપે રાજને તદ્દન લોથપોથ કરી દીધો.
જે વિષયવાસનાએ તેને આ ઘોર કર્મ કરવા પ્રેર્યો, જે
કામદશાએ તેને કુટુંબનું ગૌરવ, રાજપાટ, સર્વ તજવા
તૈયાર કર્યો, તેનો આ શાપથી સમૂળો નાશ જ થયો. એક
પાવૈયા જેવા નામદની દશા પોતાને પ્રાપ્ત થઈ. પણ
હવે શું થાય ? રાજ ગળગળો થઈ નાગબાઈના પગમાં
પડ્યો અને માંશી માગી.

સતી નાગબાઈ બોલી:

આ નાગબાઇને ઠપકો નૈ, તેં જોયો જીવણ આ;
તેડુનો મારો શરાપ, આ હીરણ્યનું પાણી હરામ છે.

અરે રાજા, મને નાગબાઇને હવે ઠપકો દેવો નહીં. કારણ કે તે જે વખતથી તારો જીવ બગાડ્યો ત્યારથી આ શાપ તને લાગ્યો છે. મારે તો હવે આ હીરણ્ય નદીનું પાણી પણ હરામ છે. વળી બોલી:

આ નાગબાઇને ધરથી જાણી નૈ,
જીનાના ધણી હવે હીણું કાં બાખ્ય.
અમને લાગેલ લોની ગોળા તે મુંથી ન છૂટે મંડલીક.

અરે જીનાગઢના ધણી, ત પ્રથમથી મને ઓળખી નહીં. હવે તું આમ મોણું બોલ નહીં. ખરેખર અમને તો લોહાની ગોળા ચોટી બેઠી છે તે હવે મારાથી ફરી શકે તેમ નથી.

આમ તારા કુકર્મથી મારા દિલ ઉપર બંદુકની ગોળા ચોટી બેઠી છે, તેથી હવે મેં જે કહ્યું તે મિથ્યા નહીં જ થાય. હે રાજા, ત અમને ઓળખ્યાં જ નહીં.

રાજા આ સાંભળી હબકી ગયો. હવે શું થાય ? ઘેર આવ્યો, ત્યાં તો સૌરાષ્ટ્રની સરહદ ઉપર મુસલમાન લશ્કર ચડી આવ્યું એ સાંભળ્યું. કશી તૈયારી કરી શક્યો નહીં. નાગબાઇના શાપ સાથે જ તેનું શૌર્ય હરાઈ ગયું હતું. તે તો બીર બની ગયો. દુશ્મનનું લશ્કર જીનાગઢ પર ચડી આવ્યું. રાજા તાબે થયો. પોતે જો મુસલમાન થાય તો તેને જીવતો રાખવો એવું ફરમાન ચતાં બીર મંડળીક મુસ-

લભાન થયો. તેને અમદાવાદ લઈ ગયા. તેની સ્ત્રીઓને પણ મુસલમાન બનાવવામાં આવી. આમ રાજ્યધર્મનું સંરક્ષણ ન થયું ને ત્રિજ્યને વશ થયો તેને પરિણામે સ્ત્રીનો શાપ મંડળીક બ્હોરી લીધો.

સતી નાગબાઈને પણ ઘણું જ માર્કુ લાગ્યું ને પોતે બળી મુર્છા હાંતરાણામાં તેની દેવડી તથા પાળીયો હાલ પણ છે.

એલલવાળો તથા માંધ.

લા વનગર તાળે તળાવ કરીને સુંદર ગામ છે. તેની નજીક તાલધ્વજની નાજીક સુંદર ટેકરી આવી રહી છે. તે ટેકરીમાં આશરે દશ બાર ગુફા છે, તેમાં એક એલલમંડપ નામની ગુફા છે. એમ કહેવાય છે કે તે ગુફામાં ત્યાંના રાજા એલલે અસંખ્ય કન્યાદાન દીધાં હતાં. આ રાજા એલલને અણો નામનો એકનો એક બત્રીશ લક્ષણો પુત્ર હતો. તે પણ તેના પિતાની પેઠે પોતાનો ધર્મ પાળવામાં સદા અડગ હતો. તળાવની આજુ બાજુ ઘણે દૂર સુધી સાત દુકાળી ચાલતી હતી. માણસો, પશુ, પંખી સર્વ અન્ન-પાણી વિના હેરાન હેરાન હતાં. રાજા એલલ ઘણાંય તેનું કારણ જાણવા મથતો પણ કશાથી તે જણાયું જ નહિ. એક વખત રાજાને એક બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, - 'રાજા, કોઈ એક જૈન યતિએ એક મૃગલાને શીંગડે માદળીયું મંત્રીને બાંધી દીધું છે; ને તેથી વરસાદ પડતો નથી.' રૈયતને સુખે સુખ અને રૈયતને દુઃખે દુઃખ માનનાર રાજા તુરત ઘોડે ચડી, હાથમાં લાલો લઈ, તે હરણને શોધી માર્યા પછી જ નગરમાં પ્રવેશ કરવાના સોગંદ લઈને ઉપજાવો. અનેક સ્થળે ભ્રમતાં ભટકતાં એક હરણ તેની નજરે પડ્યો, ને રાજા તેની પૂઠે પડ્યો. હરણને લાલાથી વીંધી નાંખ્યો. કે તુરત જ મેઘ મૂશળધાર તૂટી પડ્યો. સાત વર્ષનો જાણે એક સાથે મેઘ મંડાયો હોય તેમ આલ વારિ છોડવા

લાગ્યું. રાજ પલળીને ફુંકવાઈ ગયો. હવે તો કાઈ જગ્યાએ આશ્રય મળે તો ત્યાં જવા મન કર્યું. લાનબૂલ્યો રાજ ઘોડા ઉપર જ ફુંકવાઈને બેઠો છે; ને ઘોડો ચાલતો ચાલતો એક નેસ પાસે આવ્યો. તે નેસમાં સ્ત્રીઓ સિવાય કાઈ નહોતું.

પુરૂષો તો દુશ્કાળને લીધે ઢોર હાંડી માળવે ગયા હતા. રાજ એલલ તે નેસમાં આવ્યો, પણ ત્યાં તેની આસના-વાસના કાણુ કરે? આ રાજ છે એમ જરા ખબર પડે તો તો ધણાંય દોડે, પણ તેના તેવા હાલ નહોતા.

સ્ત્રીઓનાં હૃદય સ્નેહનાં મંદિર છે. અનુકંપા સેવા આદિ ઉત્તમ ગુણો તે મંદિરમાં પ્રેમનું સિંચન પામી એટલાં તો કળવાયાં છે કે તેને દુનિયાદારીનાં વિવેક-બિવેક, ડાહપ-જીપાપણુ કંઈ કરી શકતાં નથી.

રાજ લાન વગરનો તદ્દન ફુંકવાઈ ગયેલો શય જોવો ઘોડે ચઢેલો તે નેસમાં સાંઈ નામની ચારણ્યના ખાર પાસે આવ્યો. પરપુરૂષ છે, પતિ ઘેર નથી, પોતે એકલી છે, છતાંય તે સતીએ રાજને અશ્વ ઉપરથી નીચે ઉતાર્યો, તેનાં લુગડાં ઉતારી નીચેાવ્યાં ને તેને પોતાના ખાટલામાં સૂવાડ્યો.

રાજ શયવત્ છે, જરાય હાલતો ચાલતો નથી, તેને ગરમીની જરૂર છે; પણ કરવું શું? અગ્નિ સળગાવે છે પણ બેજને લીધે સળગતો નથી. વખત જાય છે ને સાંઈ મૂંઝાય છે, કરવું શું? પણ કાઈ વખત સ્ત્રીઓ હેરતબર્યા કર્મ કરી આલમને અચંપામાં નાખી દે છે. પોતે સતી

છે, પતિપરાયણુ સાધ્વી છે; છતાં આ શબ્દવત્ ઠરી ગયેલ માનવીને ગરમી આપવાના બીજા સાધનને અભાવે પોતાના શરીરની ઉષ્મા દેવા ખાટલે ચડી. તે શબ્દસમા શરીરને બાથમાં લઈ સાથે સૂતી.

થોડી વાર થઈ ત્યાં તેમાં ઉષ્માનો પ્રવેશ જણાયો. રાજા આંખ ઉઘાડી જુવે છે તો પોતે એક ઝુંપડીમાં છે. સાંઈ બેઠી થઈ ખાટલેથી નીચે ઉતરી ગઈ. રાજા પણ બેઠો થઈ ગયો. સર્વ વૃત્તાન્ત સાંભળી તે ગુણુ રાજા તે બાંધનો દાસાનુદાસ થઈ ગયો. એક સાધ્વી સ્ત્રીએ પોતાને પડખામાં લઈ, મા જેમ બાલકની રક્ષા કરે તેમ પોતાની રક્ષા કરી જણી રાજા તેને “બેન, ઋણી છું” કહી પગે પગો ને રજા માગી ચાલવા માંડ્યો.

જતાં જતાં કહેતો ગયો કે “બેન, કાંઈ કામ પડે તો તળાજે ગરીબ એભલને ત્યાં આવી તેને પવિત્ર કરજે.” આ વચન સાંભળ્યું ત્યારે જ સાંઈને ખબર પડી કે આ તો રાજા એભલ !

રાજા તળાજે આવ્યો. વરસાદ પાણી સારાં થયાં. રાજાજી વરસાદ લાવ્યા તેથી લોકો રાજાને ધન્યવાદ દેવા લાગ્યાં. સાંઈનો પતિ પણ હવે માળવેથી ઢોર ઘોળી ઘેર આવ્યો. પણ જુવો. અદેખાઈ, ઝેર અથવા તો બીજાનું સાફ કહેવાય તે ન ખમાય એવી ક્ષુલ્લકતા, અમૃતમય જીવનમાં ઝેર બેળી દે છે. સાંઈ તથા તેનો પતિ લાંબે કાળે

ભેટયાં ને સુખી થયાં તે અન્ય પાપી આંખથી ન સંખાચું. પતિને “તે તો પરપુરુષને ધરમાં ઠાંસી રહી હતી” વગેરે વગેરે કહી બહેમાવવા લાગ્યા. પતિએ સતીને કડુવચન પણ કહ્યાં. સતી સૂર્યને સાક્ષી રાખી પોતાની નિર્દોષતા જણાવવા લાગી. ક્રોધ પામી સૂર્યે તે પતિને શાપ આપી કાઢીયો કર્યો. તેના શરીરમાંથી ક્ષણવારમાં લોહી, પર, વહેવા લાગ્યાં. પતિપરાયણ સતી સાંઘીથી આ સહન થઈ શક્યું નહીં તેણે સૂર્યને પોતાના પતિને સાળે કરવા વીનવ્યો. ક્રોધ બત્રીશ લક્ષણવાળા સોળ વર્ષના નવયુવાનના લોહીમાં તે સ્નાન કરે તો જ તેને આ મહા દુષ્ટ ક્રોધ મટે એમ સૂર્યે કહ્યું. તેવો નર તો તળાજના રાજ એલલનો પુત્ર એક જ છે. પોતાના માનેલ ભાઈ એલલના વચન પર વિશ્વાસ હોવાથી પતિને લઈ સાંઘી એલલને દરબાર આવી ને તેના પુત્રના માથાની માગણી કરી.

રજપૂત વીર કદી પણ વચનલંગ થતા નથી. કરેલ ઉપકાર ગમે તે રીતે વાળી આપી શકે છે ત્યારે જ તે જંપે છે. તુરત જ એલલે પોતાના પુત્ર અણાને બોલાવ્યો. પિતા જેવો જ પુત્ર પણ પોરસેલ વીર હતો. એ પળને તો તે ધન્ય માનવા લાગ્યો. પિતાનું વચન પાળે છે, પોતે કામ આવે છે, ને ચારણ્ય જેવી દેવીનું કામ થાય છે. પિતૃભક્ત અણા પિતાને ચરણે નમી, ચારણ્યને નમસ્કાર કરી, માથું પિતા પાસે નમાવી કરબોડી ઘૂંટણીએ પડ્યો,

મરદ પિતાએ સર્વ સલા દેખતાં તલવાર કાઢી ધડથી માથું
જુદું કરી ખોળામાં મૂક્યું ને ધડ ચાલવા લાગ્યું.

ધડ આંધું જાય ચાલે સાપ નરંદકું,
માથું ખોળામાં આખરડુ થયું એભાહત.

રે એલલવાળાના પુત્ર, તારૂં ધડ તો માથાથી જુદું પડ્યું
તે શેષ નાગની જેમ મુંગું મુંગું લમવા લાગ્યું, અને તારૂં
માથું તો નમન કરતું કરતું ખોળામાં પડ્યું. તને ધન્ય છે.

મર્દનાં મર્દાઈ લયીં કામથી, પિતા, કુળ તથા આખી
જાત ધન્યવાદ પામે છે તથા યશસ્વી થાય છે.

ધન્ય અરશી ધન્ય હગલો, ધન્ય વાળાની જાત,
એબલે અણાતણું માથું દીધું દાત્ય.

હે એલલ, તારા પૂર્વજ અર્શી વાળાને, હગવાળાને
ધન્ય છે. અરે તારા વાળાની આખી જાતને ધન્ય છે.
અહાહા, એલલ તે તારા એકના એક અણાનું માથું દાનમાં
આપી દીધું.

વીર મર્દ ખરે ટાણે કશું જ્ઞાણું કરતો નથી. રજપૂત
વીરની કસોટી તો ખરે ટાંકણે થાય છે. એકના એક પુત્રનું,
તે વળી બત્રીશ લક્ષણાનું માથું માગનારને આપતાં રજપૂત
રાજા જરા પણ થરેરતો નથી. પુત્ર વળી પિતાનું વચન
પળાવવા માથું કપાવતાં જરા પણ અચકાતો નથી. એ કેવું
હૈયું, કેવું વીરત્વ ! આ પિતા પુત્ર વચ્ચે વીરત્વ અને ટેકમાં
કાણુ ચડીયાતું ? તે તો હજી કોઈ નક્કી કરી શક્યું જ નથી.

સરહો કરો વિચાર બે વાળામાં કયો વડો,
સરનો સોંપણુદાર કે વાઠણુદાર વખાણીએ.

હે સોરઠના વાસીઓ, તમે વિચાર કરીને બોલો કે આ
બે વાળામાં, આપ દીકરામાં, કોણુ ચઢે? માથાનો વાઢ-
નાર કે માથું વઢાવવા દેનાર ! આનો ઉત્તર સદા આ સોર-
ઠામાં જ રહેશે.

—:૦:—

લાખણુશી અને માણેકદે

ક બીજને વૈર હોય છે તેની અન્ધતામાં મનુષ્ય એ પોતે કેટલી હદ સૂધી એક બીજને દુઃખ કરતા થાય છે તેનો ખ્યાલ પણ આવવો બહુ મુશ્કેલ છે. તેઓ પોતાનાં બહાલાં બાલકોનું પણ સત્યાનાશ કાઢી નાંખે છે, છતાં અન્ધતાનો પાર આવતો નથી અને જ્યારે આંખ ઉઘડે છે ત્યારે લાચાર બની રોયા સિવાય, આખી જીંદગી શોકમાં કાઢ્યા સિવાય, તેઓના હાથમાં બીજું કંઈ રહેતું નથી.

લાખણુશી એ ધોરાજી પાસે મોટી મારડ નામે ગામ છે ત્યાંનો રહીશ હતો, ને માણેકદે નગીયાણું જે જુનાગઢને તાબે છે ત્યાંની રહીશ હતી. બંને આયર જાતનાં હતાં. કાંઈ કામ પ્રસંગે નગીયાણાની આયરાણીઓ મોટી મારડ આવી હતી અને પોતાને ગામ પાછાં જતાં લાખણુશીને પોતાના ખેતરમાં ખેડતાં તેઓએ જોયો. સ્ત્રીઓ તો ઘણીય હતી પણ તેમાંથી માણેકદે તથા લાખણુશીની નજર એક થતાં તેઓનાં હૃદયમાં પરસ્પર પ્રેમ પ્રકટ્યો ને એક મીટમાં તો સજ્જડ બન્ધથી બન્ને હૃદય સંકળાઈ ગયાં; પણ બીજી સ્ત્રીઓ દેખતાં એક બીજને ખોલાવાય તે કેમ! ગમે તેમ કરી બહાલા લાખણુશીને પોતાનું ગામ કયું તે તો જણાવી જ દેવું, કે જેથી તે કાંઈ પ્રસંગે પણ ત્યાં આવી તેને મળે એવો ખ્યાલ કરી માણેકદે ત્યાં ખેતરમાં કાંટો કાઢવાને

બહાને બેસી ગઈ. થોડીવાર પછી ઉઠી ઉભી થઈ. પછ-
વાડે આંખ મારતી સર્વ સૈયર સાથે ચાલતી થઈ. બહાલી
માણેકદેએ કંઈ સમસ્યા કરી છે એમ જાણી લઈ લાખ-
ણુશી તે જગ્યાએ ગયો તો એ ત્યાં મૂકી ગએલી નીશાની
ઉપરથી તુરત પામી ગયો કે પોતાની બહાલી હૃદયવલ્લભા
નગીચાણુની રહીશ છે. અને નિશ્ચય કર્યો કે રાત્રે ત્યાં
જઈ તેને મળવું. રાત પડી ને લાખણુશી નગીચાણે ગયો,
અને માણેકદેનું ઘર શોધી કાઢ્યું, કારણ કે પ્રેમીઓ એક
બીજાને મળવા માટે સુગમતા કરી જ રાખે છે. હવે
લાખણુશી ધણો ખરો મધરાતે નગીચાણે જઈ બહાલી
માણેકદેને મળવા લાગ્યો. એક વખત લાખણુશી રાત્રે
નગીચાણે આવ્યો. આજે તો વળી માણેકદેનાં માવતરે
ધણો જ સખત બન્દોબસ્ત રાખ્યો હતો, તેઓને એ ખબર
મળી ગયા હતા કે પોતાના વેરીનો પુત્ર લાખણુશી પોતાની
દીકરીને ફસાવી ઉઠાવી જવા માગે છે. વળી તે દિવસે
માણેકદેને તેડી લઈ જવા તેનાં સાસરીયાંવાળાં આવ્યાં
હતાં. સર્વ ફળીયામાં, ઓશરીમાં, કાગાનિંદરમાં સૂતાં
હતાં, તે સવારે વહેલાં ઉઠી પોતાને ગામ માણેકદેને
લઈ જવાનાં હતાં: લાખાને અગાઉથી સમાચાર મળ્યા
હતા કે પોતાની બહાલી સાસરે જવાની છે. હવે તેને
લાખણુશીએ મળવું જ જોઈએ. તેથી રાત્રે નગીચાણે
આવ્યો. માણેકદેનો ઓરડો તો ચારે બાજુ મેમાન બેમાનથી

તથા ખીજાં માણસોથી ઘેરાઈ ગયો છે. ત્યાં પડી પડી માણેકદે લાખણુશીની વાટ જુએ છે. કારણ કે હવે છેવટની ભેટ બહાલો કરી જાય તો કેવું સાફ એમ તેના હૃદયમાં જંખના છે. વળી માણેકદેને એ તો ખાતરી છે કે કોઈ પણ પ્રકારે લાખણુશી આવ્યા વિના નહીં રહે. આમ જંખતી માણેકદે પોતાના ઓરડામાં ચત્તી પાટ પડી છે ને વિચારમાં કુખી ગઈ છે, ત્યાં જુઓ,

લાખે ખપેડો ફાડીયો, ઉતર્યો ભભે મોભ,
કડેથી કટારી છાતરી, કાપી કાળજની કોર.

આ લાખે ધરનો ખપેડો તોજો ને મોભ ઉપરથી સીધો નીચે ઉતર્યો. આમ કરતો હતો ત્યાં કડે બાંધેલ કટારી સરકી પડી ને નીચે પડેલના કાળજને કાપી અંદર પેઠી.

બહાલીને મળવા પ્રેમ સમાધિસ્થ લાખણુશી ખપેડો ફાડી અંદર ઉતર્યો પણ પોતાની જ કમરની કટારી નીચે પડી આમ દાટ વાળશે એની તેને જરા પણ ખબર રહી નહીં. તે તો સરર કરતો મોભે બાંધેલ રેંટાને પકડી નીચે ઉતરી પડ્યો. બહાલીને મળ્યો. જેના પ્રાણ હવે થોડીવારમાં જવાના છે એવી માણેકદે બોલી:

લાખણુશી લેને લાણુ આજુની એક જ ઘડી,
પરોઢીયાનાં પરિયાણુ સવારે સ્વર્ગ સિધાવશું:

હે લાખણુશી બહાલા, અત્યારે તારે જે લાવો લેવો હોય તે આજના દિવસની એક ઘડીમાં લઈ લે. કારણ કે

મારે સવારે તો અત્રેથી ઉપડી જવાનું છે ને હું સ્વર્ગે સિધાવવાની છું. આ શું બક છે કે બોલે છે? પ્રેમનો લ્હાવો લેવામાં મશગુલ લાખણુશી ‘સવારે સ્વર્ગ સિધાવશું’ એનો અર્થ કંઈ સમજી શક્યો નહીં. બહાલીના હૃદયમાં કટારી પેસી ગઈ છે, તેના લોહી વડે પોતાનાં કપડાં ખરડાય છે તેનું તેને લાન રહ્યું નહીં. વળી પ્રેમધેલા લાખણુશીને માણુકદેએ કહ્યું:—

લાખણુશી જાણુ સુજાણુ, સનસેય સમજ્યો નૈ,
ફેરવી ફેટા બાંધ્ય લાખણુશી લોચાળો થયો.

હે ચતુર લાખણુશી, તું તો સમજી છો, ને મેં તને સમશ્યામાં સમજાવ્યો પણ તું સમજ્યો જ નહીં. હે લાખણુશી તારા ફેટાને તું ફેરવી નાંખી બાંધી લે, તે લોચાળો થયો છે. હવે પ્રેમી સમજી જાય છે અને જવાની રજા માગે છે. આમ અંદર લાખણુશી તથા માણુકદે વચ્ચે ધીમી ધીમી પણ જે વાતચિત થાય છે, તેથી બહારનાં માણુસો જાણી જાય છે. વળી એક વખત તો તે જ કટાર બહાર કાઢી પોતાના હૃદયમાં ખોસી ધાલી માણુકદે સાથે પ્રેમી લાખણુશી મરવા તૈયાર થાય છે. પણ મૃત્યુ પામતી માણુકદે સોગન આપી તેને અટકાવે છે, ને લાખણુશી તાબે પણ થાય છે. બહાર શોર બકાર થવા લાગે છે, ને લાખણુશી જવાની રજા માગે છે, ત્યારે મરતી માણુકદે આનન્દભર્યું મુખ રાખી કહે છે:

જલું હોય તો જાઓ, રૂઠો અમારો છે રાજ;
બાઈયું ચાઈયું માફ કરજો, પ્રીત રાખજો તાજ.

હે બહાલા, તારે જવું હોય તો ભલે જા. માફ હૃદય તેમાં રાજ છે. મેં કંઈ કઠિન વચન કહ્યાં હોય તો માફ કરજો ને સદાય પ્રેમને તાજે રાખજો.

અહાહા ! મરતાં મરતાં પણ માફ માગવાની આશી હૃદયની હોંશ ! ‘પ્રીત રાખજો તાજ’ કહેતી છેવટની આ તે કેવી વાદ ! હૈયામાં કટારી છે તેમાં દુઃખને નહોં લેખતાં બહાલાને આનન્દી મુખ રાખી વિદાય કરવાની આ તે કેવી અદ્ભુત હિંમત ! ત્યાં વળી બહારનાં માણસોને શોર બકાર કરતાં સાંભળી રખેને બહાલો લાખણુશી નાહિંમત થઈ જશે ધારી તેને શૌર્યનું સિંચન કરતી ધાયલ માણેકદે બોલી :

કાયર મથા કંથડા, સાથ તણી શી વાટ;
સાથી તારા ત્રણ છે, હેયું કટારી ને હાથ.

હે મારા બહાલા લાખણુશી, તું હિંમત હારી જા નહીં. તારે કાંઈ પણ મદદગારની વાટ જોવાની જરૂર નથી. તારે તો તારી સાથે જ ત્રણ મદદગાર છે. એક તારું નિડર હૈયું, બીજું તારું બાહુબળ ને ત્રીજું તારી કટારી. વળી કહ્યું :

કંથડા કાયર મથા, આ ધર વિઠયું ધણે,
કાઠય કટારાં કર ધુખળાં, જેમ કરતો ચડે રણે.

હે મારા બહાલા કંથ, તું હિંમત હારતો નહીં. આ ઢોર જેવાં માણસોએ ધરને ઘેરી લીધું તેથી શું ? તું તારે તારી કટારી બહાર કાઢ્ય ને જેમ રણસંગ્રામપર ધસારો કરતો તેમ ધસારો કરી નીસરી જા.

અરે, આ તો કાયરને પણ મરદ બનાવી દે એવાં વાક્ય
છે, તો પછી વીર લાખણુશીના હૃદયનું તો શું કહેવું ?
મરતી મિયાનાં વીર વચન સાંભળી મહાન યોદ્ધાની જેમ,

ઠાઠી કટાર કરે ધુખળાં, કરી ગોરણને સાદ,
જેમ ઠેકે ચિતરો તેમ નય ફળીયાની બાર.

પછી કટાર કાઢીને હલ્લો કર્યો, અને જતાં જતાં
વહાલીને સાદ ઘઈ રામ રામ કહેતો ગયો. જેમ કોઈ ચિત્તો
છલંગ મારી ધસ્યો નય તેમ વીર લાખણુશી સર્વ વચ્ચેથી
ફળીયા બહાર નીકળી ગયો.

ધણાય બડેખાં તલવાર ઉઘાડી લાખણુશીને પૂરો
કરવા ત્યાં તલ્લી રહ્યા હતા, ધણાય જીવાનીયા હાથમાં
લાકડી લઈ તેને ઠાર કરવા ત્યાં ઉભા હતા; પણ જેવો
લાખણુશી હાથમાં કટાર લઈ બહાર ધસ્યો કે સર્વ હેબત
ખાધ ગયા. મારામારી તો થઈ પણ ચાલાક વીર લાખણુ-
શીએ સર્વ ધા ચૂકાવ્યા ને કૈકને કટારથી ધાયલ કરી ગામ
બહાર તે નીકળી ગયો. અત્રે ફળીઆમાં ઉભેલ સર્વ ઉંચા-
નીચા થવા લગ્યા ને આમ છટકી જનારને હજી આંખા
પાસે ચુડી નાંખવા, તેના પર જવા વિચાર કરવા લાગ્યા.
તેમાંથી કેટલાક જીવાનીયા બોલ્યા:

હાહા કરો હાખરો, વીરા ચડાવો વાર,
જે નર ન મૂઓ ધર આગણે, મારવો આંખા બાર.

અરે બાપુ, હવે મારો કરો; અને હે બાપ, હવે વાર ચડાવો.

જે માણસ આપણા ઘરને આંગણે ન મરાયો તેને ઝાંપા નજીક ગુડી નાખીએ જ.

અડાઈખોર સદા મોઢાના જ અહુ અહાદુર હોય છે; અને ગમે તે મોંએ આવ્યું બકે છે. સર્વ વચ્ચે થઈને નીકળી જનાર મદને ત્યાં ને ત્યાં તો ન મારી શક્યા, તેને હવે ઝાંપા નજીક મારવાની વાતો તો માત્ર અડાઈખોર જ કરે, પણ માણેકદે તો લાખણુશીને તથા આ સર્વ અડાઈ ખોરને સારી પેઠે પીછાણતી હતી. તેણે ત્યાં પએ પએ કહ્યું:

દાદા મ કરો દાખડો, વીરા મ ચડાવો વાર,
જે નર ન મૂઓ ઘર આંગણે, ને મરે ઝાંપા બાર.

હે દાદા, તમે મારો કરવો મૂકી દો. ને હે ભાઈ, તેની પછવાડે વાર બાર મોકલવી માંડી વાળો; કારણ કે, જે મરદ તમારે આંગણે ન મૂઓ તે તમારાથી ઝાંપા બહાર મરે એ મિથ્યા છે.

માંઠા પડેલ લડવૈયા માણેકદેનાં આ વચન સાંભળી હબકી ગયા ને અડાઈ હાંકતા હતા તે ચૂપ થઈ ગયા. અંદર આવી જુએ છે તો માણેકદેના કાળજમાં કટાર ખોસેલ છે. આ જોઈ સર્વ વિસ્મિત થયા અને બોલી ઉઠ્યા: ‘અરે એ આમ ખુન કરી ચાલ્યો ગયો!’ ત્યાં વળી કોઈ જઈ ગામના વૈદને તેડી લાવ્યું. વૈદે આવી માણેકદેની નાડ જોવા તેનો હાથ પકડ્યો. લાખણુશીની મૂર્તિમાં મરણુલ બનેલી દેવીએ ચમકીને પોતાનો હાથ પકડનાર વૈદને કહ્યું:

વૈદડા વૈદું મ કર્ય, મ ઝાલ્ય મારી બાંય,
 ચાલી લાખણુશીની કટારી, ખટકી પાંજર માંય.

હે વૈદ, તું મારું વૈદું કરતો ના, અને મારો હાથ પકડ
 નહીં; કારણ કે આ મારા શરીરમાં લાખણુશીની જે કટારી
 ખટકી રહી છે તે મને બહુ જ વ્હાલી છે. આમ જ હું મરવા
 માગું છું.

અહાહા, માણેકદેને વ્હાલાની કટારી-જીવલેણુ કટારી
 પોતાના જીવન કરતાં પણ સુખકર લાગે છે. એ
 તે કેવો પ્રેમ, કેટલું હૃદયતાન ! જીવીને બીજના બાહુમાં
 બીડાવું, જેનો હૃદય સ્વીકાર ન કરે તેને અંગ સોંપી દેવું,
 તેના કરતાં કાળજીમાં પ્રેમીની કટાર લઈ મરવું એ
 અનેક પ્રેમી પ્રિયાને સુખકર છે જ. આમ લવતી માણેકદે
 મૃત્યુને વશ થઈ. અને સર્વ ઉંચા નીચા થતા મહાયોદ્ધા
 વચ્ચેથી લાખણુશી છટકી જઈ વગડામાં ચાલી નીકળ્યો.
 તેને લાન નથી કે પોતાનાં કપડાં લોહીથી ખરડાયલાં છે.
 તે તો ઝપાટાબન્ધ ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં તેને એક જોવા-
 ણીએ જોયો, ને પુછ્યું લાઈ આમ કાં ? આ સાંભળી તેણે
 તુરત જવાબ દીધો :

અમે ચડેલ શિકાર, મારેલ વનમાં મરવલો,
 તેના હોલેલ તરાકાર, લોચાંજાં અમાસં હુમડાં.

હું શિકાર કરવા ગયો ને વનમાં એક મૃગને માર્યો. તેને મારતાં
 લોહીના છાંટા ઉઝા ને આ કપડાં લોહીવાળાં થયાં.

આમ ઉત્તર આપી લાખણુશી ઉભો રહ્યો. સૂર્ય ઉગી ગયો. પોતાની વ્હાલી માણેકદેના ગામ લણી નજર કરી ત્યાં પાદર બહાર કંઈ તાપણી જેવું નેયું. રખે માણેકદે મૂર્છિત હોય, કે કાર્મ ખીજું પોતાની કટારથી ઠાર થયું હોય, ને તે બળતું હોય, એવી શંકા લાવી લાખણુશીએ તે ગોવાળીયાને પૂછ્યું:—

સોના જેસી શે બળે, રૂપા જેસા ધુંસ,

તુને પૂછું ગોવાળીઆ, ક્યે ઘેર માદું મુઠ્ઠિ:

આ સામે સોના જેવી ઉજળી ચિતા બળે છે, ને તેમાંથી રૂપા જેવા સફેત ધુંવાડા બહાર નીકળે છે. હે ભાઈ ગોવાળીયા, તુંને હું પૂછું છું કે કાને ઘેર માણસનું મરણ થયું છે ?

આ પ્રશ્ન સાંભળી તે ગોવાળીએ જવાબ દીધો કે:—

સોના જેસી શે બળે, રૂપા જેસી ધુંસ,

જે ઘેર લાખણુશી માણતો, તે ઘેર માદું મુઠ્ઠિ:

આ જે સોના જેવી ચિતા બળે છે, ને રૂપા જેવા ધુંવાડા નીકળે છે તે તો જે ઘેર લાખણુશી મોજ માણતો હતો તે ઘેર માણસ મર્યું છે તેના છે.

લાખણુશીને ન ઓળખતા ગોવાળીયાએ તો કહી દીધું કે તે ઘેર માદું મુઠ્ઠિ:.. પણ હવે વીર લાખણુશી તે જીવતો ઘેર જાય ખરો! ‘લાખણુશી જે ઘેર માણતો’ એ વાક્યે તેના મગજને ધમધમાવી મૂક્યો. ને તે પાછો ફર્યો. સ્મશાન લણી ચાલ્યો. જેમ જેમ ચિતા વધારે નજરે પડતી ગઈ,

તેનો ભડભડાટ કરતો ભડકાનો અવાજ કાને પડવા લાગ્યો.
તેમ તેમ તેના ચિત્તની સ્થિતિ અકથ્ય થવા લાગી. તેણે
તો હવે તે જ ચિતામાં-જ્હાલીની તે જ ચિતામાં, કુદકા મારી
પડવા, ગડગડતી દોટ મૂકી. વચ્ચે ચિતાને ઘેરી માણસો ઉભા
હતા તેને ખસેડતો તે બોલ્યો:-

નવ નવ કટાર નાંખીયું, સાચ ને અમણે અંગ;

આ માનવીઓ મારગ લો, જવું માણેકદેને મોલ:

તમે વિધવિધ પ્રકારે મારાપર કટાર વગેરેનો ધાવ કર્યો
પણ મને તેનો જરાય સ્પર્શ થયો નહીં; પણ હવે હે માણસો!
મને માર્ગ આપો કે હું પડે આમા પડી માણેકદેના અવા-
સમાં જાઉં; અને વળી આમ કરવાથી મને મારી નાખ-
વાની તમારી ઇચ્છા તૃપ્ત થશે.

પ્રેમ, ખરે પ્રેમ એ તો દેવી ભાવ છે. તેના પ્રભાવથી
પાપાણુહૃદય પણ પીગળી જાય છે. લાખણુશીના આવા
વિશુદ્ધ પ્રેમભાવથી તેના દુશ્મનો પણ પીગળી ગયા, અને
આવા નરરત્નને જીવાડવા તેને પકડ્યો. તેને શાન્ત કરવા
કહેવા લાગ્યા:-

સજ્જ પધારો તો ભલે, મ જાઓ મરી,

રહો અમારા ગામમાં, હડાં મૂળ કરી.

હા, તમારે સ્વર્ગે જવું હોય તો ભલે જાઓ પણ આમ
મરીજાઓ નહીં. આ અમારા ગામમાં નિરાંતે રહો ને જીવો.

શુદ્ધ દેવી ભાવ પાસે આ જગતનો દુષ્ટ ભાવ તે કેમ

ટકી શકે? પોતાના કુટુંબની લાજ લેનાર લાખણુશીને આમ જવાડવા એક ક્ષણની અંદર સર્વ વિરોધી હૈયાં તૈયાર થઈ ગયાં એ ખરેખરા વિશુદ્ધ પ્રેમનો પ્રભાવ છે. ભલે ને માણેકદેનાં સગાં લાખણુશીને જવાડીને નગીચાણામાં સુખેથી રહેવાનું કહે, તેને વીનવે, પણ લાખણુશીથી હવે માણેકદે વિના એકલાં જીવી તે શકાય? અધાએ ધણોય સમજાવ્યો. પણ લાખણુશી માન્યો નહીં ને હાથ ઝુંટવીને,

લાખે દીધી દોર, બણેણી ભેગાં થયાં,

કીધા કીર્તિના કોટ, મીઠુની રીત્ય રાખવા:

લાખણુશીએ તો હડી કાઢીને ભડભડ બળતી ચિતામાં બૂસકો માર્યો, બન્ને પ્રેમી હડહડ બળતી આગમાં ભેગાં બળી મૂઝ્યાં. આમ કરી તેણે સ્નેહની રીતિ જાળવવા પોતાની કીર્તિનો અવિચળ કિલ્લો બાંધ્યો.

સર્વ જણા જોઈ રહ્યા ને પ્રેમી હૈયાં ભસ્મ થયાં. પછી તો હૃદય ઉધડ્યાં કે ‘માણું આમ ન કર્યું હોત, અને લાખો તથા માણેકદે ધરવાસ કરી રહેવા પામ્યાં હોત તો ધણુંય સાફ હતું.’ પણ જળ વહી ગયા પછી પાણ બાંધવા જેવું એ થયું.

ચાહતાં હૈયાંને મળવા દઈ ધરવાસ માંડવા દેવા સગવડ કરી આપવામાં જ ઈશ્વર રાજી છે ને ખરા મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ પણ તેમાં જ છે.

સાખડો પઢીયાર

ઘણીએ વાર મદાન્ધ માણસો પોતાના સુખ ખાતર પારકાનાં દુઃખનો વિચાર પણ કરતાં નથી. આખું જગત તેઓ પોતામાં જ જુએ છે. તેઓ તો જ્યારે પોતા ઉપર આવી પડે સારે જ પરનાં દુઃખ કેવાં છે તે સમજે છે.

સાખડો પઢીયાર એવા મદાન્ધ માણસોમાંનો એક હતો. મહુવા પાસે આવેલ પઢીયારકા ગામનો તે ગરાસદાર હતો. તેણે એક મોટું તળાવ ખોદાવ્યું, ને તેનું નામ સાખડાસર પાડ્યું, જે હજુ પણ પઢીયારકા પાસે છે. પણ એ બધું ભલું સાખડો માણસમાં પોતાનું નામ નીકળે એ હેતુથી કરતો. બાકી સાખડો હૃદયનો તો ખૂદો હતો. પઢીયારકા ગામમાં કોઈને પણ સાખડો રડવા કૂટવા કે કાણ માંડવા દેતો નહીં. ગમે તેવું અરેરાટવાળું મોત થયું હોય, કોઈનો એકનો એક જ દીકરો ગુજરી ગયો હોય, કે કોઈની એકની એક જ દીકરી રાંડી હોય, છતાં સાખડો કોઈને સાદ પણ કાઢવા દેતો નહીં. પઢીયારકામાં તો ગામઘણી સાખડાનો ભય એટલો બધો કે આવે વખતે પણ બધાંએ મુંગાં જ રહેવું જોઈએ.

આ સાખડાને સોનીગનામે એકનો એક જ દીકરો હતો. સાખડો તેને ઘણાં જ લાડ તથા લાલનપાલનથી ઉછેરતો. હોલ્ધ નામની એક દેવાંશી ચારણ કન્યાનાં વખાણુ ભાટને મોઢે સાખડે સાંભળ્યાં. હોલ્ધના રૂપની તારીફ ચારે દિશાએ ગવાઈ રહી તો હતી. સાખડાને આ હોલ્ધ મેળવવાની

પાપી ઇચ્છા થઈ. પોતે રખારી છે અને ચારણકન્યા તો પોતાને દેવીતુલ્ય ગણાય; એટલે ધર્મ પ્રમાણે તે પોતાને ન ખપે એ ન્યાય વિકારવશ સાખડો વિસરી ગયો. હોલ્ય પછવાડે તે અન્ધ થયો. કોઈ ભાટ ભમતો ભમતો પઢીયારકે આવી ન્યારથી હોલ્યના સ્વરૂપની તારીફ કરી ગયો ત્યારથી તો સાખડાના હૈયામાં હોલ્ય, હોલ્ય જ ચાલી રહ્યું.

આ ભમતો આવ્યો ભાટ, પસલીએ પાણી પીએ,
જેને ગળે ને વાઢ, ઈહેલા આવ્યા હોલ્યના.

અહા એ ભાટ ભમતો ભમતો આંહી આવ્યો, તેને હોલ્યે ખોળે પાણી પાયું ને તેણે પીધું. અહા જે સુંદરીના ગળાપર જરા પલુ આંકેા નથી એવી હોલ્ય માટેના ઉમળકા ન્યારથી મેં એ ભાટને મોંએથી સાંભળ્યું ત્યારથી મારા હૈયાપર ચાલી રહ્યા છે.

આમ વળી કવિવર ભાટના મુખથી હોલ્યની તારીફને લીધે તો વિકારી સાખડાનો વિકાર વકરી ઉઠ્યો.

એક સમે સાખડો પોતાના પુત્ર સોનીંગને સાથે લઈ જુનાગઢ આવ્યો હતો. પડખેના ગામે હોલ્ય આવી છે સાંભળી સાખડો તેને જોવા ત્યાં ગયો. હોલ્યને જોઈ જોતાં વેત જ સાખડાની આંખ ચકળ વિકળ થઈ ગઈ. સાખડો હસીને તેની સાથે વાત છેડી. હોલ્ય તેનું પાપી હૃદય પારખી ગઈ. તેણે પલુ સામું હસીને શાપનું બાણ લગાવ્યું:

હસતાં બોલી હોલ્ય, તું સાચું માન્યે સાખડા;

ગઢ જુનાની પોળ, તને સોનીંગની મેલી મળે.

હોલ્યે હસીને કહ્યું; હે સાખડા ! તું ખરું જ માનજે કે તું જ્યાં જુનાગઢની શેરીમાં દાખલ થઈશ ત્યાં તને તારા સોનીંગની ઠાઠડી સામી મળશે.

આ શાપ સાંભળી સાખડો તો એકદમ આભો જ બની ગયો: સતીના એક ઝટકાએ તેના હૃદયમાંના પાપી વિકારના અંકુરને સમૂળગો ખોદી નાંખ્યો.

સતીનું વચન ક્યું નહીં. જુનાગઢમાં સોનીંગ મરણ પામ્યો. સાખડો પડી ગયેલ મુખે ઉતાવળો ઉતાવળો જુનાગઢ આવ્યો. ત્યાં તો લોકોને સોનીંગને મેલીમાં ધાલી સ્મશાન લઈ જતા જોયા. પોતે પસ્તાયો. પોતાના જ પાપે બહાલા સોનીંગ પુત્રનો જીવ લીધો એ વિચાર તેને ખૂબ દમવા લાગ્યો. સાખડો તદ્દન દિઝમૂઢ બની ગયો.

તેની નજર પાસે જ પોતાનાં મદાન્ધ પણામાં કરેલ કૃત્યો તરવા લાગ્યાં. અતિ દુઃખમાં અશ્રુપાત એ શાન્તિ-એ ન્યાય સાખડો જરાય સમજ્યો નહોતો અને કેટલાંય હૈયાંને મુંગાં ને મુંગાં મારી દીધાં હતાં, એ સર્વ સાખડા સન્મુખ અત્યારે ખડાં થયાં. તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને તે આવેશમાં બોલ્યો:

શેવો શેવજી હાર, મોઢળીયાં મેલીને,

હું કીસે બંધાવું પાળ, મારે સાખડા સાચર ફાટ્યો.

રે તમે રાવાંવાળાંઓ-તમે વિલાપ કરનારાં બધાં જે
કાઠ હો તે હવે મોકળું હૈયું મૂકીને રૂઓ. અરે આ મહા-
સાગર ન્યાં ફાટી ઉઠ્યો છે ત્યાં પાળ બંધાવીને તેને હું
કેમ કરી રાખી રાખી શકું!”

આમ આપવીતી થઇ ત્યારે સર્વ દુઃખીનાં હૃદયની પીડ
સમજાઈ અને સાખડો પછી તો પારકે દુઃખે દુઃખીઓ
થવા લાગ્યો. પ્રભુ વિચિત્ર રીતે પાઠ લણાવે છે.

શેણુ

જરા પ્રેમનું એક પાનું વાંચશો, વ્હાંલાં ? મિત્રો મિત્રોમાં પોતાની પત્નીના હૃદયપ્રેમની કસોટીનું આ સુંદર પણ કઠણાજનક પરિણામ છે.

વાતવાતમાં એક પ્રેમીએ કહ્યું કે બધાય પ્રેમ પ્રેમ બોલો છો અને સૌ સૌની સ્ત્રીનાં વખાણુ કરો છો, પણ—

હાથે કટારાં જે હણે, હોડે વખ તે ખાય,
એસાં સબણુ માણીએ, જેનો હાય કર્તા જીવનય.

રે લાઇઓ, એવી પ્રેમશીલ પ્રિયા સાથે જીવનનો લાવો લઇએ કે જે આપણું અવગું સાંભળતાં વેત પોતાને હાથે જ કટાર ખાઇને મરે અગર ઝેર પીને જીવ દે.

આમ પ્રેમીનું કહેવું સાંભળી તે માત્ર બડાઇ જ છે એમ માની તેના મિત્રમાંથી કાઇએ તેને ઘેર જઈ તેની વ્હાલી સ્ત્રી શેણુને કહ્યું કે તારો પતિ તો મરણ પામ્યો. આ સાંભળતાં વેત “હું એં!” કરી તુર્ત જ શેણુ બિચારી મૃત્યુ પામી. આ જોઈ મિત્ર ઝંખવાણો પડી ગયો ને શેણુના પતિ તથા ખીજા મિત્રોને કહ્યું કે શેણુ તો “હું એં!” કહી મૂર્છ.

પતિનો પોતાની વ્હાલી શેણુ પર અનન્ય ભાવ હતો. તેની જાતી આ સાંભળી ભેદાઈ ગઈ. તેના મનમાં થયું કે હવે તો મિત્રોને બરાબર પરચો દેખાડવો કે પ્રેમ તો આનું નામ! બિચારો શેણુ વિના ગાંડો થઈ ગયો ને બોલ્યો:

ચાલો જઈએ શેરમાં, કરીએ શેણને સાદ,
મટ્ટી ભેળી મટ્ટી મળી, તોય હોઠારા દેશે હાડ.

લલે શેણ મરી ગઈ ને ધુળભેળી ધુળ થઈ ગઈ, પણ
ચાલો આપણે શહેરમાં જઈને શેણને ખોલાવીએ અને
જે કે તેની કાયા ધુળભેળી થઈ ગઈ છે, છતાં તેનાં હાડકાં
જવાબ દીધા વગર નહિ રહે.

તેઓ સર્વ શેણને જ્યાં બાળી હતી અને જે ગાંડાને મન
શહેર બની ગયું હતું તે સ્મશાને ગયાં. ગાંડા પ્રેમીએ
“શેણ” કહી ખૂંમ પાડી ત્યાં હાડકાંઓ ઉછળી ઉછળી
જવાબ દેવા લાગ્યાં, સર્વ દેખતાં ગાંડા પ્રેમીએ મિત્રોને
પોતાના પ્રેમનો પરચો બતાવી, “શેણ”નાં જ હાડકાં
સાથે ત્યાં ને ત્યાં બાથ બીડી પ્રાણ છોડી દીધા. એ તો
ખરું જ છે કે,

મું મન લાગી ટુંમનાં, ટું મન લાગી મું,
લણ વળુંબ્યાં વારીએ, વારી વળુંબ્યાં લણ.

મારા મનની તાલાવેલી તારા મન સાથે ને તારા મનની
તાલાવેલી મારા મન સાથે લાગી રહી છે; તે જેમ પાણી મીઠાને
અને મીઠું પાણીને ઓતપ્રોત થઈ વળગી રહે છે તેમ.
શુદ્ધ પ્રેમમાં એવો લિપ્ત લાવ હોય જ નહીં કે એક જાત ને
બીજું પાછળ રહે. એ તો બન્ને સાથે !

આજ્ઞા લઈ ત્યાં ઘી વેચવા આવી હતી. ખીજી સ્ત્રીઓએ ઘી તોળી દીધું અને હવે નાગમતીનો વારો આવ્યો. બોઘડું લઈ જાખડામાં જ્યાં તે મુકવા જાય છે ત્યાં પોતાની સહીયરોને માંહેમાંહે બોલતાં નાગમતીએ સાંભળી કે “જુઓ જુઓ, બે’ન, પેલો રૂપાળો નાગવાળો આવે.” આ વાક્ય કાને પડતાં નાગમતીએ પાછું વાળી જોયું ને હાથનું બોઘડું જાખડા સાથે અથડાવા લાગ્યું ને વાંકું વળી ઘી નીચે દોળાવા લાગ્યું. આ જોઈ વાણીએ નાગમતીને કહ્યું કે “ત્યાં શું જુવો છો? આ ઘી દોળાઈ જાય છે. આંહી નજર રાખોને.” આ વાક્યો તો નાગમતીને વજ્ર સમાન લાગ્યાં, તેણે કોઢલરી આંખો તાણી વાણિયાને કહ્યું:—

ઘોળ્યાં જવરે ધી, કોઈ આજુજુમાંય આ તાવણાં,
લેખે આજુઓ દી, નિહાળ્યો વાળા નાગને.

અરે આ આજની તાવણનું સર્વ ઘી ઘોળ્યું જાય. મારે તો આજનો દિવસ સફલ થયો, કારણ કે મેં આજે નાગવાળાનું દર્શન કર્યું.

આમ બોલી વાણિયાને તિરસ્કારતી એક જ નજરે નાગમતી નાગને જોઈ રહી; પણ નાગના મનમાંય ત્યાં કે ત્યાં કાણુ છે. તે તો પોતાના વિચારમાં આમતેમ જોતો સર્વ કોઈને રામ રામ કરતો ચાલ્યો જાય છે. આ જોઈ અધીરી નાગમતી બોલી:—

નાગ નજર કરે અમારા પંડ પર પાલવ ને,
અછતનાં અમે, આજ દુખળ કી આગળ દાખીએ:

હે નાગવાળા, આ મારા પર નજર તો કર, મારા પંડ ઉપર પુરાં વસ્ત્ર નથી. હું એ તે ઘણી મારાં મા આપની મોઢી છું, પણ આજ ગરીબ થઈ જવાથી કાની પાસે જઈને કહું ?

નાગવાળો આ સાંભળી ચમક્યો. અચાનક એક સ્ત્રી તેને આમ સંભળાવે તેથી તે વિસ્મિત થયો; પણ લાજનો માર્યો બોલ્યા ચાલ્યા વિના ત્યાંથી ચાલી ગયો. બીજે દિવસે વળી ફરતો ફરતો નાગમતીના નેસ પાસે આવ્યો. પોતાના ઘોડાને પાણી પાવા ત્યાં તળાવ કાંઠે ગયો. નાગમતી પણ અત્રે પાણી ભરવા આવી હતી. એણે તેને ત્યાં જોયો. ઘોડાની સરખ તાણતાં નાગવાળાનો વેઠ પાણીમાં પડી ગયો અને નાગવાળો અંદર વેઠ ગોતવા લાગ્યો. નાગમતી પણ આમ પોતાના હૃદયવલ્લભને પાણીમાં મેહનત કરતો જોઈ તેને મદદ કરવાના હેતુથી પાણીમાં ઉતરી, અને બન્ને વેઠ શોધવા લાગ્યાં. શોધતાં શોધતાં હૃદયની લહેર લાગી ને વેઠનું ગોતવું લંબાવા લાગ્યું.

આ સમાચાર નાગની સ્ત્રી આલણદેને પહોંચી ગયા ને ત્યાં તળાવ કાંઠે આવી. આવી જુવે ત્યાં બંનેને જળમાં ડુબકી મારી ગમત કરતાં જોયાં. ઘડી ઘડી નાગમતીનાં નયન નાગપર ઠરીને મોં મલક્યા કરતું હતું તેતેણે જોયું. સ્વાભાવિક રીતે તેના હૃદયમાં ઇર્ષ્યા આવી ને બોલી:-

જળ તરશ્યો જુવાન, જળ દેખી જળમાં પડ્યો,
બીજે પાખર ને પલાણુ તોય નેણુ હરે નાગમતીનાં.

અરે, પાણી વિના પીડાતો આ નર પાણી જોઈ અંદર પડ્યો, ને પાગડાં તથા પલાણુ પાણીથી ભીંજાય છે તોય નાગમતીનાં નયન એને નિહાળી રહ્યાં છે. આમ મનમાં ને મનમાં બોલી તે નાગમતી તથા પોતાના પતિને સંભળાવવા બોલી:-

આભા મંડળ વીજળી, ધરતી મંડળ મે,
નશ મંડળ નાગડો, એમ સ્ત્રીયાં આલણુદે.

આકાશમાં જેમ વીજળી ઉત્તમ છે, ધરતીપર જેમ વરસાદ ઉત્તમ છે, પુરુષોમાં જેમ આ નાગવાળો ઉત્તમ છે, તેમ જ સ્ત્રીઓમાં હું આલણુદે ઉત્તમ છું.

આ ગર્વ ભર્યું વચન નાગે સાંભળ્યું. અદેખી આલણુદે એ આ નાગમતીને સંભળાવવા કહ્યું તે તે પાછ ગયો અને તેને જવાબ વાલ્યો:-

આલણુદે ઐકાર, કાયાનો કરીએ નૈ,
ઘડેલ કાચો ઘાટ, માટીશું નરો મળી.

રે આલણુદે, આ કાયાનો અહંકાર કરવો જ નહીં; કારણ કે એ કાયા તો કાચા ઘડાની જેમ ઘડાઈ છે તે ઘડીકમાં ધુળબેળી મળી જવાની.

આમ નાગવાળે તો આલણુદેને ચોખ્ખો જવાબ દઈ દીધો પણ નાગમતીએ તેના હૃદયને દુઃખ ન થાય માટે “પ્રિયતમનું કાર્ય બન્ને સાથે મળી, આવને, કરીએ” એમ કરી તેને આવકાર આપ્યો. નાગમતી બોલી:-

વાળા તણો વેઠ, આ પાણી માંહી પડી ગયો,
આલણુદે ઝોરી આવ, આજ ગળે બધું લઈ ગોતીએ.

રે આલણુદે, આ વાળાનો વેઠ પાણીમાં પડી ગયો છે,
માટે બેન, તું અત્રે આવ, ને આપણે બન્ને સાથે, ગળે
બાથ ભીડીને, તે શોધીએ.

અહાહા કેવો ઉમદા ભાવ ! અદેખાઈ કરતી અહંકાર
કરતી આલણુદેને ! તેના પણ વહાલાનું આ કામ છે, માટે
બન્ને જણી બેન સમાન હળીમળીને તેનું કામ કરીએ એમ
મીઠું મીઠું બોલી મનાવી લેવાનું કેવું મોટું મન ! પણ આ-
લણુદે તો ઉલટી ચીડાવા લાગી ને નાગમતીને સખત વચન
કહી વઢવા લાગી. આથી નાગવાળે કહ્યું :—

આલણુદે અભણ, વણ પુછી વેઠયુ મ કર,
માંડણીયુ મ તાણ, નાગમતી નાની છે.

રે અજ્ઞાન ને જડ આલણુદે, તું વિના કારણ વઢવાડ
કરી આ નાગમતી સાથે કલહ કર નહીં. તારી તીખી
આંખ તેના તરફ તાણુ નહીં, કંઈજુ કે આ ખિચારી નાગ-
મતી નાની છે.

પણ અદેખી આલણુદેએ કશાપર ધ્યાન આપ્યું નહીં
એટલે નાગે તેને સખત ઠપકા દીધો તેથી ધ્રુવાં ધ્રુવાં થતી
ધેર ગઈ. આ સર્વ હકીકત નાગમતીના પિતાને કાને પડી;
વળી કચ્છમાં વરસ પણ વળ્યું તેથી કાન સૂવો ભેડો
પોતાનો પડાવ ઉપાડી નેસ તજી પોતાના દેશ તરફ પ્રયાણ
કરવા લાગ્યો.

હવે નાગમતી તથા તેનો પિતા રસ્તે પડ્યાં ત્યાં નાગવાળો વળી સામો મળ્યો. કાનસુવા બેડાને નાગે રામ રામ કર્યાં ને પછી નાગમતી પાસે થઈને પસાર થયો. નાગ બિચારો તેની સાથે બોલતાં-તેને રામ રામ કરતાં-ક્ષોભ પામ્યો. આ જોઈ નાગમતી બોલી:-

આવ્યાં હશે દેશ, કોઈ જંભે મળ્યો ને,
નાગડા તારે નેસ, મનડે માળો ધાઢીયો.

અરે નાગવાળા, અમે સર્વ લાંબે દેશથી આવ્યાં આવ્યાં તેમાં મને કોઈ ગામ પર જરાય લાવ થયો નહીં. પણ તારી ભૂમિના આ નેસમાં-ખરેખર માફ મન, પક્ષી જેમ માળો કરી વિશ્રામ મેળવી ફરીઠામ એસે તેમ, ફરી ઠામ બેઠું.

ખરેખર શહેર કરતાં આ નેસડું તારે લીધે મને અતિ વ્હાલું થયું. વળી તું શું મને નાની છોકરી જાણી-થોડી બુદ્ધિની જાણી-મારી સાથે બોલતો નથી? તો:-

નાગડા નાની મ જાણ, મોટાંથી પણ મત ધણી,
ન્યારે પડશે કામ ત્યારે નોરા કરશે નાગડા.

રે નાગ, તું મને નાની ગણી કાઢ્ય નહીં. મારામાં મોટાં માણસ કરતાં પણ વધારે અક્કલ છે. એ મારી બુદ્ધિનું જ્યારે તને કામ પડશે ત્યારે તું મને ધણીય મનાવીશ હો.

આ હું કાંઈ છોકરું નથી. હૃદયના સર્વ ધર્મો જાણું છું. પણ હવે તો, હે વ્હાલા નાગ, હું જાઉં છું, ને:-

નતના જુવારે રે વળતાંના વળામણાં,
વાળા ખીજ વાર અમે અવાશે તો આવશું.

રે બહાલા, જ્યારે આપણે જુદાં પડતાં ત્યારે રામ રામ
કહેવાને તું પાછો આવતો ત્યારે હું તારું વલામણું કરતી.
એ વલામણું તો હવે ખીજ વખત પ્રભુ ઇચ્છાએ મારાથી
થશે ત્યારે કરીશ.

આમ બોલી નાગવાળાના હૃદયપર મીઠી નજરથી ઘા
કરતી નાગમતી ચાલતી થઈ. નાગવાળો તે ઉજ્જડ નેસ
પાસે આવ્યો ને તે જોઈ બોલ્યો:-

પરદેશી આલ્યાં પરદેશ, આ પોઠીડા પલાણેય કર્યે,
નાગમતીને નેસ, આજ ખોડેલ ખણવાં રે.

અરેરે, પોઠીયાપર માલ બાલ લાદી તે પરદેશી કાફલો
તો ચાલ્યો ગયો. રે નાગમતી આજ તારા નેસમાં તો
ખોડેલ વસ્તુઓ ઉપાડી લેવાની રહી.

આમ નિશ્વાસ નાખી બિચારો પ્રેમી ઉભો રહ્યો. હમે-
શની જેમ વળી નેસમાં કરોય ઉજમ-રવાઈ વલોણાનો
ધ્રમકાર-પણ સંભળાયો નહીં ને બોલ્યો:-

નૈં નેસમાં વલોણું, રે નૈં પરભાતી રાગ,
નાગમતીના નેસમાં, આ કળેળે કાળા કાગ.

અરે આ નેસમાં કોઈ વલોણું ફરતું નથી, પ્રભાતીયાં
પ્રભુ કોઈ ગાતું નથી. રે વાલી નાગમતી, આ તારા નેસમાં
માત્ર કાળા કાગડા કકળી રહ્યા છે. અને વળી જુઓને:-

આ નદી કિનારે નેસ, માળિંગા માંજ્યા રહ્યા,
વેરણુ ગઈ વદેશ, યાજો લગાડી ચિત્તને.

અરે જુઓ જુઓ, આ નદીને કાંડે નેસ છે તેનાં
ભીંતડાં ખિતડાં, માંજ્યા બાંજ્યા, એમ ને એમ રહ્યાં છે.
અરેરે તે વેરણુ નાગમતી મારા હૃદયને થનગનાવી વિદેશ
ચાલી ગઈ.

આમ અનેક ઉંડા નિશ્વાસ ત્યાં ઉભા ઉભા મૂકી નાગ-
વાજો ઘેર આવ્યો. ઘેર જરાય ગોઠ્યું નહીં. નાગમતી
પોતાને આંગણે આવી હતી ત્યારે તેના દિલ્લની ઉમેદ પોતે
પૂરી કરી શક્યો નહીં તેને માટે પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યો.
પોતાનું ગામ, પોતાનું રંગજીવન તેને કડવાં લાગવા માંજ્યાં;
અને થોડા રોજ ગયા નહીં ત્યાં હૃદયની ઉલટ તથા
વ્યાધિ વધવાથી ઘોડો પલાણી નાગમતીને શોધી કાઢવા
ઉપજ્યો. નાગમતી તો પોતાના પિતા સાથે પોતાને ગામ
આવી હતી; નાગ પણ ખજર અંતર ઠેકઠેકાણે પૂછતો,
તેના વાવડ મેળવતો, કાનસૂવે આવ્યો. પોતાના ઘોડાને
એક વડલા પાસેની વાવના અવેડામાંથી પાણી પાવા નાગ
ત્યાં ગયો, ને કંઈ મનગમતું જોઈ ચમક્યો ને બોલ્યો:-

વડલા હેઠે વાવ્ય હાલે ને હીલોળા કરે,
નાગમતી નાની નાર, બેંડાની પાણી ભરે.

આ વડ નીચે વાવ છે ને તેના પાણીમાં મોળનં ઉઠે
છે; કાં જે બેંડાની પુત્રી નાની નાજીક સુંદરી નાગમતી

પાણી ભરી રહી છે ને આનંદ ઉડાવતી ચાલી જાય છે.

હવે નાગમતી નેસ તજી પોતાના પિતા સાથે કાનસૂવે આવી ખરી પણ નાગનાં દર્શન વિના તેને જંપ વળતો નહોતો. તે બિચારીને એટલું તો થઈ ગયું હતું કે નાગ કોઈ દિવસ પણ દર્શન દેશે. તેથી ઘરમાં કામ કાજ હોય તે કરી એક દેવળ ઉપર ચડી જતી ને છેક સાંજ પડતાં વટેમાર્ગે આવતાં અંધ થતાં ત્યારે નીચે આવતી. તે બોલતી:—

હી હગ્યે દેવળ ચડુ ને જોઈ વાળાની વાટ,
કાળજમાં ડાગ્યાં કરે ને નાડે નાડે નાગ.

રે વાળા, હું આ દિવસ ઉગે છે ત્યાં દેવળ ઉપર ચડી જઈ છું ને તારી વાટ જોયા કરું છું. મારા હૃદયમાં તન-મનાટ ઉઠે છે ને મારી પ્રત્યેક નાડીના ધગધગારમાં “નાગ નાગ” થઈ રહ્યું છે.

આમ નાગવાળાની ઘેલી નાગમતી વડલા પાસે વાવે પાણી ગઈ ત્યાં ઘોડે સવાર થયેલ વાળાને જોયો. જોયો કે તુર્તજ તેને ઓળખી કાઢ્યો. સૈયરો સાથે હતી તેથી જરા પછવાડે રહી વાળાને સમસ્યામાં સમજાવી દીધું કે ‘રાત્રે આજ ઠેકાણે શંકરનાં મંદીરમાં, વાળા, હું તને મળીશ.’ ઘેર આવી, રાત્રિ થઈ, ને સર્વ સુઈ ગયાં ત્યારે વાળાને મળવા નાગમતી ઉપડી. અત્રે નાગે મંદિરમાં નાગમતીનાં નામનો જપ આદર્યો. રાત્રિ પડી. મોડી રાત્રિ ગઈ પણ પ્રિય દેવી આવી નહીં. રખે તેને કંઈ આવરણ આવ્યું

હોય કે રસ્તામાં સર્પદંશ થવાથી તે મૃત્યુ પામી હોય એમ સંકલ્પવિકલ્પ નાગ કરવા લાગ્યો. પણ નાગમતી આવી નહીં. અન્તે તે વાટ જોઈ થાક્યો ને શંકર પાસે જઈ કેડે ખોસેલ કટાર બહાર કાઢી પેટમાં મારી ઓઢીને સૂતો. અંદરથી દેરાનાં બારણા બંધ કરી દીધાં હતાં. ત્યાં નાગમતી આવી. જુએ છે તો બારણાં બંધ; “ઉઘાડો ઉઘાડો” કરી ધાગુંબ ખખડાવ્યું પણ કોણ ઉઘાડે? છેવટે વાળાની વાટ જોતી થાકી ને ખેલી:—

વાળા જોતાં વાટ આ નખતર પતિ નમી ગયો,
કરમે રહ્યો કચવાટ નર નિરખું ને નાગડો.

રે વાળા, તારી વાટ જોતાં જોતાં આ ચન્દ્રમા તો આથમી ગયો. અરેરે મારા નસીબમાં તો ઝુરવું જ રહ્યું; કેમકે હું નાગ નરને જોતી નથી. વળી કહ્યું:—

દરશનીયાં દે નાગ, હું મોહન વગાડું મોરલી,
પણ કરમે કાળો ડાગ, કે નર ન નિરખું નાગડો.

હે નાગ, તું દર્શન દે. હું આ મનહરમોરલી તું સર્પ-રૂપી નાગને બહાર આવી દર્શન દેવા લલચાવવા વગાડું છું. પણ અરેરે મારા નસીબમાં માત્ર મને કાળો ડાગ જ ખેસવો લખેલ કે હું વાળા નાગને જોતી નથી.

વળી ખેલી:—

નીકળને નાગ, કાં શકડમાં રંધાઈ રે,
લાગશે મોરલીયુગ્મ માર, નાજુ તુટે નાગની.

રે નાગ, તું રાક્ષામાં શા માટે છુપાઈ રહે છે? ભુંડા,
બહાર આવ ને, નહીં તો તને હું-વાદળુ મારા હૃદયની
મોરલીનો એવો તો માર લગાવીશ કે તારી નાડે નાડ
તુટી જશે.

જો, જો, વાળા,

કંધે કંડીયો લે હું વગાડું છત્રીશ રાગ,
નીકળ બારો નાગ, આ વેશ જોવા વાદળુનો.

રે નાગ, હું મારી કાંધપર કંડીયો લઈ વાદળુ બની
મારી મોરલીમાં છત્રીશ રાગ બળવું છું. આ હું તારી
વાદળુ બની, તેનો વેશ જોવા તો તું બહાર આવ લલા.

વળી જો, જો, મેં તો,

મનની બનાવી મોરલી તનના કીધા ટેર,
જોવા જનમની જોગણી નીકળ બારોય નાગ.

રે નાગ, હું જન્મથી જ તારી જોગણુ છું. મેં તારું નામ
લજવા મારા હૃદયની મોરલી બનાવી છે ને આ શરીરનાં
તે મોરલીનાં ટેર બનાવ્યાં છે. આ તારી વાદળુને જોવા
ભુંડા બહાર આવ્યને.

આમ ધણેય હૃદયનો ઉભરો, દે'રા બહાર ઉભાં ઉભાં
બારણું ઉઘડાવવા, નાગમતીએ બહાર કાઢ્યો; પણ કશો
ઉત્તર અંદરથી કાઢ્યો દીધો નહીં. વળી જણે નાગ અંદર
સંતાઈ, પહેલાંની જેમ કાઢ કારણથી વળી પાછો પોતાને
મુંગો મુંગો તજી જવા માગતો હશે એમ કહી બોલી:-

નહીં છોડું નાગ હવે કંડીએ ધર કર્યા પછી,
લઈ ભગવો ભેખ હવે વાદળ થઇ વેંદારશું.

રે નાગ, આ મારા હૃદયરૂપી કંડીયામાં તને સ્થાન આપ્યા પછી હવે તને કદી પણ હું જતો કરનાર નથી. હું તો ભગવાં લુગડાં પ્હેરી તારી પાછળ વાદળ બની તને ચારે કાર લઇને ફરીશ.

અહાહા ! સ્ત્રીઓ એકવાર હૃદય આપે છે પછી કશાની દરકાર રાખતી જ નથી. કેટલી હદ સુધી સ્વાર્પણ કરવા તૈયાર થઇ જાય છે ! મૂઠ પુરૂષ તે ક્યારે તેનું હૃદય બરાબર ઓળખતાં શીખશે ? નાગમતીએ ધણાય કાલાવાલા કર્યા, પણ બારણાં અંદરથી ઉઘડયાં જ નહીં. પછી મેણાં, મીઠાં મેણાં દઇ અંદરના નાગને પાનો ચડાવવા બોલી:-

નાગચનો ઇ નાગ, ખીખવીયોય ખસે ને,
પણ જળનો જળ સાપ, ડેડાં ઉપર ડાંખરો.

રે, જે શુદ્ધ ખરેખરી નાગણીનો જાયો નાગ હોય તો તો તેને ગમે તેટલો દુઃખવીએ પણ પાછું પાસું કરે નહીં. તે કદી પણ પીઠ બતાવે નહીં. પણ જળનો જે જળ સાપ છે તે મારા જેવાં ગરીબ ડેડકાં ઉપર પોતાનું જોર બતાવે છે.

વળી મેં તો તને ઉત્તમ નાગ જોઈ માફ હૃદય આપ્યું ત્યાં તું તો,

સેલી નીકળ્યો સાપ, પાણીમાં પાસું દઈ,
નીકળ્યો જળનો જળ સાપ, નોળીનાં વાઢયાં વાળે નાગડે.

રે, પાણીમાં સેલા દેતો નાગ બહાર તો આવ્યો પણ
તે શુદ્ધ નાગણુ જાયો ન નીવડતાં જળ સાપે નીકળ્યો અને
તે તો કુબક્રી મારી ભાગેકુ થઈ બેઠો; કાંજે-

નવ કુળનો ને નાગ વાળો મારી વિનતીએ વળ્યો ને,
ભેરૂંગ ભાગ્યો જય નોળીનાં વાઢયાં વાળે નાગડે.

રે, તું નાગ શુદ્ધ લોહીનો ન જ હ્યો; જબરો નવ-
કુળનો નાગણી જાયો નાગ હોય તે ટેકી હોય ને મારી
વિનતિથી વળી નીકળે. પણ આ તો કાઈ ભેરૂંગ ભાગી
નીકળે તેમ તું પણ ભાગેકુ થઈ બેઠો.

આમ મેણાં ટોણાં દેવળ બહાર નાગને પાનો ચડાવવા
ને પારણું ધિડાવવા, ધણાં દીધાં પણ કાંઈ વળ્યું નહીં.
છેવટે થાકીને દેવળપર ચડી. ત્યાં તુટી ગયેલ ગોખલાને
જરા મોટો કરી અંદર ઉતરી જુએ છે તો લોહીમાં તર-
ખોળ વાળો સોડ ઠાંસી મહાદેવ પાસે સૂતો છે. આ જોઈ
નાગમતી બોલી:-

સુતોય સોડ તાણી કાઈ પાંડરીએય પછેડીએ,
ખોલાવ્યો બોલ ના દે, નીબર થ્યો વાળો નાગ.

અરે, આ નાગવાળો તો મળની સફેદ પછેડી ઓઢીને
સોડ ઠાંસીને સૂતો છે ને મેં ધણોય ખોલાવ્યો પણ ઉત્તર
આપતો જ નથી. એ શું ડહર-કાઈ જડ જેવો થઈ ગયો છે !

આમ બોલી પછેડી તાણી હલાવી જોયું, પણ વાળો
ઉઠી ઉભો થયો નહીં. ત્યાં મહાદેવની આસપાસ લોહીની

નદી વહેતી જોઈ. પછેડી તાણી લીધી ત્યાં પેટમાં કટાર ખેસેલ વાળાનું શય પશું દીઠું. પછી તેના માથાને ખોળામાં લઈ કલ્પાંત કરવા લાગી.

મરવાની મોકાણુ રે સવારે સૌ રોશે,
કાણુ રોવે સારી રાત્ર રે નાગડા નાધુ વીણુ.

રે નાગ, આજ સવારે તો બધાંય કાંણુ માડીને તારું શોણું રોશે પણુ આ તારી જ્ઞાલી નાગમતી વિના ખીજું કાણુ આખી રાત્રી રહે ?

હવે જીવવું મને ઘટારત નથી; કારણુ કે તારાં પિત્રાધઓ-

નાગડા તારી નાર પિતરીયાં પાણી ભરાવે,
જેયું કિસે જય નાગડા નાધુ વિણુ;

રે નાગ હું તારી સ્ત્રી છું તે જીવું તો, તારાં સગાં જ્ઞાલા તારી પછવાડે ઘડા ભરાવશે, એ, તારી વાલી પ્રિયા, હું થી કેમ જોયું જીરવાય ? માટે હે જ્ઞાલા નાગ તું-

નાગ નીસરણી નાંખ્ય, અમે ક્યે આરે ઉતરીએ ?

આમાંથી ઉગાર તો વરીએ વાળા નાગને.

રે નાગવાળા, તું ઉપરથી નીસરણી નાંખી મને ઉપર તેડી લે. હું તે આમાં કેમ કરી, ક્યે પાર, ઉતરી શકું ? જો તું મને આ જગતમાંથી બચાવી લે તો હું ત્યાં (સ્વર્ગમાં) તને જરૂર જરૂર વડું જ. કારણુ કે જ્ઞાલા વાળા,

તમે પાણી અમે પાણ્ય, આડે પોર અટકીએ,

તે દુની ટાઢાળ્ય, વરડું વાળા નાગને.

રે વાળા, તું પાણી (પ્રેમ સાગર) છો ને હું તારી કાંઠાની પાળ્ય છું. તું મારા હૃદય સાથે અહો રાત્ર પ્રેમનાં મોજાં અફાળ્યે જતો, તે દિવસથી મારા હૃદયને તારા નામની શાન્તિ ઢળી ગઈ હતી, અને હવે વરવું તો વાળા નાગને જ વરવું.

આમ બહાલા નાગ પ્રેમીનું માથું ખોળામાં લઈ કલ્પાંત કરે છે; પણ શય કંઈ ઉત્તર દેતું નથી. દિવસ ઊગી ગયો ને કાન સુવાનાં માણસો દેવળે આવી એકઠાં થયાં. સર્વે આ બ્નેઈ બહુ જ દિલગીર થયાં, ને નાગમતીને સમજાવવા લાગ્યાં કે 'બેન! શયને છોડી દો તો અગ્નિ સંસ્કાર કરીએ.' આ સાંભળી નાગમતીએ તે સર્વને કહ્યું:—

અગર ચંદરણાં રૂખડાં ચોટે ખડકાવો ચે'

નાગો હું કાચુ મૂએ, ઘડ્યેમાં બળશું બે.

રે પિતા, રે લોકો, અગરચન્દનનાં લાકડાં મંગાવીને બજાર વચ્ચે ચિત્તા ખડકાવો. હવે મારે કાંઈની તમા નથી, લજ્જા નથી. આ નાગવાળો મારે માટે મૃત્યુ પામ્યો. અમે બન્ને એક જ ચિત્તામાં સાથે બળી લસ્મ થશું.

તે હવે આમ ખોલી કલ્પાંત કરી બહાલા શયને ચુંબન કરતી મરવા તૈયાર થાય છે ત્યાં શિવલીંગ ફાટે છે, ને મહાદેવ પ્રકટ થાય છે. હૃદયની ખરી કસોટી તો દેવ જ કરી શકે. મહાદેવજીએ તથા પાર્વતીએ દયા કરીને વાળા નાગને સજીવન કર્યો, પછી સર્વ સમક્ષ સ્વહસ્તે નાગવાળા તથા નાગમતીનો હસ્તમેક્ષાપ કરાવી આશીર્વાદ આપી પ્રભુ અંતર્ધાન થયા.

કાનુડો અને દેસળ

કાનુડો તથા દેસળ બંને જાતના કાળી હતા. નાન-પણમાંથી જ બંને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી જામી હતી. પ્રથમ તો બંને એક જ ગામમાં વસતા હતા ને હંમેશાં મળતા, પણ પાછળથી ઘરસ્થિતિને લઈને બંને જુદા જુદા ગામડામાં રહેવા લાગ્યા. એક દિવસ કાનુડો કંઈ કામ પ્રસંગે કાંઈ બીજે ગામ જવા ઉપડ્યો, ને રસ્તામાં દેસળ જે ગામમાં રહેતો હતો ત્યાં સાંજ પડી ગઈ. મિત્ર ઘેર હશે ને મળશું, સાથે વાળુ કરશું વગેરે ધારી કાનુડો દેસળને ઘેર આવ્યો.

સ્ત્રીઓ હંમેશાં પતિના મિત્ર ઉપર અતિ લાવ રાખે છે. ઉમદા કુળવાન સ્ત્રી પતિની ગેરહાજરીમાં કાંઈ પણ મેમાન ઘેર આવી ચડે તો ઘરમાં ગમે તેવી દુબળાઈ હોય છતાં તેને સંતોષી ઘરની લાજ વધારે છે. તો પછી તે સ્ત્રી પોતાના પતિનો જ મિત્ર જ્યારે ઘેર મેમાન થાય ત્યારે તેની આગતાસ્વાગતા કરવામાં શી કચાશ રાખે? મિત્ર દેસળ પરગામ ગયો હતો તેની ઉણપ દેસળની વહુએ જણાવા દીધી નહીં.

સવાર પડીને કાનુડો રજા લઈ પંથે પહોંચે ત્યાં રસ્તામાં જ સામે દેસળ મળ્યો. બંને મિત્ર મળ્યા, ને દેસળે કાનુડાને જાણ બાણ પીને પછી જવા પાછા વળવા બહુ જ

આગ્રહ કર્યો. “હું નોતોને તારી ભાભીએ તારી બરાબર બરદાસ નહીં કરી હોય.” વગેરે મીઠાં વિવેક ભર્યાં વેણુથી તેને કાંડે ઝાલી પાછો વાળવા લાગ્યો. “તારી બરદાસ નહીં રખાઈ હોય.” એ શબ્દ જ્યાં કાનુડાને કાને પહોંચ્યાં તો તે બોલી ઉઠ્યો:—

દીઠાં મેં દેસળ તણાં, ધર ઠાવકાં ધરે,

બીજાં બાથ ભરે, આ પરદેશે પુંજા ઉત.

હે પુંજના દીકરા ! મેં તો દેસળને ઘેર જ એક ઠાવકું ને ભહું માણસ (સ્ત્રી) જોયું છે. આ દુનિયામાં તો બીજા પોતાના ધરને છોડી પરદેશમાં બાથ ભરે છે. પરદેશમાં તે ભટકી રઝળી છંદગી પૂરી કરે છે. તેમને ઘેર સ્ત્રીનું સુખ નથી.

પોતાના જ મિત્રને મોંએ પોતાની જ બહાલી સ્ત્રીની આમ સારપ સાંભળી તેના ગુણ ગવાતા સાંભળી દેસળ પ્રેમી પોતાના ભાગ્યને કેવું ઉચું માનતો હશે ? તેને પછી કઈ બાદશાહીની ઇચ્છા રહે !

નાગરી તથા નાગાજલુ

પ્રેમીને પ્રેમ પાત્ર વિના શાન્તિ નથી. વહાલી તેની દષ્ટિમાં રમતી હોય તો પ્રેમીને સુખનો પાર જ નહીં, નહીં તો દુઃખના દરીઆ ઉછળ્યા સમજવા.

માશુક નાગરી પોતાના વહાલાની નજરે ધણાય વખતથી પડતી નથી. નાગાજલુ નાગરીનાં દર્શન કરવા અતિ તલપે છે, પણ ક્યાંય તે વહાલું મુખ તેની નજરે પડતું નથી. તેનાં માતાપિતાએ તેને બહાર નીકળવા મના કરી છે. પ્રેમી નાગાજલુ વહાલી વિના ટળવળ્યા કરે છે, તે તો હૃદયજ્વળાળા, નાગરીના વિયોગથી ઉઠતી જ્વળાળા, બિચારો એકલો એકલો કાઢે છે:-

એકલડાં અમે મેડીમાં મણાય ને,
કેદીકના તમે નજરે નાવો નાગરી.

રે વહાલી નાગરી, આ મેડીમાં મારાથી એકલડાં આનંદ થતો નથી, અને હું નાગરી, તમે તો ધણાય સમયથી મારી નજરે પણ પડતાં નથી.

ખેર પોતાની મેડી ગમે તેવી શણગારેલ છે, તેની અંદર ચિત્રચિત્રામણુ ગમે તેવાં મોહક છે, પણ હૃદયરંજિકા દેવી નાગરી વિના તે સર્વ, તેને સ્મશાન જ, આ વખતે થઈ બેઠાં છે. ભલે ને મિષ્ટ પકવાનોની ભરેલી થાળી પ્રેમીને જમવા આપો, ભલે ને દુધના કટોરા, સાકર એલચીથી

સુવાસિત રસભર્યા તેની સન્મુખ ખડા થાય, પણ તે સર્વ
તો આ પ્રેમીને કડવું ઝેર લાગે છે, હૃદયમાં આગ ઉકાડે
છે અને તેથી તે બોલે છે:-

ગળ્યું ગોઠે નૈં, દુધામાં લાગ્યો દા,
તું વગરનાં નાગરી મારે કાળજ વાગ્યો ધા.

રે બહાલી નાગરી ! તારા વિના મને મીઠાં પકવાનો
લાવતાં નથી, અરે આ ખુશબોદાર મીઠા દુધમાં અમિ
સળગી ઉઠ્યો છે. બહાલી તારા વિના આ હૈયામાં મોટો
ધા પડ્યો છે.

ભોજનમાં ભળવા માટે સાથે બહાલી નથી તેથી પ્રેમીને
ભોજન ઝેર થઈ ગયું, ને નિદ્રા લેવાની શય્યા પણ બહાલી
નાગરી વિના, શૂળાભરી લાગી તે બોલ્યો:-

શેઠ્ઠમાં ચોરી થઈ, ખાવો કડવો ઝેર,
તું વગરનાં નાગરી મારે ઉજડ થયું બધું શેર.

મારી આ શય્યામાં ચોરી થઈ, ને બહાલી નાગરી ચોરાઈ
ગઈ, અરે મને ભોજન ઝેર જેવું થયું. અરેરે નાગરી, તારા
વિના મને આ મનુષ્યભર્યું શહેર ઉજળડ વેરાન થયું દેખાય છે.

પ્રિય વાચક, શય્યાની ચોરી પ્રેમીના હૈયામાં કેટલો
હયમચાટ ઉપજાવી રહે છે ? તે તેવી સ્થિતિનું ભાન જેને
થાય તેનાથી જ સમજાય. પ્રેમીને પોતાની પ્રિયા વિના આ
અખિલ મોહક આલમ ઉજળડ થઈ પડે છે, તેનાથી જ
સર્વ જગત શૂન્યમય લાગે છે, તેનાથી જ સર્વ સૃષ્ટિમાંથી

કંઈક પ્રભુત્વ ઉડવું દેખાય છે. તે બિચારો ખરે જ કહે છે કે કાઈરીતે પોતે હૈયાને હાથ રાખી શકે તેમ નથી:—

હૈયું હોય જો હાથ, તો વિગતે વિગતે વારીએ,
પણ ચાલે પિયારે સાથ, નત્ય નત્ય હઠી નાગરી.

રે નાગરી, જો આ હૃદય મારા કલ્પામાં હોય તો તો તેને હું સમજાવીને ઠેકાણે લાવું; પણ આતો અહર્નિશ ધડીએ ને ખોરે, તારી જ પાછળ ચાલી નીકળે છે, તેને શું કરું ?

પ્રેમી નાગાજીની સ્થિતિ ન સમજનાર તો આ તરફ હાસ્ય કરશે; પણ પ્રેમીની કિંમત તો પ્રેમી જ કરી શકે, અને તે તો કહી દેશે કે પ્રિયા ખોઈ ખેડો છે એવા પ્રેમીને સમજાવવા, તેનાં હૃદયને વાળવા ન્યાયશાસ્ત્ર, ધર્મ, સિદ્ધાન્ત સર્વ વૃથા છે. પ્રેમીને તે, હૃદયદેવી વિના મૃત્યુ જ ખડું થાય છે. નાગાજી બિચારો ખરું જ કહે છે:—

ઘટરો ધડી તાલ, જીવરો જમે ને

વાયેલ ચો દિશાના વા, નેજામાં અમારી નાગરી.

રે નાગરી, હવે આ જીવ ધડી બે ધડીનો જ મેમાન છે. તેને ક્યાંય જંપ નથી. અરેરે મારી આંખોમાં ચારે દિશાના તોફાની વા વાઈ રહ્યા છે.

આખર સ્થિતિનો આથી વધારે બેદક ઉદ્ગાર શો હોય! પ્રેમીનો વલખાં મારતો જીવ હવે ધડી બે ધડીનો જ મેમાન છે. આંખમાં કંઈ ઠેકાણું નથી, સન્નિપાતનાં સર્વ લક્ષણ યઈ ચૂક્યાં છે, ને નાગરી, નાગરી, કરતો છેવટે કાળને વશ થાય છે.

રાખાયત અને સોન કંસારી

શં ખોદ્દાર ખેટના રાજા જન્મ દુદ્ધણશીને કંઈ છોકરું નહોતું. કોઈ જોશીએ કહ્યું કે તારે એક દીકરી થશે; અને તે જ પ્રમાણે એક દીકરી થઈ પણ ખરી. તે જ જોશીએ દીકરીના જન્મ વખતના ગ્રહ જોઈ કહ્યું કે આ દીકરી જે ત્રણ દિવસ રાજ્યમાં રહેશે તો આખું રાજ્ય ખેદાન મેદાન થશે. પ્રજાપાલક રાજાએ તેથી તે બાલકાને એક પેટીમાં ઘાલીને મહાસાગરમાં તણાતી મૂકી. પેટી તણાતી તણાતી મીયાંબંદર આવી. મીયાંબંદરમાં પ્રભાત આવડો રાજ કરતો હતો. પેટી દરિયા કાઠેથી એક કંસારાને હાથ આવી. કંસારો વાંઝીયો હતો. પેટી ઉઘાડીને જુએ છે તો તેમાં તરતનું જન્મેલ બાળક જોયું, તેને ઘેર લાવ્યો; અને તે તથા તેની સ્ત્રી તેને પોતાના જ બાળક માફક ઉછેરવા લાગ્યાં. તેનું નામ તેઓએ સોન પાડ્યું. સોન હવે કંસારાની છોકરી લેખે ગણાવા લાગી. જિમરમાં વધતાં સોન ઘણી જ ખુબસુરત થવા લાગી. તેનું સૌંદર્ય દિવસે દિવસે પૂર બહારથી ખીલતું ચાલ્યું. રાજા પ્રભાત આવડે તે અલૌકિક સૌંદર્યવતી કન્યા વેરે વરવા ઇચ્છા કરી અને કંસારા પાસે માગું મોકલ્યું. કંસારે તેને સાફ ના કહી ત્યાંથી સોનને લઈ નાઠો ને ધુમલીમાં આવી રણો. આ વખતે ધુમલીમાં ભાણુ જેઠો રાજ કરતો હતો. આ

ભાણુ થાન કંડોરણાના રાજા મિયાત બાબરીયાની બેન વેરે પરણ્યો હતો. આ મિયાત બાબરીયાને રાખાયત નામે એક અતિ સુંદર ધીર વીર પુત્ર હતો. એક દિવસ રાખાયત પોતાની ક્ષત્રિ મળવા ધુમલી આવ્યો છે. સોને ધણાય વખતથી રાખાયતનાં પરાક્રમનાં વખાણ સાંભળ્યાં હતાં અને તે વીરને પરણવા ઇચ્છતી હતી. સોનનું દિલ રાખાયતનું વેચાણ થઈ ગયું હતું.

એક વખત રાખાયતે સોનને ધુમલીમાં પાણી શેરડે જોઈ. જોતાં વેત વીર રાખાયત સોનનો દાસ થઈ ગયો. વડે તો સોનનેજ વડે એમ બાબરીયો હયામાં સજ્જ માંડી બેઠો. ભત્રીજાના દિલની ઇચ્છા ચાલાક ક્ષત્રિ જાણી ગઈ. તેણે કંસારાને તેડાવી રાખાયત વેરે સોનનું વેશવાળ કયું. બંને પ્રેમી આ ક્ષત્રિનાં દાસાનુદાસ થઈ ગયાં. હવે તો માત્ર શુભ સમય આવે ને લમ થાય એજ બાકી રહ્યું. એ સમય પણ આવ્યો. શુભ મુહૂર્ત જોઈ લમ આરંભ્યાં. માંયડે થયું અને વર વહુ હસ્તમેળાપ કરતાં બેઠાં. પણ અરે અહીં આ રજપૂત વીરની કસોટી ઉભી થઈ. હથેલાળો થયો ને વરમાળ બંનેની ડોકમાં નાખી ત્યાં તો ખબર આવ્યા કે ધુમલીનાં દોર કાળીયો બીલ ઘોળી જાય છે. દોર ઘોળી જાય છે, એ વેણ શુદ્ધ રજપૂતના કાનને મારે અસહ્ય છે. ગૌબ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવું એ તેને મન ખુદ સ્વર્ગ જીતવા બરાબર છે. વીર રાખાયત

વરમાળ દૂર કરી, નાગી તલવાર હાથમાં લઈ, દુશ્મનની પાછળ પડવા ઉતાવળો ઉઠ્યો; પણ જ્યાં ઘોડાપર રાંચ મારવા જાય છે ત્યાં સ્નેહધેલી સોને તેના ઘોડાની લગામ પકડી. રજપૂતાણીને નજાજતું આ કર્મ જોઈ રાખાયત વીર બોલ્યો:—

જો વોરી હત જલ્ય તો વાધેય વળગત ને:

અરે અવડી શી અભાગ્ય કે કરમે લાગ્યાં કંસારાં.

અરેરે, જો મેં શુદ્ધ રજપૂતની જાત જોઈ મારું લમ તેની સાથે કર્યું હોત તો આમ મારા ઘોડાની લગામ કઢી તે પકડત નહીં. ખરે, હું કમનસીબ, કે મારે આ કંસારાં સાથે પાનાં પજાં.

ધર્મપાલક રાખાયત સ્નેહને લીધે આમ થાય છે તે જૂલી ગયો. વીરની નસેનસમાં ધર્મ તથા રજપૂતત્વ ધસતું હતું. શુદ્ધ રજપૂત સ્ત્રી જો તેને પોતાની લાર્યાં તરીકે મળી હોત તો તે આ વખતે પોતાને ઉલટો ધન્યવાદ આપત. આમ ગણી તે પોતાના લાગ્યનો વાંક કાઢવા લાગ્યો. વીરકુળની સ્ત્રી વીરત્વની કીમત સમજે; ખીજાં બધાં વૃથા છે એમ ધારી જરા ઝંખવાણો પડી ગયો. પણ સોન તો ખરે વીર નારીજ હતી. તે આમ જોઈ બોલી:—

આવ્યાંય ઓવાળે, અમને રત્નાગરેય રાક્યાં ને,

પણ લેવાણાં લોડે, રાખાયત તો કાશ્વ રજાં.

રે રાખાયત, હું તો આ દરિયાના લોઢમાં ચડી ધસડાતી
ધસડાતી કાંઠે આવી ચડી છું. મને તો મહાસાગરેય
પોતાના ઉદરમાં રાખી નહીં. અરેરે લોઢમાં લેવાતી હું,
હે બહાલા, ખરેખર તારે માટે જ જીવી.

આલણેદની દીકરી, છે સોનલ માંડે નામ,
અમેય જાતનાં જામ પણ કરમે લખ્યાં કંસારાં.

હું આલણેદની દીકરી છું, માંડે નામ સોન છે. વળી
હું જામના કુળની છું; પણ મારા કર્મને યોગે હું કંસારાને
ત્યાં રહી છું.

હે રાખાયત, હું કંઈ ખીજી જાતની નથી. તારા જેવું જ
રજપૂત લોહી મારામાં પણ છે, પણ અરે આ હૈયાનો
કાઈ ભાવ મારી પાસે આમ કહાવે છે. તારાથી છુટવા
દેતો નથી. આમ રાખાયતને નવોઢા સોને કહ્યું પણ
રાખાયતે કંઈ માન્યું જ નહીં; તે તો ચાલવા માંજો. રણ-
ક્ષેત્રપર જતા વીરને પછી સતી આશીર્વાદ દેવા લાગી:—

ધણી ગ્રાહું વાઘ પણ ગૂઢો નર ગણકારે ને
રાખાયત તને રખાય મ્યાવતના મા'દેવની;

હું ધણીય આ ઘોડાની લગામ પકડું છું. પણ આ
ઉંડા માણસ મને મુદ્દલ લેખવતો નથી. હવે તો, હે રાખાયત,
તને રણમાં ખમા હોજો, અને મ્યાવત કુળના મહાદેવ
તાંડે રક્ષણ કરજો.

મહા શરવીર હૃદયવદ્ધલને મેળવી પોતે ભાગ્યશાળી

થઈ તેથી ઉછાળા મારતું હૈયું, આનન્દમાં વિલસે છે, ત્યાં આમ અણુધાર્યો વીર યુદ્ધ કરવા જવા તૈયાર થાય છે; તેથી સોનના હૃદયને શું શું થતું હશે? પણ સર્વ ઉછળતાં મોજાંને દાખી રાખી રજપૂત નારીને યોગ્ય આશીર્વાદ ઉચ્ચારતી સતી શાન્તપણે, અશ્વે ચડી જતા હૃદયવલ્લભને પછવાડે મીટ માંડીને જોઈ રહે છે. રાખાયત ગયો. શેલાવડપાસે યુદ્ધ થયું, ગાયોને પાછી વાળી. દુશ્મન નાહો, ગાયો વાળી, મદાંમી દાખવી, એકજ હૈયાપાસેથી સાખાશી મેળવવાની અનહદ આકાંક્ષા ભર્યો પ્રેમી પાછો વળ્યો; પણ ત્યાં તો ઓચિન્તિ ત્રણ ચાર દુશ્મનના માણસો તેના પર તુટી પડ્યા. તેઓ તો મરાયા પણ રાખાયતને સખત વેતરી નાંખી ભોંપર પટકતા ગયા. આ સર્વ માઠા સમાચાર ગોવાળીયાઓએ આંસુભર્યે મોંએ ગામમાં આવી કહ્યા. વીજળીનો ઝટકા માથા પર પડ્યો હોય તેમ સોન એકાએક ચોંકી ગઈ. તેને જમવા માટે તેનાં સગાં કહે છે ત્યાં ગોવાળીયાનાં વિલાપ કરતાં મુખ જોઈ અને તેમનાં દુઃખી વચન સાંભળી તે બોલી:

રંડાપો દીધો રાખાયત બાંધ્યે મીઠાળે બાબરીયા,
કેમ જમું કંસાર મારે રણુ શોધવું રાખાયતનું.

અરેરે રાખાયત તે મને આજ આમ રંડાપો દીધો. મારો મીઠાળ મારે હાથે જ બાંધ્યો રહ્યો. હવે તે હું કંસાર બંસાર કેમ કરીને જમી શકું? મારે તો રાખાયત વીરને શોધવો છે.

ગોવાળીયાનાં વિલાપ કરતાં મુખનાં વચન સાંભળી સતી સોન એકાએક ઊઠી, ને યુદ્ધક્ષેત્રપર રાખાયતને શોધવા સજ્જ થઈ. કોઈએ તેને કંસાર જમી જવા કહ્યું ત્યારે જ પોતાની જે સ્થિતિ થઈ હતી અને પોતાના હૃદયમાં જે જે ભાવ ઉછળી રહ્યા હતા-હવે તો માત્ર પ્રેમી બાલકને માટે રંડાપો જ છે, મીઠાળ હાથે બાંધ્યો જ રહ્યો, હવે કંસાર આ મુખમાં હોય જ નહીં, મારે તો મારા વાલમ રાખાયતને રણમાં મળવું છે-એ લવતી લવતી તે તો ચાલવા માંડી. ગામ બહાર નીકળી ત્યાં તો તેણે ભાણુ જેઠવાનાં માણસો શોકાતુર મોઢે નાસી આવતાં જોયાં, અને બોલી:-

આ વાક વધુ જય, બુંડે મોંએ બાણુની,

કોઈ સારા જો ને સમાચાર, મારે રણુ ગોતવું રાખાયતનું.

આ ભાણુના યોદ્ધાઓ વીણું મોઢું કરી નાસી આવે છે. અરે મને કોઈ મારા રાખાયતના સારા સમાચાર આપો; કારણ કે મારે આ રણક્ષેત્ર ગોતવું રહ્યું છે.

કોઈ બોલતું નથી. હવે શું કરવું? એવામાં કાગડો ઉડતો આવે છે, તેને જોઈ સતી સોન બોલી:

કળેજી હઠ્યો કાગ રે ગોઝીરો ગજબ થયો,

નોખણનો આધાર મારો રાખાયત રણમાં રહ્યો.

આ એકાએક કાગડો કકળાટ કરતો ઉડે છે. અરે આ ગજબની ખૂમ સંભળાય છે, અરેરે અશરણું શરણુ મારો. બહાલો રાખાયત રણમાં મરાયો.

કાળા ગમગીન રણક્ષેત્ર પર વીર નાયક પગ્ગો હોય, ને તેની જ માથુકને કાને કાગડાના કળકળાટ તથા ધવાઈ પડેલ યોદ્ધાના કરૂણ સ્વર, તેમાંય વળી પોતાના જ હૃદય-વલ્લભના કપાઈ જવાના ભેદક ખખર પડે એ, ખરેખર, પ્રેમ-મુગ્ધાને માટે અસહ્ય છે. જરૂર તે ભાનભૂલી થઈ જાય, તેમાં શી નવાઈ? અરે ત્યાં વળી તે જ વિરહવ્યાકુળા પ્રેમ-ધેલી આંખે સમજા, ગીધ આદિ હિંસક પક્ષીને બહાલા ઉપર હલ્લો કરતાં જુએ પછી હૃદયની સ્થિતિ શી થાય? પણ વીરનું ત્યાં પગ્ગાં પગ્ગાં પણ ગૌરવ અને વીરત્વ જોઈ તે ખોલી:—

કપડ માદુ ને લોહધણ, ઇ નીવડીએ જ વખાણ,
રાખાયત ધાએ સંધીઓ, તોય ન મેલે માણ.

કપડું, માણસ, અને લોહું એ તો ખરેખર જ્યારે કસોટી ઉપર મૂકાય ત્યારે જ તેની ખરી ખખર પડે છે. આ રાખાયત ધાથી વેતરાઈ ગયો છે છતાં પોતાની ખુમારી પોતાના હૈયાનો કાંટો-તજતો નથી; અરે જુઓ તો! આ પોતાના શરીર પાસે એક પણ પક્ષીને છપ્પવા દેતો નથી. વીર ધાથી વીંધાઈ ગયો છે, પોતાને ઉડી ઉભાં થવાની જરા પણ શક્તિ નથી, છતાં જ્યાં સુધી પોતાનામાં જીવ છે, ત્યાં સુધી હિંસક પક્ષીઓને અડકવા દેતો નથી. એક મહાન યોદ્ધાના હૃદયબલનું આ કરૂણ અને હૃદયભેદક ચિત્ર ખરેખર આપણને ગળગળા કરી નાંખે છે, તો તે

ચોદ્ધાની પ્રિયા જ્યારે તે જુએ ત્યારે તેના હૃદયપર શા શા
પ્રવાહ ચાલતા હશે? આમ જોતી આગળ જાય છે ત્યાં:-

સમજા સરેરી જાય, પાંખડીયાય પસોરીને,
ગરજડીયુ કરે ધમસાણુ, રણુ માથે શખાચતના.

આ સમજાઓ પહોળી પાંખ કરીને સરર કરતી રાખા-
ચતના શરીર પર ઉડે છે, આ ગીધ પક્ષીઓ હવે તો એના
શખ પર ધમસાણુ (અથડાઅથડીવાળો હલ્લો) મચાવી
રહ્યાં છે. અન્તે ગીધ ફાવ્યાં. સમજા ફાવી. ચોદ્ધાના શરી-
રમાં પ્રાણુ હતા ત્યાં સુધી તો તેમને ન છળવા દીધાં.
ઘડીતાલ જીવ રહ્યો ત્યાં દૂરથી આવતી પ્રિયાને નીહાણીને
પ્રેમી જીવ ઉડી ગયો. સતી એકદમ આવી જુએ છે તો
વીરનું શખ જ છે. તેણે વળી જોયું કે તેની નજીક અને
અમુક અમુક રસ્તે ભમરાઓ ટોળે મળી ભોંપર ઉડી,
એસી રહ્યા છે. આ જોઈ બોલી:

ઝાટકતે ઝણે, કણુ ઉડે કેસરના,
ઈ ભોં ખાધી છ ભમરે, મ્યાવતના માટી જેમ.

અરેરે! અહાહા! આ વીર ચાલ્યો છે, ને કપડું ઝટ-
કાયું છે, તેમાંથી કેસરના કણુ ઉડી રહ્યા છે. તેથી જો
જો આ ભમરાઓ આ ધૂળને ખાતા ખાતા ઉડે છે.

કેસરીયા વાધાભર્યો વીર, વરમાળને તજી સમશેર કરમાં
ધરી, યુદ્ધક્ષેત્રપર ધૂમ્યો, ને તેના વાધામાંથી, કડે ખાંધેલ
પછેડીમાંથી, કેસરની ઝણેા ઝટકાઈ પડી, ને ભમરાઓ

ભોંતે ચાખવા લાગ્યા. આ કર્ણાજનક ચિત્ર કયા કવિને પોતાની કલમ નીચે મૂકાવી વિચારમાં નહીં બોળા દે? સોન બિચારી આ સર્વ જોઈ હૈયું હાથ રાખી શકી નહીં, કદ્દપાંત તેના હૃદયમાંથી ઉછળવા લાગ્યું. તે વિલાપ કરવા લાગી:—

રાખાયત રોળ ન હોય, બાબરીયો બીજો ને,
પાંજર પડ્યું પરોળ, રાખાયત શેલાવડ રહ્યો.

અરેરે આ રાખાયત કદી પણ જો જીવતો હોય તો આમ રોળાય નહીં. મને જોતાં તે આમ બીજો બની જાય નહીં. અરેરે! આ તેનું શબ આમ રખડતું પડ્યું છે. મારો રાખાયત શેલાવડ પાસે મરાયો. વળી બોલી:—

હુવારી ત્યાં નીપજે, સુતારી ત્યાં શેશય,
ઈ તિતલીયુ તનમાંય, મ્યાવતની માણ્યાની રહી.

અરેરે, મારા જહાલા મ્યાવતકુળના વીર સાથે મન ગમતી મળ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા મારા હૈયામાં રહી રહી શારડીની જેમ શારી રહી છે, જે શારડી હુવારને ત્યાં ધડાધને બને છે ને સુતારને ત્યાં શારવાનું કામ કરે છે. વળી બોલી:—

બચ્યુ બાબરીયા, રે લાખેણા લીધી ને,
હેલુ હૈયામાં ઈ, મ્યાવતને માણ્યાની રહી.

રે બાબરીયા, રે લાખેણા, રે સર્વગુણુભર્યા, તારા અંગને મેં મારા બાહુમાં બીજુંય નહીં! અરેરે, એ ઇચ્છા, તારી

સાથે માણુવાની મનકામના એમને એમ જ ભરી રહી. તેને પૂર્ણ થવા વારે આવ્યો જ નહીં.

હૈયામાં હતી હામ, બાણે હાલરડાં હીચાળશું;
નેં સુવાવડનો સોહાગ, બાબરીયા બાળકુંવારી.

રે બહાલા રાખાયત, મારા હૈયામાં એવી હામ હતી કે
હું પુત્રવાળી થઈ, ઘેર પારણું બાંધીને તેને હીચકાવીશ.
પણ અરેરે મારે સુવાવડ ભોગવવાનો અવસરે આવ્યો
નહીં. હું તો બાળકુંવારી જ રહી.

સ્ત્રીઓને પોતાના હૃદયનાથના સંયોગથી પુત્ર પ્રાપ્ત કરી
તે જ બહાલાની પ્રતિભાને સદાય રમાડવાની અનહદ વાંચ્છના
હોય છે; અને એવા સમયને તેઓ પોતાનું અહોભાગ્ય
માને છે; પણ જો તે હૃદયવલ્લભ પાસેથી તે તૃપ્તિ ન મળે,
મનની મનમાં રહી જાય, તો પછી પોતાના જીવનને ખાઈ
ઝેર જેવું તેઓ માને છે. સોનને પણ તેમ જ થયું. તે
બિચારીની રાખાયત પાસેથી તૃપ્ત થવાની અનેક ઇચ્છા
નષ્ટ થઈ; અને ઘરસંસારમાંથી મળતા શુભ ફલોની આશા
તો તેને રહી જ નહીં, પોતે તો કાઈ છોક બચપણમાંથી
કુંવારી હોય તેમ જ રહી. વધુવરના યોગથી ઉત્પન્ન થતાં
અનેક સુખોન્નિ તેને હવે જરાય આશા રહી નહીં. નિર-
શાથી બેઠાયલી તે પોતાના બહાલાના શબને બોળામાં
લઈ બોલી:—

અડધાનું અડીણું, પાવું'તું તું અમારા પંડને;
તો સુખે રેત ચરીર, આ રખડત ને શંક જેમ.

રે રાખાયત, તારે આમ નહોતું કરવું. તારા ગયા
પહેલાં તારે મને અડધા રૂપિયાનું અડીણું લાવીને પાવું
હતું; જેથી આ માફે ચરીર સુખેથી પશું રહેત, ને આમ
રાંકાટની જેમ રખડત નહીં.

વળી રાખાયતના શયને ઠપકો દેતી બોલી કે, હે રાખાયત!
હું આમ તને ઠપકો આપું છું તેનું કારણ એ જ છે કે:—

દુઃખે એને દાઝ, દુઃખ્યા વિષ્ણુ દાઝે ને,
કવણુ કીધાને કાજ, મરવા આવે મીચાકત.

રાખાયત, જેને હૈયે દુઃખે તે જ આમ પ્રજળે. અરે,
જેને દુઃખ નથી તેના હૃદયને બળતરા હોય જ નહીં.
કહે, બહાલા, દાઝ વગરની કઈ સ્ત્રી કોને માટે મરવા આવે ?
માટે, હે મારા બહાલા રાખાયત, હું તો હવે મરવાની જ.
વળી કોઈ ઉભરો આવતાં બોલી:—

ધરસકતે ઢાલે, પડ પોંખાણે ને,
એની હામુ હૈયામાં, રહી ગઈ રાખાયતની.

રે રાખાયત, ઢાલ વાગી રહ્યા હોય, ને આપણે પરણીને
ધેર જઈએ, ત્યાં આપણને પોંખે, અરેરે, એ તો અવસર
ન જ આવ્યો; અરેરે એ મારા મનની મનમાં જ રહી.
આમ કદપાંત કરે છે ત્યાં ભાણુ જેઠવો ત્યાં આવ્યો.
પોતા સાથે પરણી પોતાની પટ્ટરાણી થવા તેને કહ્યું. સતીએ
પોતાની વિકરાળ આંખ તેના સામી ફાડી. તેનો પિતા

કંસારો તથા અન્ય વીરમદોં ભાણુ જેઠવાની આ પાપી
 મુરાદને વખોડવા લાગ્યા. ભાણે અંગબળથી સતીને હાથ
 કરવા પ્રયત્ન કર્યો. યુદ્ધ થયું. કંસારો તથા અન્ય યોદ્ધા
 મરાયા. સતી સોન સર્વ દેખતાં જ અમિ પ્રકટાવી વહાલા
 રાખાયતનું શય ખોળામાં લઈ બળી મૂઠી. કામાન્ધ જેઠવો
 મોં વિકાસી ઉભો થઈ રહ્યો. મહાન્ યોદ્ધાથી પણ કદી
 સતીઓના હૃદયદુર્ગ જતાયા છે શું ?

પીઠો હાટી અને વેજલ.

મ દેને તો મદજ પિછાણે છે. તેની કિંમત તેજ કરી શકે. હાટીના માળીયાનો પીઠો હાટી પોતાની બહાદુરી માટે ચારે દિશામાં પોતાનું નામ પ્રખ્યાત કરી રહ્યો હતો. મોટાં મોટાં શહેર લૂટવાં ને મૂછે તા' દેતાં ચાલ્યાં આવવું; પણ કોઈ પીઠાનું નામ લઈ શકતું નહીં. પીઠો જેમ બહાદુરીમાં જગજહેર હતો તેમ જ ભંડારીયાનો ભોળો કામળીયો પણ મદાઈમાં તેનાથી જય તેવો નહોતો. તેની પણ હેરત પમાડે એવી બહાદુરી લોકમાં ગવાઈ રહી હતી. હાટી જેવો સ્વરૂપવાન, ગૌર વર્ણનો હતો તેવો જ કામળીયો કાળો શીશમ જેવો તથા ખડબચડો વિકાળ હતો. બહાદુરીમાં તો બંને એક બીજાથી જય તેવો નહોતા; પણ રૂપમાં, ગુણમાં તો બંને એક બીજાથી તદ્દન જૂદા પડતા. હાટી, સૌન્દર્યનો પૂજારી હતો. ભોળો સ્ત્રીને ધરતું એક વાસણ ગણતો. પણ ભોળના મનમાં એટલો તો પોરસ કે પોતાની સ્ત્રીનું કોઈ નામ લે તો તેનું માથું જ વાઢે. બંને વીરની પ્રશંસા ઘેર ઘેર થવા લાગી. પીઠાના મનમાં કે આવા વીર કામળીયાને કોઈવાર જેવો, ને કામળીયા ભોળના મનમાં કે પીઠાને કોઈવાર મળવું. આમ એક બીજા એક બીજાના ગુણાનુરાગી બન્યા. વગરદર્શને મિત્ર બન્યા. વીરત્વ તે મૈત્રીને દબ બનાવી રહ્યું હતું.

એક વખત ભોળો કાંઈ ઠેકાણે લૂંટ કરવા ગયો હતો ને એક બે દિવસ થઈ ગયા, પણ ઘેર આવ્યો નહોતો. તેવામાં લંડારીયા પાસે થઈને પીઠો હાટી કાંઈ મારણ કરીને નીસર્યો. તેણે સાંભળ્યું કે આ ભોળનું ગામ છે એટલે તેને રામ રામ કરી પછી ચડી જવાનો પીઠો વિચાર કર્યો. તે લંડારીએ આવ્યો. અનુચરને મોકલી ભોળને ખબર કહાવ્યા કે પીઠો બહાર ઝાંપે છે ને મળવા આવે છે. ભોળે ઘેર નહોતો પણ તેની સ્ત્રી વેજલે તે અનુચરના મુખથી સાંભળ્યું કે પીઠો આવ્યો છે. ભોળના નોકરે ઘરમાં બાંધને પૂછ્યા વગર જવાબ આપ્યો કે કામળીયો ઘેર નથી અને તેના જવાબમાં પીઠાનો અનુચર હજુ તો જવાબ દે છે કે 'કામળીયો આવે ત્યારે પીઠા હાટીના રામ રામ તેને કહેજો' ત્યાં તો વેજલે કહાવી મોકલ્યું કે:-

ઈ હાટી હાથ્યો જય, કાં પાદરથી અમારા પીઠીયો?

પીઠો તો અમારા પ્રાણુ, રે સગો નાણુ સાસની.

અરે, એ હાટી અમારા ગામને પાદરથી શાને માટે આપ્યો જય છે? એ પીઠો તો અમારા પ્રાણુ સમાન છે; તે તો અમારા પ્રાણુની નાડી છે; જીવનનું જીવન છે.

પોતાના પતિનો તે મિત્ર છે, વીર છે, આમ અચ્છુચ આપ્યો જય તે હીક નથી થતું ગણી વેજલે એકદમ પોતાના નોકરને હાટીને રોકવા દોડાવ્યો.

હાટી આવ્યો. મર્દ ભોળની ગેરહાજરીમાં પણ એક

રાતવાસો રહી પછી સવારમાં ચડી જવામાં તેણે સાંઝે માન્યું. ધરધણીની ગેરહાજરીમાં પોતે તેને ઘેર રાતવાસો રહેવું એ ખોટું એવો ખ્યાલ પણ ખરા મદને થતો નથી. વેજલે તેના ઉતારાની ઉત્તમ સગવડ કરી. હાટી પોતાના મિત્રને આપું સાંઝે સ્ત્રીરત્ન મળ્યું છે જાણી બહુ જ પ્રસન્ન થયો. વેજલ પણ હાટીનાં રૂપ, ગુણ, પ્રસન્ન મુખ, મદાંઈ જોઈ તુંહિ તુંહિ થઈ ગઈ. પોતાના પતિને જોઈએ તેવો જ મદ વીર મિત્ર મળ્યો છે જોઈ તે આનંદથી ઉભરાવા લાગી. તેના હૃદયમાં 'વ્હાય પીઠા વ્હાય' થઈ રહ્યું. એક તો પીઠા ને વળી પોતાના પતિનો પ્રિય મિત્ર, પછી વેજલ તેના ગુણની અનુરાગી બને તેમાં શી નવાઈ? ધણીએ વાર વેજલે પોતાના જ પતિના મુખથી હાટીની મદાંઈનાં વખાણુ સાંભળ્યાં હતાં. તે એવા વીરનું દર્શન કરવા ઉત્સુક હતી ત્યાં આમ સહેજ તે બની આવ્યું. સ્ત્રીઓ હરહમેશાં પતિના મિત્રને બહુ જ ભાવથી ચાહે છે. તેમાં, તેથી પતિ વધારે પ્રસન્ન રહેશે, એ, અને મિત્ર પોતાના મિત્રનું સાંઝે ભાગ્ય જોઈ પ્રસન્ન થશે, આદિ ઉંડા ધૂપા ભાવો હોય છે. વેજલે ભોજની ગેરહાજરીમાં પોતાથી બની તેટલી હાટીની મેમાનગતી કરી. મિત્રનું મહાભાગ્ય ગાતો પીઠા વેજલ ભાભીની રજ લઈ સવારમાં ગયો, ને ભોજને આવે ત્યારે તેને રામ રામ કહેવાનું કહી, એક વખત માળીએ આવવાનું આમંત્રણ પણ દેતો ગયો. પીઠા ગયો, તે દિવસે

ભોળે સારું મારણ કરી આવ્યો. વેજલ પ્રસન્ન થઈ હાટી આવી ગયાના, ને એક રાતવાસો રોકાઈ ગયાના સમાચાર તેને આપ્યા. ભોળે પોતે ગેરહાજર હતો એ બદલ દિલગીર થયો પણ વેજલે તેને આછું નહીં આવવા દીધું હોય માની સંતુષ્ટ થયો.

પણ જુઓ. સ્ત્રી કોઈ અન્ય પુરુષનાં વખાણ કરે તે અણસમજી વીર પુરુષને માટે અસહ્ય છે. વગર કેળવાયલા વીર હૃદયને તો તે ધૂપા ધૂપા વજ્રપાત સમાન થાય છે. ભલેને પોતાનો બહાલો મિત્ર હોય, છો ને તે શુદ્ધમાં શુદ્ધ હોય, છતાં સ્ત્રી તેને સારો કહી તેના ગુણ ગાય તો તુરત અણસમજી પતિના હૃદયમાં ધૂપો અમિતોડામ લાગે છે. ભોળે પણ આવા પોરસેલ વીરમાંનો અજડ નર હતો. રાત્રે ભોળે વેજલને ઉંઘમાં સ્વપ્નમાં “બહાય પીઠો, બહાય પીઠો” એમ બોલતાં સાંભળી, ને આશંકાનો અમિ તેના હૃદયમાં સળગ્યો. “અરે મારી સ્ત્રી પીઠાને વખાણે! તે તો તેનાપર મોહી પડી છે. હવે મારે તે કામની નથી” એમ અનેક તર્કવિતર્ક ભોળે કરવા લાગ્યો, નિદ્રા તેનાં નયનમાંથી ચાલી ગઈ, ને અમિ જળવા લાગ્યો. ભોળે વેજલને ત્યાં ને ત્યાં પૂરી કરવા તલવાર લીધી હોત; પણ વેજલનું સૌંદર્ય, તેનું બહાલ, આ બધું માર-કણા ભોળને તેમ કરતાં અટકાવી રહ્યું. સવાર થઈ. વેજલ જાગી. પતિની આંખમાં કંઈ વિચિત્રતા જોવા

લાગી. પતિના બોલમાં કંઈ ઢંગધડો જુએ નહીં. પતિનું મુખ સદાય પોતાને જુએ કે પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ રહેતું. તે આજ મંદ મંદ, કાળુંમશ જોયું. તેની નજર વેજલની પછવાડે જ લમ્યા કરતી તે ખીલાની જેમ જડાઈ જતી તેણે જોઈ. વેજલ કંઈ સમજી શકી નહીં. પોતે શુદ્ધ હતી એટલે પોતાના સંબંધમાં કંઈ હશે એવી તેને શંકા થઈ નહીં. ત્યારે હશે શું? છેવટે વેજલે ભોળને પૂછ્યું; ‘કામળીયા શું થયું છે?’ ઘડીભર એક નજરે ટગર ટગર જોઈ રહી ભોળે જવાબ દીધો: ‘વેજલ કંઈ નહીં, પણ તું હવે મારે કામની નથી. તું પીડાને ત્યાં જા.’ આ વચન શુદ્ધ સતીને વજ્રપાત સમાન લાગ્યું. આ તે કામળીઓ શું બોલે છે? એમ તેને વિમાસણ થવા લાગ્યું. છેવટે તેણે કહ્યું; કામળીયા કારણ? પણ ત્યાં તો ભોળે કહ્યું: ‘કારણ બારણનું કંઈ કામ નથી. તું મારે હવે ખપતી નથી.’ ‘અરે કામળીયા મારી બાબતમાં શંકા ન લાવો; આમ સાહસ ન કરો; પછી પસ્તાશો’ એમ કરુણ વચનથી વેજલે કામળીયાને ઘણાય વીનવ્યો; પણ હઠીનો હઠ ગયો નહીં. તે એક મટીને ખીંજે થયો જ નહીં. છેવટે વેજલ એક દાસી લઈને ચાલી નીકળી. પોતાના બાપને ઘેર ન જતાં તેણે જો પીડા માને તો તેના જ ઘરમાં બેસવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. ભોળે તેને પીડાને ઘેર જવા એક વેલકું પણ આપ્યું હતું. સાથે હેલ પણ લઈ લીધી; ને થોડા વખતમાં હાટીના માળીયાને પાદર આવી.

વેજલે હવે વેલડાને માળીયાને પાદર રાખ્યું, ને હેલ
ભરી મોટા ધુંધટ કાઢી દાસીને આગળ કરી તે હંસગતિથી
માળીયામાં દાખલ થઈ. જે જે કાઈ તેને સામું મળતું
તે આવી અસાધારણ સૌંદર્યની ભૂતિને જોઈ રહેતું. વેજ-
લનું ચન્દ્રમુખ તો સાળુમાં ઢંકાયલ હતું, પણ જેમ આછી
આછી વાદળીની આદરમાં શરદપુનમનો ચન્દ્ર ઢંકાય તેવું;
અંદરથી તેજસ્વી ગુરૂને શુક સમાન નેત્રના ચમકારા
ચાલતા હતા. વેજલ ધીમે ધીમે ચાલતી હતી પણ સ્વા-
ભાવિક રીતે તેની કોમળ પાની લાલ રંગ ધારણ કરી રહી
હતી. આ સર્વ જોનારને સાનંદાશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે તેવું
હતું. ચાલતી ચાલતી હીંચ લેતી વેજલ હવે ચોરા પાસે
આવી. હકડે ઠઠ ભરાયલો દાયરો આ અલૌકિક સૌંદર્ય-
વતી કામિની માથે હેલ લઈ ચાલી આવે છે તે કાણુ
હશે!-એમ વિસ્મય પામી રહ્યો. ત્યાં તો વેજલ ચોરા પાસે
આવી ઉભી. સર્વ કાઈ તેને જોઈ રહ્યા. દાસી પડખે ઉભી
રહી. પીઠા ઉડી ઉભો થયો. સર્વ કાઈ તેની સાથે ઉઠ્યાં
ત્યાં તો વેજલ ખેલી:-

ઉજળમાંથી આવતી, મેં વાટે નથી કરી વેલ;

હાટી તું ઉતારને હેલ નેં તો પગમાંથી નીકળી ન પીઠીયા.

અરે મદ પીઠા હાટી, હું મારી મરજીથી-હોંશેથી-આવી
હું. મેં કાંઈ મારગમાંથી વેલકું ભાડે કરી લીધું નથી. હે
હાટી, તું મારે માથેથી આ હેલ ઉતાર; અને જે તેમ

કરવા તારી હિંમત ન ચાલે તો મારા પગ નીચેથી નીસરી જા.

એક સ્ત્રીનાં “પગ નીચેથી નીસરી જા” એ વચન તો પોરસેલ મર્દને અસહ્ય છે. ગમે તે થાય, માથું જાય, તો બલે પણ સ્ત્રીનાં આવાં વેણુ વીર મર્દ છાનોમાનો સાંભળી ન રહે. પીડો ઘડી બે ઘડી વિમાસી રહ્યો. અરે વેજલ, તું આમ ન બોલ, બોળે મારો મિત્ર. તેની તું ઓરત, તેને આમ ઘરમાં બેસારાય નહી. વેજલ આમ કાં? વગેરે વાક્યોથી પીડો વેજલને સમજાવવા લાગ્યો; પણ વિના કારણે અપમાન પામેલ વેજલે કશો જવાબ ન દેતાં કહ્યું. ‘કાં તો આ હેલ ઉતાર, નહિ તો તું તારી સમશેર તજ દે. શું થયું? કેમ આવી? એ સર્વ હું તને પછી કહીશ.’ પણ પીડો કાંઈ માનતો નથી. તે તો વિચારમાં પડી ગયો. ‘હવે કરવું શું? આ સ્ત્રી હઠ લઈને ઉભી છે. દાયરો સર્વ હાજર છે, બોળની ઘરવાળી છે, ને બોળે મારો મિત્ર! હવે શું થાય? ત્યાં દાયરામાંથી કેટલાક બોલી ઉઠ્યા. ઉતારો હેલ, ને જોઈ લેશું કામળીયો શું કરે છે? ‘અરે બાઈ તમો સમજે નહીં. એ તો એડના રાફડામાં હાથ નાખવા બરાબર છે, હું બોળને જાણું છું. તે મારો મિત્ર છે. નહિ તો વળી માનું કે બલે થાય તે ખરું.’ આમ પીડે જવાબ આપ્યો ત્યાં વેજલે કહ્યું: ‘રે હાટી, તું મારી અવગણના કરે છે? તું મરદ થઈ

આમ બીએ છે? તારી મૂછ જે ફરકી રહી છે તેનું પાણી હવે ઉતરી જવા વારો આવ્યો.’ આવાં તીખાં ઝેરલયીં વાફ્યાણુ વેજલે પીઠાને વીંધવા છોડ્યાં છતાંય પીઠે હજી વેજલને કહ્યું; ‘વેજલ, તું આમ થેલાં કાઢ માં; પાછી ભોળને ઘેર જા; હું તારી સાથે આવી કામળીયાના મનનું સમાધાન કરું.’ વેજલ કાંઈ વાતે માની નહીં; તેણે તો ઉલટું દ્રઢતાથી કહ્યું:—

કર કરગડીએ ઇ મડાં પોંચે મસાણુ,

ઇ તું લે ઔઘાણુ કાંઈ પાછું આવ્યું પીડીઆ.

રે પીઠા, જે મડદું મેલીપર ચડ્યું છે એને તો મસાણું જ પહોંચ્યે છુટકો. એ તે કાંઈ પાછું ઘેર આવે? કાંઈ પાછું આવ્યું છે? ના નહીં જ.

ત્યારે તું આ દ્રષ્ટાંત ધ્યાનમાં લે ને પછી મને આમ સમજવવાની મહેનત લે. હું તારા વીરત્વની કસોટી જોઉં છું. મને ભોળે તારા ઘરમાં બેસવા મોકલી છે. તો હવે તું કેમ ડરે છે? ખરેખર કામળીયાની તલવારનો તને લય છે. તું આમ નામદં જેવું કેમ બકે છે?

સ્ત્રીનાં મુખથી છૂટતાં આવાં વજ્ર સમાન વચનો મદં પીઠાને બીજો કંઈ પણ વિચાર તગ્નવી વેજલને રક્ષણુ આપવા પ્રેરવા માટે પૂરતાં હતાં. સર્વ દાયરા સમક્ષ પીઠે હેલ ઉતારવા પોતાના બન્ને કર લાંબા કર્યાં. ત્યાં તેના હૃદયની વળી કસોટી કાઢવા વેજલ બોલી:—

કાંતરાજા કોઠ પીઠા તેં દેં પાલટયા,
આ ધાધરીયો ઘેર વેજનો વસમો છે.

સાંભળ પીઠા, તે તારા બાહુ બળથી કેંક મહાન કિલ્લા
તોડી નાંખ્યા, પણ આ ભોળની વેજલના ધાધરાનો ઘેર
બહુ જ વસમો છે. મને રાખવી રહેલી નથી.

મદ પીઠા કંઈ તેથી ડરે તેમ ન હતો પણ ભોળનું નામ
તેને બહુ જ આડું આવતું હતું. ભોળ કરતાંય કોઈ વધારે
સમર્થની સ્ત્રી ને આવીને મને કહેતી હોય તો હું તેને
ધરમાં રાખું; પછી જોઈ લઉં. પણ આતો ભોળે મારો
મિત્ર. આમ વીરત્વ તથા મિત્રધર્મ પીઠાને કંપાવવા
લાગ્યાં. પીઠા વળી જરા વિમાસણમાં પડી ગયો. ત્યાં
વેજલે કહ્યું:—

વગાડ્યું વાગે નેં અવળો કરે અવાળ,
રૂવે વાંરે રવાળ આજ પાણી પર ને પીઠીયા.

રે પીઠા, તારા હૃદયનું વાળું હું ધણીય ક્યારની વગા-
ડવા મથું છું છતાં અવાળ જ કાઢતું નથી. તે તો કુંદ
થઈ ગયું છે ને ઉલટો ખેસૂરો અવાળ બહાર કાઢે છે.
અરે, આ હૃદયનું વાળું પત્થર આગળ બાણે રડતું હોય
તેમ લાગે છે!

હવે તો હૃદ વળી ગઈ. થાય તે ખંડ કરી પીઠે હેલ
હિતારી વેજલને પોતાને ઘેર મોકલી દીધી.

આમ પીઠે પોતાનો સત્કાર કર્યો, પોતાનું વેણ રાખ્યું

તેથી પીઠાને ઉપકાર માનતી વેજલ તેને ઉમંગ ચડાવતી બોલી:—

વાઢે કર વેરી તણા જતાં વળતાં જેમ,
એ કરમ તારાં કાઠ પાણુ ફેડ રે પીઠીયા.

રે પીઠા, તારાં નસીબ એવાં સારાં છે કે તું જય જ પામે છે. તારા શત્રુનાં ધરખારને તું આવતાં જતાં ખેદાનમેદાન કરે છે; તેના હાથ કાપી તલવાર તળવે છે. અરે તારૂં નસીબ તો કઠણ પત્થરને પણ તોડી ચૂર્ણ કરે તેવું છે.

હવે, બોળે વેજલને ધરમાંથી કાઢી મુકતાં શું મૂકી, પણ તેના ગયા પછી તેને જરાય સોરબ્યું નહીં. તેણે વેજલ તથા પીઠાની કસોટી કાઢવાનો વિચાર કર્યો. હવે વેજલ વિના જીવતર મિથ્યા છે; ને તેને રાખનાર પીઠાને આ હાથ બતાવ્યા વિના જીવવું મિથ્યા છે. એમ બોળે માનવા લાગ્યો. એક વખત બોળે તલવાર લઈ ઘોડો તૈયાર કરી માળીએ જવા ઉપજો. કાઠને પણ પોતાની સહાયમાં લીધા વિના એકલા જવાનો સંકલ્પ તેણે કર્યો હતો. આમ બોળને જતો જોઈ તેના ભાણેજે તેની સાથે જવાની માગણી કરી. બોળે ધણુંય તેને સમજાવ્યો કે ‘ભાણેજ, હું કાંઈ પાણીયારી બાણીયારી લૂટવા કે વાણીયાની બજાર લૂટવા નથી જતો. આ તો પીઠાને માળીએ જાઉં છું; મરેની સામી બાથ છે. ત્યાં તારૂં કામ નથી.’ ભાણેજે છતાં માન્યું નહીં ત્યારે તેને સાથે લીધો. બોળે માળીએ

આવ્યો. મામો ભાણેજ અતિતને વેશે એક શિવાલયમાં અડંગા નાંખી પડ્યા. અત્રે પીઠો હમેશાં સંધ્યા વખતે દર્શને આવતો. ઘણીએ વાર ભાણેજને થઈ જતું કે પીઠાને ટાળી દેવો. પણ મર્દ બોળે તેને અટકાવતો કે હજી વાર છે. આ મર્દની મર્દાઈ તથા વચન પાળવાની ટેક કેવી છે તે તો તું જોજે, તને દેખાડીશ તે. આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યું. એક વખત પીઠો રાત્રે જરા મોડો દર્શને આવ્યો; કારણ કે તેને ઘેર જન આવી હતી. જનૈયાને માટે ઉતારા વગેરેની તૈયારી કરી જમવા ઉડવાનું કહી પીઠો મહા-દેવને દર્શને આવ્યો. તેને ટેક હતી કે દર્શન પછી વાળુ કરવું. પીઠો આવ્યો. લાગ બહુ જ સારો છે એમ ભાણેજે જોયું. પીઠો માથેથી મોળીયું ઉતારી હાથમાં લઈ શંકરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. આ તો અતિ ઉત્તમ લામ છે કહી ભાણેજ મામા પાસે પોતાની મર્દાઈ બતાવવા ઉઘો નીચો થવા લાગ્યો. બોળે તેને હાથ તાણી બેસાડ્યો. ત્યાં પીઠો સ્તવન પુરું કરી માથે મોળીયું મૂકી તે બાવાઓ પાસે આવ્યો. પીઠો ધુસપુસ પરથી જાણી ગયો કે આ બોળે છે. બોળ, રામ રામ, કહી પીઠે બોળને નમસ્કાર કર્યા. ભાણેજ તલવાર ઉગામવા જાય છે ત્યાં તેની તલવાર હાથમાંથી ઝુંટી લઈ બોળે પીઠાને આપીને કહ્યું. ‘હાટી, વેળલ ગઢ રક્ષવો મુશ્કેલ છે. લડવા તૈયાર થા.’ ‘રે બોળ, તું મને ઓળખે છે, તેમ હું તને ઓળખું છું.

હું તારો અપરાધી છું, માટે પહેલો તું ધા કર ને પછી તારા ભાઈના હાથ જો.' આ વચન બોલતાં પીઠાના હૃદયથી કંઈ ઉડો નિઃશ્વાસ ધીમેથી બહાર આવ્યો. એ જોઈ વીર બોળે બોલ્યો. 'મરદ હારી, કાંઈ ઇચ્છા હોય તો હજીએ પૂરી કરી આવ. આ બાહુનો ધા થયા પછી મનની બધી મનમાં રહી જશે. માટે હજી જા.' ના, ભાઈ ના. મને આ જગતમાં કશાની ઇચ્છા નથી. મૃત્યુ તો મારે રમકડા સમાન છે. તું તે સારી પેઠે જાણે છે. માટે હવે ધા કર, ને પછી આ તારા ભાઈનું બળ જોઈ તું રાજ થા.' આ સર્વ બોલવામાં પણ બોળે કંઈ ઉડું દુઃખ પીઠાને થાય છે એમ જોવા લાગ્યો. 'પીઠા, તને કંઈક છે. કહી દે. તું મને ઓળખે છે. માટે કહી દે.' બોળના દિલને બરાબર ઓળખનાર પીઠે કહ્યું. 'ભાઈ, મારે બીજું કશું નથી. પણ ઘેર જાન છે. કન્યાદાન અપાઈ રહ્યા પછી આપણું યુદ્ધ થયું હોત તો ઠીક થાત. પણ કંઈ નહિ, તું ધા કર. હું તારો ગુન્હેગાર છું.'

'આ બોળે એવો નથી કે કાંઈના મનની મનમાં રહી જવા દઈ તેનો વધ કરે. તું તારે જા. કન્યાદાન દઈ અત્રે યુદ્ધ માટે નીરાંતે આવજો.' એમ કહી બોળે તલવાર મ્યાન કરી. પીઠા તેનો ઉપકાર માનતો સત્વર ઘેર આવ્યો. 'ભુડું કર્યું મામા' કહી ભાણેજ બોળને ઠપકો દેવા લાગ્યો. 'હવે પીઠા માણસો લઈ આવશે; આપણા

ટુકડેટુકડા કરી નાંખશે' એમ કહ્યું. કારણ કે હમેશાં ખીકણ ને બાયલા બડાઈ મારવામાં શરાપૂરા હોય છે, તેમને મર્દની કીંમત હોતી નથી. પણ ભોળે તો મર્દ હતો. તેણે ભાણેજને ધિક્કારતાં કહ્યું: 'તને બાયલાને પીઠા-હાટીની શી ખબર? એ મર્દ છે. વચન પ્રમાણે એ નક્કી આવશે. કોઈને આ વાત જણાવા પણ નહીં દે. આપણે બે છીએ પણ ભારે થઈ પડશે. ફક્ત વેજલ જ જાણશે કે ભોળે ભેટ્યો.'

પીઠો ગયો. જરા વાર થઈ તે બદલ મેમાનોની મારી માગી જનને જમાડી. વરરાજ ઘેર આવ્યા. કન્યા-દાન દેવા વેજલ તથા પીઠો બેઠા. શાન્ત મને પીઠો સર્વ ક્રિયા કરવા લાગ્યો. પણ વેજલ વરતી ગઈ કે હાટીને કંઈ છે. સદાય મર્દની કુખ સેવનાર સ્ત્રીઓ પતિના હૃદયની આછી આછી જણાતી વૃત્તિને પણ ઓળખી જાય છે. વેજલ જાણી ગઈ ને ધીમેથી બોલી: 'કેમ હાટી, ભોળે ભેટ્યો' આ અન્ય કોઈ સાંભળી પણ શક્યું નહીં. કન્યા-દાન પૂર્ણ થતાં પીઠો ઉઠ્યો. વેજલ સામું જોઈ તલવાર લઈ તેની રજ લઈ ત્યાંથી ગયો. કોઈને ખબર ન પડી કે હાટી ક્યાં ગયો.

હાટી આવ્યો. બોલ્યો: 'ભોળ ભાઈ ઉઠ; તૈયાર થા. તારો હું ભવોભવતો મળ્યો છું. તારો ગુન્હેગાર છું. તું ખરો મર્દ છે, દાતાર છો કે અને તે આમ રજ આપી. મારા

ધા કર. હું તો તારા સામે તલવાર તાણ્યા સિવાય
 હાથે મરવામાં મહા પુણ્ય માનું છું. પણ તું મને
 તારા મિત્રને ધિક્કારે માટે જ આ તલવાર લાવ્યો છું.
 કર. ભોળો બોલ્યો: “કાં લાણેજ, જોયું? એકલો છે
 વચને આવ્યો ના? હું કહેતો હતો તે ખરું ના?
 ની કીંમત તને ન આવે. હવે જો.”-કહી ભોળો ઉભો
 તલવાર આનમાંથી બહાર કાઢી. પીડે પણ તલવાર
 પી, પણ જુઓ. ભોળના હૃદયમાં કંઈ અકથ્ય ભાવ
 રી ઉઠ્યો. ઉગામેલી તલવારનો પીડા પર ધા કરવાને
 લે તે પોતાના વહાલા મિત્રને હૈયે હૈયું દબાવી બાજી
 ને. તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. “અરે પીડા,
 સ્ત્રી માટે હું આવા વીર રત્નનો નાશ કરું? મર્દ
 ને હણું? ના નહીં જ. ભાઈ ભલે, વેજલ તારે ઘેર
 મેં મારે પોતાને હાથે જ તેને તારે ત્યાં મોકલી છે.
 લ સુખી છે ના? આમ કહી કામળીઓ ગદગદ થઈ
 ન. પીડાની મર્દાઈએ તેનું હૃદય હલમલાવી દીધું. વેજ-
 ન્હાલે હેવાને પીગળાવી દીધું. પીડા પણ રડી પડ્યો.
 એકદમ ભોંયપર ઢળી ભોળના પગમાં પડ્યો. ભોળે તેને
 ઝાલી ઉઠાડ્યો. પછી ભોળે પીડાને ઘેર જવા કહ્યું
 ‘જો કામળીયો સાથે આવે તો જ જવું નહીં તો આ
 ર ખાઈ અત્રે જ શંકર પાસે મરવાનો મારો દઢ ઠરાવ
 એમ પીડે કહી દીધું. ‘ભાઈ ભોળ, વેજલ રાંધે

ને આપણે જમીએ.’ એ જ મારા મનની અભિલાષા છે. ભોળે પહેલાં તો આનાકાની કરી પણ અન્તે તે પીઠાની આજીજીને તાપે થયો. તેના હૃદયમાંથી ખોટી મદાઈ તો ક્યારની નષ્ટ થઈ ગઈ હતી. પ્રેમે તેનું સ્થાન લીધું હતું. હવે પીઠાનો હાથ ઝાલી તે ખુશ થતો તેને ઘેર આવ્યો.

વેજલે પોતાને જ હાથે રસોઈ તૈયાર કરી. બંને મિત્રો એક ભાણામાં જમવા બેઠા. ઘણા વખતથી વેજલના હાથની રસોઈ કામળીએ નહોતી ચાખી તેથી અત્યારે પ્રફુલ્લ હૈયે તે જમવા લાગ્યો. હવે ભોળને ભાન થયું. વેજલનું પોતે અપમાન કર્યું તે ખાતર પોતે પસ્તાવા લાગ્યો. એ સાંભળી વેજલ હજી કામળીયાને જરા ચટકો લગાડતી ખોલી:

ઉતાર્યું અડુડના થડ એકજ ચે,

ને મળે મૈયડના વેગળું રેશે વેજી બાણે.

રે ભોળ, વડલાની વડવાઈઓ જૂદી જૂદી હોય છે છતાં પૃથ્વીના પડમાં મળી સર્વે એક જ થઈ જાય છે પણ ઉંટનું ટોળું સાથે હોય છતાં જીદું જીદું પડી ખેર ખેર થાય છે એમ આ વેજીનું કહેવું છે.

આમ સમાન કુમળાં હૃદય એક ખીજની કીમત કરી સાથે મળી છુટાં છુટાં હોય છતાં એક થઈ રહે છે; પણ અણસમજી પ્રેમ વિનાનાં હૃદય તો સાથે હોય તે પણ જીદાં પડી જાય છે. આ વાક્ય વેજીના મુખથી નીકળતું

જોઈ કામળીઓ ધડીક તો દુઃખી થયો. પોતાને ઉંટ
સમાન વેળાએ ગણ્યો. તેની કીમત ન કરી જાણી તે
દુઃખી થયો. પણ પીડો પૂરો પ્રેમી હતો. કામળીયાને તેણે
સમજાવી પોતા સાથે જ રહેવા વીનવ્યો. પોતાની ભત્રીજી
જે વેજલને પાણી ભરાવે તેવી રૂપગુણયૌવનમાં હતી તે
કામળીયા મિત્રને દીધી. આમ પ્રેમી મર્દ મિત્રો સાથે
રહી સુખી થયા.

બાનરો.

પ્રેમની કીંમત લઈ હૃદય તો વેચાઈ ગયું. પછી વિવેક, લોકલજ્ઞ વચ્ચે આવી પ્રેમી પાત્રોને અથાગ મૂંઝવે છે. ઘડીકમાં પ્રેમી પ્રિયાને મળવા, તેનું ચન્દ્રમુખ નિહાળવા, પ્રિયાના ઉદાર ઉરને ઉર સાથે દાખવા ઉઠે છે, ચાલવા માંડે છે, ત્યાં વળી કંઈ વિવેકના વિચારો આવી તેને અટકાવે છે.

બાનરો ઉરવલ્લભા મૂળદેને મળવા ઘેરથી નીકળે છે. બંનેએ નક્કી કર્યું છે કે લગ્ન કરવાં જ; પણ વચ્ચેથી વાત બગડી જાય છે. બાનરો જતો અટકી જાય છે ને હૃદયનાથ બાનરાને ભેટવા તલસી રહેલ બાલા વિરહજ્વાળામાં સળગે છે. છેવટે પથારીવશ થાય છે. આ ખબર બાનરાને પડે છે, ને બાનરો એક ફકીરનો વેશ લઈ પોતાની પ્રિયાને મળવા જાય છે, પણ ફળીયામાંથી જ મળ્યા સિવાય પાછો વળી જાય છે. વિરહધેલી ઇશ્કબિમારી સહતી બાલાને આ ખબર પડતાં બોલે છે:—

ફળીયામાંથી ફકીર રે, ફેરી દઈ પાછો ફર્યો,
આયર અમથી આજ, બાનરો બીજો થયો.

અરેરે, એ ફકીર મારા ફળીયા સુધી આવી આંટો ખાઈ પાછો વળી ગયો; ખરેખર એ આયર બાનરો હવે તો પલટી ગયો જ.

આમ આવેલ પ્રેમી કદિ પણ પાછો ગયો જાણ્યો નથી.
પણ તેના મનમાં કંઈ અદેશો ઉત્પન્ન થયો. કાં તો કાંઈ
અન્ય હૃદયે તેને પાછો ખેંચ્યો. ગમે તેમ પણ એ બદલાઈ
તો ગયો જ.

આમ પ્રેમગ્રેલી બાલા તર્કવિતર્ક કરે છે. પછી કાંઈ સૈયર
સાથે કહાવી દીધું કે હે સગા,

જેસે મળ્યા તમે બાન થઈ બેઠાં બીએ,

સગવણ કરને સાર, વેણી તું વરસાવને.

રે બહાલા, જ્યારથી તું મને મળ્યો છે ત્યારથી તો
હું તારી ગુલામ બની ગઈ છું. રે પ્રેમી, તું હવે મારી તાકીદે
સંભાળ લે ને, રનેહની ઝડી વરસાવ ને. વળી કહાવી
મોકલ્યું:

બસળાં હતાં ને બાલતો, સમા સંધીએ હતી સાન,

મધદરીએ મેઘ્યાં એકલાં, હવે બાનરા કેનાં બાન?

રે બહાલા, જ્યારે નાનાં બાળક હતાં, ને તું કાલાં
કાલાં વેણુ વદતો ત્યારે પણ તને સર્વ વાતનું જ્ઞાન હતું.
અરે પ્રેમી બાનરા, આજ આ મધદરીઆમાં આ મારા
જેવી કેદ પકડાયલને શા કારણથી છોડી દીધી.

સળીયો મીઠો મેઘજી બારે દુન બોલી થયું ને,

વાંલા તારાં વાંજુ બારે બુઝાં બાનરા.

રે પ્રેમી, આ મહાસાગર ઉછળી ઉઠ્યો છે અને તેમાં
મારું વહાણ એક ઠેકાણે ઉશું રહી શકતું નથી. રે બહાલા
આજ તો તારાં સર્વ વહાણ ખુડી ગયાં છે.

આમ પોતાના હૃદયની અકથ સ્થિતિ બાનરા પ્રેમીને જણાવી કે: મહાસાગર રૂપી હૈયામાં અગણિત મોજાં ઉઠે છે ને તેમાં પોતાના જીવનું સુકાન હાથ રહેતું નથી, કારણ કે સુકાની પ્રેમી પાસે નથી. વળી કહાવી મોકલ્યું:

બંદુકડીથી બીનો, અમ લગી આવ્યો ને,
આવ્ય ને અલગેલા, બખતર પેરી બાનરા.

રે પ્રેમી, તું બંદુકડી બીનો કે રખેને મારાં સગાં કાઠ તને વીધી નાંખે, તો રે ફાંકડા તું લોઢાનું બખતર પેરીને આવ; પણ આવ તો ખરે જ.

સૈયરે બાનરાને આ સર્વ સમાચાર કહ્યા પણ બાનરા પોતાની બહાલીને મળી શક્યો જ નહીં. અત્યંત દુઃખને લીધે તે તો ઘર છોડી ચાલી ગયો, ને ગયો તે ગયો.

હવે પ્રેમધેલી બાલાને કાઠ અન્ય સાથે પરણાવી દેવા તેનાં સગાંએ તદખીર કરી. આ સર્વ સમાચાર તેને કાને પડ્યા. તેણે હજી બાનરાને કહાવી મોકલ્યું:

આંખેથી હઠી બાવળ ખેસવું પડે,
ઠાંઠ કણ ખુટ્યો, બાનરા બીડ ખાવો પડે.

રે બાનરા, આજ મારે મજનનાં તુંરૂપી આંખાને તજી શજોભર્યા બાવળનો આશ્રય લેવો પડે છે. અરેરે, અનાજના દાણા ખુટી જવાથી મારે હવે ખડ ખાવું પડે છે.

અમૃત વૃક્ષ બાનરાને તજી શજોભર્યા વીધી દેતા અન્ય સાથે પોતાને જોડાવું પડે છે, રે અનાજને અભાવે ધાસ

ખાતું પડે છે, વગેરે ઉપમા આપી બાનરાને લલે મનાવી લેવા તે મથે; પણ બાનરો ક્યાં છે? સૈયરે આવી કહ્યું કે તારો પ્રેમી તો અચ્ચુચ ઘર તજી ચાલ્યો ગયો છે. આ તો પ્રેમવશ બાલાને વજ્રપાત સમાન હતું. પોતે પ્રેમીની પાછળ ઘર તજી નીકળી પડી. પોતે લવતી જાય છે:

આ વખુટયું વાંછ મને સંઘ આરો મુજે ને,
સમૂળાં જાય સરીરે તોય બાનરો બીજે થાય ને.

અરેરે, આ મધદરીએ બહાણુ વીકર્યું. હવે મને કોઈ દિશા કે કિનારો, કશું માલમ પડતું નથી. મને તો ખાતરી છે કે મારો બાનરો મરે તો પણ મારાથી જુદો થાય જ નહીં. ફરી બેસે જ નહીં.

હવે જોઈ લ્યાં આમ, રે નીચે ધરતીના ધરા,
મધદરીએ વધ જાણુ બારે ખુજ્યાં બાનરા.

હું તો હવે હવે જોઈ તો અગાધ આકાશ છે ને નીચે અગાધ પાણી છે. રે બહાલા બાનરા આ મધદરીઆમાં તારું પ્રેમનું બહાણુ આજ ખુડયું જ.

વખુટી વિધવા ફરે મને સંઘ મુજે ને આરો,
મધ દરીએ વધ જાણુ બારે ખુજ્યાં બાનરા.

રે પ્રેમી, હું આજ તારાથી વિખુટી પડી શુદ્ધખુદ્ધ વગરની લટકું છું. રે બહાલા, આજ મધદરીઆમાં મારે તો હવે બારે ખૂજ્યાં. હું પાયમાલ થઈ.

આમ લવતી લવતી જંગલમાં એક નદી કિનારે આવી

ચડે છે. તેની નજરે એક પુરૂષના મડદા જેવું કંઈ પડે છે. તેને ઓળખી કાઢે છે, અને પોતાનો પ્રેમી આમ કેમ મુંગો થઈ ગયો છે એ જાણવા કહે છે:

ડાહડીશુ દેતેય સગા કાં સાંભળ્ય નૈ,
કેદુકનો કાનેય ખાનરા તું બેરો થયો.

રે ખાનરા પ્રેમી, હું તને ઠરઠરતી કહું છું તોય તું કેમ સાંભળતો નથી? આ તે તું કયા દિવસથી આમ બેરો થઈ ગયો છો? તું જો' તો ખરો પ્રેમી,

ટાઢથુ ને તડકા, હુ અમને લાગે નૈ
વાંસા ગયા વળી ખાનરા બેવડ થયા.

રે ખાનરા, આ સખત ઠંડી અને તાપ અને આ બાળી નાખતો પવન પણ મને કંઈ કરી શકતાં નથી. આ મારી સામું તો જો-મારી પીઠ વળી ગઈ છે ને હું બેવડ વળી ગઈ છું.

પોટો પાંખુ વિના માળા વિણ ક્યાં મેલીએ,
બે દીની વાતુમાં ખાનરો બીજો થયો.

અરેરે, આ પાંખ વગરનું ચકલીનું બચ્ચું, વળી તે માળા વગરનું, તેને ક્યાં આશ્રય મળે? અરેરે, બે દિવસમાં જ આમ ખાનરો ફરી બેટો.

ન્યારે પ્રેમી પોતાની દરકાર નથી કરતો ત્યારે પ્રેમવશ બાલાઓ પોતાનું સર્વસ્વ ગયું જ ગયું છે. પોતે હવે આ જગતમાં તદ્દન નિરાધાર છે, એમ દુઃખી બાલાઓ બા-

નરાની પાસે બેસી વિલાપ આદર્યો. પણ બાનરો ઉચું જોતો નથી.

ઘણીએ વાર પ્રેમી જોડાંઓમાં કંઈ વૈમનસ્ય-નોખાં મન થાય છે ત્યારે તેઓ એક બીજાને આપેલ વચનોની યાદ આપી મનાવી લેવા પ્રયત્ન કરે છે. આથી જ તે બોલી:

પેલા દંધ બોલ પછી પતળીએ નેં,

કાપે કાળજની કોર, બાનરા બીજું કેમ બોલીએ.

અરે જહાલા, પહેલાં વચન આપી મારા જેવી બોળીને ભરમાવી હવે ફરી બેસવું ન જોઈએ. અરેરે બાનરા, એ વચનો તો ઉંડા ઉંડાં કાળજમાં કાપ કરે છે. હવે તે ફરી બેસાય ?

આ કરણાજનક ટાણે સાંભળી મૂઠ પ્રેમી ચમક્યો ને ઉઠી ઉભો થયો. 'રે ઘેલી, તું આમ મારી પછવાડે શાને આવી !' આ વચન સાંભળી જાણે પોતાનો પ્રેમી કાઈ બીજાની શોધમાં હશે ને પોતાની આમ અવગણના કરે છે એમ ધારી પ્રેમભર્યા માર્મિક વચનો બોલી:

મોંઘેરાં મળતે સોંઘેરાં સાટવીએ નેં,

લઈએ લખ ખરચે બાનરા બે પખે સરખાં.

રે પ્રેમી, જો ખરેખર હૃદયરત્ન મોંઘું હોય પણ તે જો મળતું હોય તો સોંધા કાચનાં કટકાને લેવાં નહીં હો. અરે બાનરા, લાખ રૂપિયા ખરચીને પણ બંને બાજુએ ઉત્તમ હોય તેની જ સાથે પ્રેમ કરવો. આમ પ્રેમ તથા વિકારનો

બેદ પાડી કહે છે કે, રે પ્રેમી, જાતવંતી મને તજી તું કોઈ
કળતમાં ફસીશ તો પછી તું દુઃખી થઈશ. વળી બોલી:

પજાશે ને પાંદડે ગુંડાંની સળીએ,
ખાધાની ખપતે બાજી વાળે બાનરો.

ભુએને, આ ખાખરાનાં પાંદડાંને ધાસની સળી વતી,
બાનરો, ભુખ્યો થયો છે તે પડીયા વાળીને ખાય છે.

આમ ઉત્તમ કાંસાની થાળીમાં જન્મવાનું મૂકી આ
પાંદડામાં જન્મવા બેઠો આદિ મીઠા ટાણા મારી, છેવટે
તે બોલી:

રે બહાલા બાનરો સાંભળ:—

એક હવું તે હર ગયું નવા ન કરવા નેમ,
બવના બવ હરે બામણી રાંડી બાનરા.

મારે તો હે પ્રેમી, તું એકજ રત્ન હતું તે હરાઈ ગયું.
હવે કંઈ કોઈની સાથે નવો સંબંધ થનાર નથી જ. ભલેને
હું મારે જન્મના જન્મ હારી જાઉં તોય શું? આ તો
બ્રાહ્મણીનો રંડાપો સમજવો.

આ સબળ પ્રતિજ્ઞા હવે બાનરો પ્રેમીથી જીરવી શકાઈ
નહીં. એકાએક ઉછળી ઘેલી બાલાને બાયમાં લીધી ને
જંગલમાં ઝુંપડી વાળી ત્યાં ઘરવાસ શરૂ કર્યો. શા બિ-
સાતમાં રાજ્યભુવન આ ઝુંપડી પાસે?

રા' હડીયાસ.

કા ઠિયાવાડના જુનાગઢ શેહેરમાં રા' નામની ઉત્તમ રજપૂત જાત રાજ્ય કરી ગઇ છે, તેમાં ધણાય હેરત પમાડે એવા વીર રાજ થઇ ગયા છે. કાઠએ સ્ત્રી-સન્માન ખાતર તો કાઠએ એક વચનની ખાતર પોતાના રાજ્યનો ભોગ આપ્યો છે; એટલુંજ નહીં પણ ખુદ પોતાના પ્રાણનાં પણ બલિદાન દીધાં છે. ધણાય દાનેશ્વરી વીર નૃપાલે ગૌ બ્રાહ્મણને, ચારણ ભાટને ખાતર પોતાનાં માથાં આપી દીધાં છે. ઇતિહાસ તેવાં વીર ચરિત્રોથી ભરપૂર છે.

આ વાર્તાનો નાયક રા' હડીયાસ એ વીર કુટુંબનો એક ઉત્તમ નમૂનો થઇ ગયો છે. તેણે એક ચારણને પોતાનું માયું, ચાચતાં આપી દીધું. હિંદુસ્તાનમાં અનેક હિંદુ મુસલમાન રાજાઓને જુનાગઢ સર કરવાની ઇચ્છા થઇ છે, અને તે માટે અનેક ખુનખાર લડાઇઓ, લાંબા વિગ્રહો પણ થયાં છે. પણ જુનાગઢના દુર્લેખ કિલ્લાને તેઓ તોડી શકેલા નહીં; અને જ્યાં તેઓ ફાવી શકેલા છે ત્યાં તો ખુટામણ થયું હશે, અગર દગલ થયું હશે જ. રા' હડીયાસને નમાવવા પાટણનો રાજા દુર્લભસેન ધણાય પ્રયત્નો છતાં ફાવી શક્યો નહીં. પોતે મહાન રાજા છે એવો જેને પોરસ હોય, તે જ્યારે ન ફાવે ત્યારે તેને મૃત્યુ સમાન દુઃખ થાય છે. પોરસેલ વીરને ભોંઠામણ

એ બીજું મૃત્યુ જ છે; પણ કોઈ સાચો વીર તે ઇચ્છતો
 બર લાવવા હલકા પ્રયત્નો કરતો નથી. દુર્લભસેન તેવો
 ખરો વીર નહોતો. યુદ્ધમાં ન ફાવ્યો તો હવે યુક્તિ પ્રયુ-
 ક્તિથી, પછી તે વાજખી કે ગેરવાજખી તેનો વિચાર કર્યો
 સિવાય, તેણે રા' હડીયાસને નમાવવા અનેક કૃત્ય આદર્યાં.
 પોતે સાર્વભૌમ રાજા થવા ઇચ્છે, ને આવા એક નાના
 રાજા પાસેથી મતલબ બર લાવ્યા વિના પાછું ફરતું પડે
 એ દુર્લભસેનને શરમ ભર્યું લાગતું હતું. કોઈ પણ પ્રકારે
 રા' હડીયાસને નમાવવા હવે તે ઘાટ ઘડવા લાગ્યો. એક
 વખત હકડે હઠ કચેરી ભરાયેલ છે, તેમાં તેણે જાહેર કર્યું
 કે, “જો કોઈ રા' હડીયાસનું માથું લાવી આપે તો
 તેને હું મોટું ઇનામ આપું.” આમ કહી તેણે બીડું ધર્યું.
 સર્વ નીચું માથું કરી રહ્યા. કોઈએ તે બીડું હાથ ધરવા હામ
 બીડી નહીં; કારણ કે સર્વ કોઈને વીર રા' હડીયાસના ધા
 સાલતા હતા. આ જોઈ રાજા દુઃખી થયો. સર્વ સલા-
 સદો નીમાણા થઈ ગયા. આ વાત ગામમાં વાયુવેગે
 પ્રસરી ગઈ; પણ એક ચારણ સ્ત્રીથી આ સાંખી શકાયું
 નહીં. તેને પોતાના પતિના પર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે તે
 નક્કી માથું લાવે જ. તેણે આ બીડું રાજસલા વચ્ચે ઝડપ્યું.
 તેને એ તો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે પોતાનો પતિ બીજલ,
 પોતાના બિનના પ્રભાવથી રા' હડીયાસને નક્કી રીઝવશે,
 ને જ્યારે તે “માગ માગ” કહેશે ત્યારે તેનું માથું માગી

લેવું. આમ થશે તો સર્વ મુરદ બર આવશે. બીજલ વાલ વગાડવામાં એકો હતો. તેણે ધણાય રાવરાયાને તેમ જ ખુદ પાટણેશ્વરને પોતાના બિનથી તુંહિ તુંહિ કરી દીધા હતા. આમ પોતાના પતિની કળાના બળમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાથી તે સ્ત્રીએ રા' હડીયાસનું માથું લાવવા બીડું ઝડપ્યું, અને તે બીજલની સંમતિ લીધા વગર જ. બીજલ તે વેળા બહાર ગામ ગયો હતો. ન્યારે તે ઘેર આવ્યો ને આ સર્વ બિનાથી વાકેફ થયો ત્યારે તે બિચારો ઘણો જ દુઃખી થયો. તેણે પોતાની સ્ત્રીને આવું અવિચારી પગલું ભરવા માટે ઠપકો દીધો. “અરે, રા' હડીયાસ જેવા પ્રાતઃસ્મરણીય વીરનું માથું મારે હાથે લાવવા તું મને પ્રેરે છે! અરે, એ તો અધાર પાપ છે.” એમ તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું. પણ સ્ત્રીહઠને કોઈ પહોંચતું નથી. લીધી વાત કદી તે ભૂત મૂકે જ નહીં. પોતાના હઠ આગળ તેઓ સત્ય અસત્યનો, વાસ્તવિક અવાસ્તવિકનો વિવેક રાખતી નથી. મૃગચર્મની કાંચળી બનાવી તે પહેરવાની ઇચ્છા થતાં રામે સીતાજીને ઘણુંય સમજાવ્યાં પણ સીતાજી એક ટળીને બે થયાં જ નહીં. બીજલને પણ તેમ જ થયું, ને ઉલટો તેની બીરતા માટે તે સ્ત્રીએ તેને ઠપકો આપ્યો. બીજલ બિચારો છેવટે આ અધાર કર્મ કરવા તૈયાર થયો, ને સ્ત્રીની રજા માગી ત્યાંથી ઉપજો. રસ્તે જતાં એક સુંદર નદીનું ઝરણુ આવ્યું. તેના કાંઠા

રળિયામણી તરફટાથી શોભી રહ્યા હતા. ખીજલ ત્યાં બેઠો. પોતે વીર તેમ જ ધર્મી રાજાનું માથું લેવા જાય છે એ તો પાપ છે, માટે પોતાની દૈવી વીણામાંથી પ્રભુત્વ ચાલી ગયું હશે, તે પૂર્વવત્ ઉચ્ચ પ્રભાવવાળી નહીં રહી હોય, એમ માની તેને અજમાવવા છેડી ત્યાં વીણાને મધુર રવ રેલી રહ્યો; અને તે ઝરણું પાણી પીતાં હરણુ પણ થંભી ગયાં. આમ ચાલે છે ત્યાં કોઈ શિકારીએ આ લાગ જોઈ હરણુ પર શર છોડ્યું. હરણુ ધમ દઈ ભૂમિ પર પડ્યું. આ પાપ જોઈ, વીણા બંધ કરી ખિન્ન હૃદયવાળો ખીજલ તે ધાયલ હરણુ પાસે ગયો. મરતા હરણુ તેને તે સમયે કહ્યું:

અંતીકો તંતી કરો મુજ મૃત શય્યા બિછાઓ,
જળ લગ ઘટમેં માણુ તળ લગ બિન બળઓ.

હે જંતરી, આ મારો અંત પાસે છે, તેને તું જરા રોડી રાખી શાન્તિ આપ. અત્રે જ મારો સાથરો બનાવ ને મારો જીવ જ્યાં સુધી મારા શરીરમાં રહે ત્યાં સુધી તું વીણાને બળવે જા.

જેણે સુખ અમુક પદાર્થમાં માન્યું હોય છે તેને ખાતર મરણુ પણ શું હિસાબમાં છે? મહાભયંકર મૃત્યુસ્થિતિ આગળ આવી ઉભી છે છતાંય છેવટની ઘડીએ વાણ સાંભળતાં સાંભળતાં મરવાની ઇચ્છા વીણાપ્રેમી મૃગને થાય છે ને વીણાપ્રેમી ખીજલ તેને સુખી કરવા પોતાથી બનતું કરે છે.

ખીજલે વીણા પોતાના હાથમાં લીધી ને મરતા મૃગને શાન્તિ
વાળવા, પોતે તેની એ સ્થિતિનું કારણ, તેથી તેનો દાસાનુ-
દાસ બની, તે વીણાને પૂરી ભલકથી બળવવા લાગ્યો.
મૃગ સાંભળતાં સાંભળતાં જેમ પૂર્ણ ચન્દ્ર અસ્તાચળે
ગળાય તેમ મૃત્યુની જાળમાં ગળાયો, ને સખવત્ થઈ
પડ્યો રહ્યો. મૃગનો પ્રેમી આત્મા ગયો ને ખીજલ વીણા
લઈ ચાલતો થયો. તેને ખાતરી થઈ કે વીણાનો પ્રભાવ
તો હજી જેવો ને તેવો જ સખળ છે; જો કે તેનું પરિ-
ણામ તો અનિષ્ટ જ છે. ખરેખર એમ જ છે; કારણ કે

• એક મહાન્ પ્રાતઃસ્મરણીય રાજાનું માથું પણ તે જ પ્રભા-
વથી જવાનું છે. આમ સખેદ મનવાળો ખીજલ જુના-
ગઢ આવ્યો. દરવાજા બંધ જોઈ ખીજલે દરવાજાને કહ્યું:

દરવાણી દર ખોલ, અસાં પરદેશી મંગણાં,
કાંઈ માગે લખ કરોડ અસાં શીરસા સવાલી છું.

હે દરવાજા, તું દરવાજો ઉઘાડ. હું એક પરદેશી માગણુ
છું. કાંઈ માગણુ તો લખ કરોડ રૂપિયા માગે પણ આ
તો હું માથાનો માગનાર છું.

આ વિચિત્ર માગણી સાંભળી દરવાજાે રા' હડીયાસ
પાસે જઈ કહ્યું કે આવો સવાલ કરનાર માગણુ આપ
પાસે આવવા માગે છે. રા' હડીયાસે જરા પણ વિચાર
કર્યા વિના અગર વિસ્મય પામ્યા વિના, તેને પોતા પાસે લાવવા
કહ્યું. ખીજલ કચેરીમાં રા' હડીયાસ પાસે આવ્યો. રા' એ

તેની ઉત્તમ રીતે આગતા સ્વાગતા કરી, અને પછી આવવાનું કારણ પૂછ્યું. પ્રથમ તો બીજલે પોતાની વીણા સાંભળવા રાજાને કહ્યું, ને મંજુરી મળતાં વીણા છેડી. સર્વ ડાયરો સાંભળીને અત્યંત બાનબૂલો થઇ ડોલી ગયો. અને રા'એ “ભાગ ભાગ” કહી દીધું. તુર્ત જ વીણામાં તેણે ગાયું.

કોઈ માગે લાખ કરોડ, અસાં શીરસા સવાલી છું.

અરે, કોઈ તો લાખ કે કરોડ રૂપિયા માગે પણ હું તો શીરનો માગનાર છું. રે રાજા, તે મને આપ.

આ સાંભળી હર્ષમાં ડોલતાં સર્વ માથાને દુઃખનો પ્રત્યાઘાત થયો. સર્વ હેં હેં કરી ઉઠ્યા; પણ રજપૂત વીર હડીયાસ કંઈ પાછો ફરે તેવો કે કસાણું મોં કરે તેવો નહોતો. તેણે “હા” કહી ને ડાયરો વિખરાયો. આ દુઃખદ માગણીની વાત તો પલવારમાં રણવાસમાં પ્રસરી ગઈ. રાણીએ તથા રા'ની મા વગેરે તેથી દુઃખી થયાં ને રાણીએએ, પોતે માથું આપે તે પહેલાં એક ઉંચા મહેલ પર પોતાને મળી જવા રા'ને કહાવી મૂક્યું. રા' ત્યાં ગયો, ને સંકેત પ્રમાણે દરવાને બારણાં બંધ કરી દીધાં. અમુક વખત પછી રા'એ તે ઉઘાડવા કહ્યું, પણ કોઈએ તે સાંભળ્યું નહી. યુમ મારી પણ સર્વ બહેરાં. ‘અરે વેણુ જા્ય છે, ઉઘાડો’ પણ કોણ ઉઘાડે? હવે શું કરવું? અત્રેથી કુદકો માફ કે શું કરું? અરે, તે માગ-

નાર ચારણ મને જૂઠો ગણશે, ખીકણ ગણશે. હું વચન આપી પતલ્યો, એમ મારી ખોટી ગિલા થશે. આવું આવું રાજ હયામાં લાવવા લાગ્યો. પણ શું થાય? છેવટે એક ખારી પાસે આવી હાક મારી. ત્યાં નીચે બેઠો બેઠો ખીજલ તો દુહા ખેલતો હતો. રાજાએ એક લાંબું સિંચણીયું નીચે ફેંક્યું. ખીજલ તેને વળગ્યો. રા'એ તેને ઉપર ખેંચી લીધો. ખીજલ ઉપર આવ્યો ને માથું માગ્યું.

ચારણ ચઢીયો લોઢ, મથો ગઢે માગણે,
સોરઠ રા' હડીયાસ સેહણે ન કદી કહાડે.

- ચારણ તો લોઢને વળગી ઉપર સિંચણીયાવડે ચઢ્યો અને તે વળી કિલ્લામાં માથું માગવા માટે. પણ સોરઠનો ધણી રા' હડીયાસ તે તેને નિરાશ કરી કેમ કાઢે?

ભાઈ વાંચનાર, પોતાનું જ માથું માગનાર માગણને દોરકું આપી પોતે જ તેને ઉપર ખેંચી લે છે, એવા વીર હડીયાસનો ખ્યાલ આપણા મગજમાં ઉતરી શકે તેમ નથી.

આ તે કોઈ રાક્ષસ છે કે ચારણ? પણ ગૌઆણણ ભાટચારણને તો સદા પૂજનીય માનનાર રા' હડીયાસે પ્રસન્ન મુખે માથું આપવા કબુલ્યું, ને તલવાર ઉઘાડી ઘાળ ખોળા પાસે રાખ્યો. રા'ની મુખ્ય રાણી સોરઠાણી ખીજલ સામે હાથ જોડી ઉભી રહી, ખીજલને વીનવવા લાગી. સતી હમેશાં પોતાના પતિને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરતાં આંચકો ખાતી નથી. સોરઠની અર્ધી પૃથ્વી ખીજ-

કને આપવાનું કહી આ અધોર કૃત્યમાંથી અટકવા રાણીએ તેને ધણોય વિનવ્યો. તે બોલી:-

માથું તું કે મોટી દીયાં, દીયાં અરધી ચોરઠ ધરા;
અસાં ન મંગા ચારણાં, રા' રખ જીવતરાં.

હે બાઈ ચારણુ, તું કહે તો તને આ સોરઠની અર્ધી પૃથ્વી આપું, અરે તને મોતીનાં માણાં ભરીને આપું, હે ચારણુ, તું આવું માગ્ય નહી. રા'ને જીવતો રાખ.

પણ માથું લેવા આવેલ તે કંઈ બીજું માગે? રાણીને પશ્ચાત્તાપ થયો કે મને પ્રથમથી સ્વપ્નમાં ખબર પડી હતી કે કોઈ રા'નું માથું માગશે, અને તે પ્રમાણે ચેતી રા'ને સમજાવી થોડા રોજ કોઈ અન્ય સ્થળે ગયાં હોત તો સાફ. પણ હવે શું કરવું? નિરૂપાય. સ્ત્રીઓને વૈધવ્ય સમાન દુઃખ નથી. તેને તો તેઓ ખુદ મૃત્યુ કરતાં પણ વધારે દુઃખદેણુ માને છે. સોરઠાણીના દુઃખનો પાર રહ્યો નહીં. હડીતો ચારણુ માનતો નથી. વળી કશું. અરે બાઈ આ અરધો અરધ સોરઠની ભોંય સાથે તને વધારે-

અધા તું અધા દીએ, બાધયેછ મંગણુ હાર,
તાજી દીયાં તકઠા દીયાં, હાથી દીયાં, હલકાર.

હે માગવાવાળા બાઈ, તું કહે તો આ અરધી સોરઠની પૃથ્વી સાથે તને ઉત્તમ થોડા બળદો ને હાથીઓ દોરી દઉં, પણ મારા રા'ને ઉગાર.

આમ રણુવાસમાં ચાલે છે. એકવચની વીર હડીયાસ માયું આપવા જાય છે ને રાણી રોકે છે. તે સર્વ ખબર રા'ની બેનને તથા માને પડી. રાણીએ તેમને કહાવી મોકલ્યું હતું. પણ ઉલટું થયું. તેની માએ તો કહાવી મોકલ્યું:

મથા મંત્રણહારને જ ઠું, હડીયાસ નહરે,
કરે બંડી કીનજ કીશત કીય કરે.

રે હડીયાસ, તું જો આ માગણ ચારણને તારું માયું નહીં આપે તો તારી પાછળ બિરદ ગાનાર ચારણ ભાટ તારા યશોગાન કેવી રીતે ગાશે? અરે બેટા મૃત્યુ સર્વને છે. માત્ર કીર્તિ અમર છે, ને તેથી જ કુળ તરી જાય છે.

પ્રિય વાયક, એક વીર માતા કુળની કીર્તિને, પોતાના પુત્રની કીર્તિને કલંક ન આવે તેને માટે પોતાના જીવનથી અધિક કીમતી પુત્રનો જાન આપી દેવા તેને કેવું કહાવી મોકલે છે? જે વખતે આવી વીર માતા આ આર્યાવર્તની અંદર હશે ત્યારે પરાધીનતા દેશને વળગે ખરી! જ્યારે આવી વીર માતા આવા વીર પુત્રને જન્મ આપી રહી હશે ત્યારે કદી પ્રજાપોકારનો સંભવ પણ હોય? કદી નહીં. પણ હા, હતભાગ્ય ભારત, તે માતા, તે પુત્રો તને તજીને ચાલ્યા ગયા ને તારી અવનતિ-પરાધીનતા થઈ. રા'ની રાણીએ તો આશા રાખી કે માતૃશ્રી વચ્ચે પડી આ બીષણ કર્મ અટકાવશે. પણ તેણે તો ઉલટું કર્યું. પણ હજી બેનને માટે તેને આશા રહી. પણ તે બેન તે

તે જ વીર માની દીકરી અને તે જ વીર બન્ધુની બેન !
ભાઈ જો વચન ન પાળે ને પાછો હો તો માતાની કુખ
લાજે તથા રા'ના કુળને નીચા જોયું થાય, તેથી તેણે
પણ તુર્ત જ કહાવી મોકલ્યું :

વાઢી દેને વીર મથો મંગલુદારને,
દાતારાં મન ખીર, અદાતારાં કઠણ રે.

હે ભાઈ, એ માગનારને તારૂં માથું વાઢી દે. જે જે
દાતાર છે તેને મન તો તે દુધ દીધા સમ છે; પણ જે
લોભી છે તેને તે બધું કઠણ પડે છે. વળી હે ભાઈ જોને,

વાઢી દેને વીર મથો મંગલુદારને,
ડેરી મ કર હડીયાસ કુળને કલંક લાગશે.

હે ભાઈ, તારૂં માથું તું માગનારને કાપી દે. અરે તેમાં
તું જરા પણ આનાકાની કરતો નહીં ને વાર લગાડતો
નહીં. કારણ કે તેથી રા'ના કુળને કલંક લાગશે.

આમ બેન તથા માતાનાં વચન વીરમાં વીરત્વનું વધારે
સિચન કરતાં આવ્યાં, તે સાથે તેમણે રાણીને કહાવી
મોકલ્યું કે જો તે ચારણ કોઈ પણ લાલચે માથું માગતો
અટકે તો તેમ કરવું, અને તેથી જ વળી સોરઠાણીજીએ
ચારણને ફરીને કહ્યું.

વાજી ડીયાં તકડા ડીયાં, હાથી ડીયાં હલકાર,
ગિનની ચંદન હાર દે, કડીધા સરહાર.

તને વાયુ વેગી અશ્વ આપું, હિમદા બળદો આપું,
મદોન્મત્ત હાથી આપું. અરે, ચંદનહારના હાર ગણી

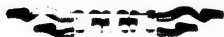
લેને. સોનાની હીરાજડિત છડીવાળા સરદાર આપું. અરે
એને બદલે આ દેહ આપું, પણ તું મારા રા'ને જીવતો રાખ.

પણ આથી શું? ખીજલ કંઈ એ લેવા આવ્યો નહોતો.
સતી સોરઠાણી ગમે તે આપે પણ ખીજલ તો રા'ના
માથાનો જ માગણુ હતો. તે વીર નૃપાલની રાણી પણ
વીરત્વમાં કંઈ ઉણી ન હતી. તે પણ પોતાની નણુંદ તથા
સાસુજી સાથે એક મત થઈ. ઉજ્જવલ મુખ રાખી તેણે
રા'ને કહ્યું. આપ સુખેથી આ માગણુને માથું આપી અમર
નામ કાઢો ને કુળને અધિક ઉજ્જવલ કરો.

પછી રાજદરબાર ભરી ત્યાં રા'એ આવી પોતાના
ખોળામાં થાળ લઈ તીવ્ર સમરોરથી પોતાને જ હાથે
માથું વાઢી તે ચારણુ માગણુને આપ્યું. ખીજલે તે લીધું
ને લઈ પાટણુ જવા ઉપજ્યો; પણ દરબારમાંથી બહાર
જાય છે ત્યાં સોરઠાણીએ તેને ખેલાવ્યો અને પોતે સતી
થવા માગે છે માટે તે માથું પોતાને આપી દેવા કહ્યું.

ખીજલે પાટણુ જઈ ત્યાં માથું દેખાડી પછી આપવા
વચન આપ્યું ને વાયુ વેગે ઉપજ્યો. પાટણેશ્વર દુર્લભસેન
આ જોઈ રાજ થયો, કારણ કે વચમાંથી કાંટો દૂર થયો;
અને ખીજલને ઇતમ આપવા ખજાનચીને હુકમ કર્યો.
પણ ખીજલ ચારણુ હતો. પોરસ ને પણને માર્યો આ
અધોર કર્મ કરવા સજ્જ થયો ને તે કર્યું પણ ખરું, પણ
તેને પોતાની સ્ત્રી તથા પાટણેશ્વર દુર્લભસેન માટે પૂર્ણ

ધિક્કાર વહૂટયો. તેણે દુર્લભસેનની સર્વ બેટ અતિ તિર-
સ્કાર સાથે તરછોડી ને તે માથું લઈ ચાલી નીકળ્યો.
જુનાગઢ આવી સોરઠાણીને તે માથું આપ્યું. સોરઠાણી
તે લઈ સતી થઈ; ને બીજલ અતિ દુઃખી થતો ગિરના-
રમાં ચાલ્યો ગયો. કહે છે કે દુર્લભસેને પછી જુનાગઢ
પર સ્વારી કરી તે જીતી લીધું. બીજલ અંબાજીનો પરમ
ભક્ત હતો. તેણે વિના અન્નજલ પોતાની વીણા હાથમાં
લઈ બળવવા તથા માતાજીની ગિરદાવણી ગાવા માંડી.
ત્રણ લાંબણ થઈ, છતાં વીણાના રણકાર તથા માતામાં
એક તાન સિવાય બીજલને બીજું કંઈ છે જ નહીં.
માતાજી બીજલની આરાધનાથી પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયાં
ને બીજલને કહ્યું કે “માગ માગ.” બીજલે માગ્યું કે
રા’ના કુળમાં જુનાગઢ પાછું આવે. માતાએ ‘તથાસ્તુ’
કહ્યું; ને રા’ હડીયાસનો પુત્ર દુર્લભસેનના લશ્કરને હરાવી
પોતાના પિતાની ગાદીએ આવ્યો. આમ રા’ હડીયાસ ગયો
થણ તેનું તથા રા’ના કુળનું નામ અમર રહી ગયું.

વિઞ્ણુંદ ને શેણી.

કા.

ઠિયાવાડમાં ધારીગુંદાળી નામે ગામ છે ત્યાં આ રસિક ને હૃદયને હયમચાવી મૂકે તેવી વાત બની છે. ધારીગુંદાળીમાં વેદાર્ધ કુળનું એક ચારણ કુટુંબ રહેતું હતું; ચારણ પંડે શ્રીમંત હતો ને તેને એકની એક શેણી નામની લાડકવાઈ દીકરી હતી. ચારણે તેને અતિ-શય બહાલથી ઉછેરી હતી. શેણી પોતાના પિતાના મુખમાંથી પ્રેમની વાર્તા સાંભળી સાંભળીને અતિ પ્રેમવાન હૃદયની થઈ હતી. તેજ ગામમાં વિઞ્ણુંદ નામનો એક ચારણ હતો. તે જંતર બજાવવામાં અતિશય કુશળ હતો. તેની ઊંચર ચોવીશેક વર્ષની હતી. વારંવાર વિઞ્ણુંદ જંતર બજાવતો ને શેણીને સાંભળવાનો પ્રસંગ આવતો. આથી શેણીનું હૃદય વિઞ્ણુંદ તરફ વળ્યું હતું. પણ વિઞ્ણુંદનું લગ્ન છેક અચપણથી થઈ ગયું હતું ને ખીમરી નામની કંઈક શાસ્ત્રી તેના ઘરમાં હતી. શેણીએ તો પોતાની માને કહી દીધું કે મારે તો વિઞ્ણુંદને વરવું-ને આ કંઠમાં વરમાળ બાંધું તો વિઞ્ણુંદનીજ, ખીજની નહી. વિઞ્ણુંદને આની ખબર થઈ ને ખીમરી સાથે એનાં પાના પડવાથી તેની દુર્દશા થશે ગણી, તે બિચારો બહુજ દુઃખી થવા લાગ્યો.

શેણીનું વેશવાળ તેના પિતાએ અન્ય સાથે કરી નાંખ્યું, એવું શેણીને કે “શેણી બાળક છે, તેને શી ખબર ને તે શું સમજે”. જાન આવી ને માયરામાં જોવા

વરમાળ ગળામાં નાંખવા ગોર ઉભો થયો કે તુર્તજ શેણી સર્વ વચ્ચે બોલી ઉઠી.

“વિન્નહુંદની વરમાળ, હું ખીનની બાંધું ને,
ચારણ મળે છનું લાખ, એને બાંધવ કહી બોલાવીએ.

હું તો મારા ગળામાં વિન્નહુંદની જ વરમાળ પહે-
રવાની, ખીન કાઢની પહેરનાર નથી. ભલે તે છનું લાખ
ચારણ ભેગા થાય તો પણ હું તો સર્વને ભાઈ ગણી
બોલાવીશ.” આ સાંભળી સર્વ સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. આવી
વહુને લઈ જઈ શું કરીએ? ગણી વરરાજા ઉઠી ગયા ને
જન પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ. આ તો ભૂંડું થયું, પણ
બાલહૃદય-પ્રેમી હૃદયને કેમ વાળી શકાય! શેણી તો વિન્ન-
હુંદનાં વખાણ કરવા લાગી કે—

જંતર વડે તું બડે, ઈ છત્રીશ રાગ લવે,

ઈ ત્રીશ લાવજી લવે, વાલા વિન્નહુંદને ખવે.

મારા બહાલા વિન્નહુંદને ખમે મોટા તુંબડાવાળું
જંતર રહી ગયું છે, તે છત્રીશ રાગ ગાય છે, અને ત્રીશ
પ્રકારની બોલી બોલે છે વળી કહ્યું:-

ગમે ગમે ગોઠડી, અને નવ તાંતુંમાં નેહ,

ઈ વાલાં વિન્નહુંદનાં તુંબડાં મારા હેડામાં છે.

અહાહા, જંતરથી જે મનહર ગમ ઉઠે છે તેની
સાથે મારા હૃદયની કેવી મનહર ગોઠડી થાય છે. અને
તે જંતરની નવે તાંતોમાંથી સ્નેહ જ ઉભરાઈ ઉઠે છે. મને
તો એ વિન્નહુંદનાં તુંબડાં મારા હૃદયમાં બહુ જ બહાલાં

લાગે છે, અન્ય ચારણ ગમે તેટલો શ્રીમાન હોય, રૂપવાન હોય, યુવાન હોય, પણ તે તો મારે બાઈ છે. મને તો તુંખડાં ધરેલ વિનળુંદ હેડામાં ચોડાઈ ગયો છે. એમ ચોખ્ખે ચોખ્ખું સર્વ સમક્ષ શેણીએ ખોલી દીધું. ધડી બે ધડી ના હા કરી સર્વ સમાજ વિખરાઈ ગયો. વિનળુંદે આ જાણ્યું. પોતે શેણીને અનન્ત સ્નેહથી ચાહતો હતો, પણ ખીમરી ખેંધો કરે માટે હવે મારે પંડેજ આ ગામમાં ન રહેતું, કરી કાંધે જંતર ધરી વિનળુંદ રાત્રિએ ચાલતો થયો. અહીં શેણી રાત્રે વિનળુંદને ઘેર આવી, એવી જ દ્રઢ ઇચ્છાથી કે વિનળુંદ સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે તોય તેના ઘરમાં બેસવું જ. ખીમરી આ સર્વ સમજી ગઈ ને હજી શેણી આવી ઉભી રહે છે ત્યાં તેને કટુ વેણ સંભળાવવા લાગી. આથી શેણીએ કહ્યું.—

ખેંધો મ કર ખીમરી, ખેંધાથી ખાટીશ ને,
જે હડાવીશ આમશ, પછી ભારથીયો બાળીશ ને.

રે ખીમરી તું મારી અદેખાઈ કર નહીં, કેમકે તેથી તું ફાવવાની નથી. હું જો તને આકાશમાં ઉડાવી દઈશ તો પછી તું એ વિનળુંદ ભારથીયાને જોવાની જ નથી. વળી તું ખીમરી વિનળુંદની ખરી પ્રીતિવાન સ્ત્રી નથી. કારણ કે જો તેવી હોય તો પછી કદી વિનળુંદ ઘર તજી ચાલ્યો જાય ?

ઉપડતો આ સ્નેહ, જોનો ધોખો મન ધરીએ ને,
હવે સમજણનો મેહ, તો વિનળુંદને વેડત ને.

અરે ખીમરી, તારો પ્રેમ તો ઉછીનો લીધેલ હતો
એટલે તારે માટે મારે જરાય ખોટું લગાડવું ન જોઈએ.
જો તારો સ્નેહ ખરેખરો હોત તો પછી બહાલા વિન-
જીવે કદી પણ તું દુઃખ દેત નહીં. આમ બોલી ખીમરીને
ખંખેરી કાઢી. ત્યાં આસપાસનાં લોકો તેને સમજાવવા
લાગ્યાં તે જોઈ આકુળવ્યાકુળ શેણી બોલી.—

મલ્લુ શું કામો માનવી, જણ જણની નૂજવી,
ડાહો હતો જો દેશ, તો વિનજીવે કાં વાળ્યો ને.

અરે માણસો, તમો ડાહ્યાં થઈ મને શી બુદ્ધિ
આપો છો! તમો જુઓ, તમારા પ્રત્યેકની શિખામણ
જુદી જુદી થાય છે. તમો જો એવાં ડાહ્યાં હતાં તો પછી
વિનજીવે કાં પાછો ન વાળ્યો? માટે હું માનવી મને
તમો શિખામણ આપો નહીં. હું તો એ બહાલાને
શોધવાની જ. જુઓ:—

મારમ કાઠે મઢી કંઠે, હાથે જોગણનો વેશ,
ગોઠું દેશ વદેશ, વાવડ કાઠું વિનજીવેના.

હું તો હવે મારગને કાઠે કુંપડી રાખીશ ને જોગણ-
નો વેશ ધરીશ; વળી દેશ વિદેશ તેને શોધવા માટે ભટ-
કીશ, અને આખરે બહાલા વિનજીવેનો પત્તો મેળવીશ.
ખરેખર ખરી સ્નેહાળ સ્ત્રી કદી પણ બહાલા વિના જંપીને
રહેતી નથી. ત્યાં કાઠએ કહ્યું કે “તારો વિનજીવે તો
આ ચાલ્યો જાય” અને જુઓ, આ સાંભળી તે વિન-

હું જે રસ્તે ગયો તે રસ્તે ઝપાટાબંધ ઉપડી. માર્ગમાં જતાં ટીંબા ટીંબડી ધાર ધારોડી આડી આવી તેને પણ વટાવી અને ઓજત નદી નજરે પડી. છેટેથી પ્રેમી બાલાએ ઓજતને પ્રાર્થના કરી કે.

ચડી ટીંબા ટીંબડી ચડી ગુંદાળી ધાર,
ઓજત એક ઉછાળો લે, વાલમ પાછો વાળ્ય.

હે ઓજત, હું તો આ ટીંબા-ટેકરા ચડી પસાર કરી ગઈ; અને આ ગુંદાળી ધાર છે તે પણ મેં તો વટાવી; હવે તો તું ઓજત, એક મોટો ઉછાળો ભરી-તારામાં પૂર લાવી-મારા બહાલા વિજાહુંદને રોકી પાછો વાળ્યને. એમ કરતી ઓજતની મદદ માગતી પ્રેમધેલી શેણીએ એક પીંપળાને જોયો ને તેને પૂછ્યું—

પીંપળા તું છે પીંપળો, તારાં પૂંછડીયાળાં પાન,
ભાઈ વીરા તને વિનવું-જેથો જંતરવાળો જીવાન?

હે પીંપળા, તું મને કહે કે તે કોઈ જંતરવાળા જીવાનને અહીંથી જતાં જોયો છે?" અને જીઓ, જાણે પીંપળો તેને એમ જવાબ દેતો હોય કે:—

પીંપળો કે હા હું પીંપળો, મારાં પૂંછડીયાળાં પાન,
હાથી જાને આ મારજે, ત્યાં ગયો જંતરવાળો જીવાન.

પીંપળે કહ્યું કે મારાં પાન પૂંછડીવાળાં છે ને હું પીંપળો છું. તું તારે માર્ગે જા, ત્યાં જંતરવાળો જીવાન ગયો છે. આમ પીંપળા જેવા વૃક્ષને સજીવારોપણ કરતી અને પૂંછડીવાળો વૃક્ષ મર્કટ સમાન હોવાથી તેને વન

વગડાની ખબર હોય તેથી તેને પૂછતી બાલા રસ્તે ઝપાડ
બંધ ચાલવા લાગી. અનેક પ્રેમચેલી બાલાઓ જડમાં ચેત
જીએ છે, ને પોતાના હૃદયને શાંતિ આપે એવું તે
પાસેથી માગે છે. આમ શેણું સ્થળે સ્થળે બહાલા વિજ
ણુંદના સમાચાર પૂછતી જાય છે. માર્ગમાં પાવાનો સ્વ
સંભળાયો, ને એક ગોવાળીયાને મીઠું સૂરે પાવો કુંડ
આનંદ કરતો જોયો. આ જોઈ તે બોલી.—

કાંઈ વગાડે વાંસડો, રે પાવે મન પલળે ને,
પણુ જંતરવાળે જીવાન, રે વેરાગી ક્યાં વિજણુંદે.

અરે તું શું આ વાંસડો કુંડે છે. તારા પાવા તર
મારું મન જરાય ઠરે તેમ નથી. પણ અહાહા, મારે
જંતરવાળો જીવાન કેવો? ખરેખર તે વિજણુંદે તો મે
પોતા પાછળ વેરાગી કરી છે. કારણ કે,

જંતર વાયું રાત, બાંગતી રાત્રને ભારથીએ,
કાળજને આ કાપ સટ વાઢી ગયો વિજણુંદે.

અહહ, તે ભારથીયો વિજણુંદ મધ્ય રાત્ર સુધે
જંતર વગાડી ગયો ને સટાક દધને મારા હૃદયપર
ઉડો કાપ મેલતો ગયો છે. આમ ચારેકાર લવતી, હૃદ
યમાં બહાલા વિજણુંદની ગુંજ ઉઠાવતી શેણી ભમત
ભમતી બાલ દેશમાં આવી; અને બાલના ગામને મધ્ય
ચોક આવી બોલી કે.—

કાંઈ જંતરવાળો જીવાન આ બાલમાં બૂલો પડયો,
હું શેરીએ પાડું સાદ મને વાવડ વિજણુંદના જો.

અરે, આ લાલમાં કોઈ જંતરવાળો જીવાન બૂલો પડી આવ્યો છે ? અરે હું શેરીએ શેરીએ સાદ પાડું છું કે કોઈ મને વિનાલુંદનો પત્તો આપો. આમ તે બોલે છે ત્યાં કોઈએ કહ્યું કે:—

લાલ સુરંગી ધોતીએ, કેશરભીને વાન,
હમણાં હતો હાટડે જંતરવાળો જીવાન.

હે બાઈ, સુંદર લાલ રંગનું ધોતીયું પહેરેલ ને કેશરીયા રંગનો જરાક કાળાશ પડતો હજી હમણાંજ મેં એક જંતરવાળો જીવાનીયો જોયો છે. આ સાંભળી તુર્તજ શેણી બજારે ગઇ પણ ક્યાંઈ તેને જોયો નહીં વળી બોલી:—

આવલ્ય પીળે કુલડે, કેશરભીને વાન,
શેરીએ પડાવું સાદ, જોયો જંતરવાળો જીવાન.

પીળાં પુલ ભરી આવલ્ય જેમ શોભે તેવો અને કેશરી રંગથી જરા ભીનેવાન એવો જંતરવાળો જીવાન કોઈએ જોયો છે ? હું શેરીએ સાદ પડાવું છું કે કોઈએ જોયો હોય તો કહેજો. આમ કરતી શેણી ગામ બહાર આવીને રસ્તે ચડી ચાલવા લાગી. જે કોઈ આવે તેને પૂછતી જાય કે કોઈ જંતરવાળો જીવાન મળ્યો ? ને કોઈ કહે કે “હા આ જાય” ત્યાં ત્વરાથી ચાલવા માંડે છે. છેવટે સ્ત્રી જાતિ તે કોમળાંગીજ. કેટલું ચાલે ? ચાલી ચાલીને થાકી ગઈ. શરીરમાં તાકાત રહી નહીં. પગ થાકીને સુઝી ગયા, કોઈએ કહ્યું કે ‘આ જાય’ ત્યાં

ઉતાવળથી ચાલવા તો લાગી પણ હવે એક ડગલું પણ આગળ ભરવાની તાકાત રહી નહી. છેવટે એક ઉંચી ધાર પર ચડી જોવા લાગી. ત્યાં દૂરથી કાંઈ પુરુષ જોતું જતું જોયું ને ખોલી.—

હાલું તો હલાય ને, દોડું તો લાજ મરે,
આ વિનજુંદ વાગડ હતર્યો, હવે ઉભી પેલું કરે.

હું ચાલું તો મારાથી ચલાતું નથી. કદાચ દોડું તો મને શરમ થાય છે. અરેરે આ વિનજુંદ તો વાગડનો દેશ પણ પાર કરી ગયો. હવે તો હું તેને અત્રે ઉભી રહી હાથથી પોત કરી-ધશારત કરી-ઉભો રાખું. આમ કહી એક કપડાને હાથમાં લઈ તેને આમ-તેમ હલાવી ખૂમ દેવા લાગી કે,

ખેતર પાક્યું કશું ઝરે, મનડું ભેડું માણે,
વલય ને વિનજુંદા અમને રોજડા રંગડે.

હે વિનજુંદ; આ માંડે યૌવન રૂપી ખેતર પાકી ગયું છે ને દાણાઓ ખરી જવા માંડ્યા રે બહાલા, પાછો વળી મારી ખખર લે ને; કારણ અણસમજી રોજ જેવાં મનુષ્યો મને સદાય પીડે છે. આમ ઘણુંય કહ્યું પણ કાણ સાંભળે. વળી તે ખોલી.—

ધખતી મેલી ધુંભીઈ અતિતડો લઈ ગયો,
આ અભાગણીનો આધાર, વિનજુંદો વધો ગયો.

અરે, આ મારા હૈયાની હોળીને પ્રચંડ સળગતી મેલી તેને તાપનાર અતિત તો ચાલ્યો ગયો. અરેરે, મારો

અભાગણીનો આધાર વિનળુંદ ચાલ્યો ગયો. ખરેખર શેણી તારા હૃદયની ધુણીને સળગતીજ મૂકી અતિત ચાલી ગયો છે. હવે તને ઠારે એમ કંઈ નથી. તે અતિત તને ઠારે તેમ હતો તે તો ચાલ્યો ગયો. વળી તે બોલી.—

ધુણીયું મેલી ધખતી, આ અતિતડો હઠી ગયો,
થેરી ભગવો વેરા, વિનળુંદ વેરાગી થયો.

અરે આ અતિત તો મારા હૃદયમાં ખળતી હજારે ધુણીને સળગતી મેલી ચાલ્યો ગયો. અરેરે, એ બિચારે પણ ભગવાં વચ્ચે પહેરી વિરાગી બની ધુણી તાપવાનું મૂકી દઈ સ્થળે સ્થળ ભટકવાનું લઈ બેઠો. ખરેખરી પ્રેમ શીલ સાધવીને અન્યનાં દુઃખનો પણ વિચાર થાય છે. વિનળુંદ ચાલ્યો ગયો, પોતાનાં બાલકોને તજી ગયો. અરે તે તરફ પણ તેનું હૃદય ન ઢલ્યું. મારા તરફ તો રહ્યું એમ કરી બોલી.—

વિનળુંદ ચાલ્યો વદેશ, છાડાં છાડી કરી,
કાપી ગયો અમારા કેશ, બાંઝતી સત્યનો ભારથીયો.

ખરેખર વિનળુંદ પોતાનાં છોકરાં હૈયાંને તજીને વિદેશ જવા ઉપડી ગયો. અરે, એ ભારથીયો તો મધ્ય રાત્રે મારા કેશ કાપી ચાલ્યો ગયો.” હા શેણું, તે ગયો ને તેના પાછળ તું મુંડ મુંડાવી જોગણ બને એ તારા હૃદયને યોગ્ય છે. કારણ કે શુદ્ધ સાચા પ્રેમથી વશ થયેલ બાલકને પ્રેમી જતાં પછી જગતમાં પોતાનું કશું રહેતું

નથી. અન્તે હવે ઘેર જવું એ કાંઈ શેણું જેવા હૃદયને
માટે હોયજ નહીં. થોડો થાક ઉતર્યો ત્યાં ઉભી થઈ ખેલી—

ખેતર પાક્યું, પોંક થીઓ, મનડું બેઠું માણે;
અધવચ્ચ મેલ્યાં એકલાં, હાલ્યા હેડાં હવે હેમાણે.

અરેરે, મારું યૌવન રૂપી ખેતર તો પૂરું પાકી ગયું છે,
અને તેમાં પોંક પણ તૈયાર થયો છે. મારૂં મન પણ જ્યાં
શાંત થઈ ઠેકાણે બેઠું કે હવે વિનળુંદને વરણું, ત્યાં, અરર,
મને બરોબર રણુવગડે-અધવચ્ચ એકલી મેલી. અરે હૈયા,
હવે તો તું હિમાલયે જ ચાલ્ય, ત્યાં તને શાંતિ મળશે.
આમ કરી શેણી ત્યાંથી ઉડી ઉત્તરમાં હિમાલય તરફ
ચાલવા માંડી. વિનળુંદ પામવાની સર્વ આશા નિર્મૂળ
થઈ ગઈ.

શેણી હિમાલયમાં તો આવી, પણ પોતે અવિવાહિત
હતી તેથી હિમાલયે તેને ગણી નહીં. થોડીવાર તો તે
ખિચારી વિમાસણમાં પડી ગઈ; પણ તુર્તજ શાસ્ત્રની
આજ્ઞા તેને યાદ આવી તેથી દર્બનો વિનળુંદ બનાવી તેની
સાથે લમ કર્યાં.

હવે અત્રે વિનળુંદ ધારીગુંદાળી તણ ચાલ્યો મથો.
ને શેણી પરણી સાસરે જાય પછી પાછા આવવાનો
વિચાર કરી થોડા રોજ અહીં તહીં ભટકી પાછો ઘેર
આવ્યો. આવ્યો ત્યાં ખીમરીની દુષ્ટ જીભ તેના હૃદયને
બેદલા લાગી; ત્યાં વળી ખબર મળ્યા કે શેણી તેની

પછવાડે ચાલી ગઈ છે. બસ હવે તે વિન્નણુંદથી ત્યાં રહેવાય ખરું ? તે બિચારો તુર્તજ કંધે જંતર નાંખી ચાલતો થયો, ને શેણીના વાવડ કાઢતો કાઢતો ઠેઠ હિમાલયમાં આવ્યો.

હાડ ન ગળે હેમાળે, સોહામણાં શેણીનાં,
કાસનાં કોઈ કરી, પછી પરાણે પરણી ઉતર્યાં.

અરેરે આ સુંદર શેણીનું શરીર હિમાલયમાં ગળાતું નથી તેથી દર્ભનો વિન્નણુંદ કરી પરાણે તેની સાથે લમ કર્યાં, ને તુર્ત જ ગળાવા લાગી. આંહી ગળાવા લાગી ને વિન્નણુંદ આવ્યો. આવ્યો ને તુર્તજ કહેવા લાગ્યો. ‘અરે શેણી ઉભી રહે જરા થોભ.’ આ સાંભળી તે ખોલી.—

કાસનાં કોઈ કરી અમે પરાણે પરણી ઉતર્યાં,
ગુડા સુધી ગળેલ, હવે હૈયે હિમાળો હલક દીએ,

અરેરે, હું તો ધાસનો વિન્નણુંદ કરી પરાણે તેની સાથે લમ કરી ઉતરી. હવે તો મારા ગોઠણુ સુધી ગળાઈ ગઈ છું ને આ હિમાળાની હલક મારે હૈયે લાગી રહી છે. માટે હવે તો રામરામ, વિન્નણુંદ ! રામરામ. કરણ કે,

ગળાયો અરધો ગાત્ર, અરધમાં અરધો રહ્યો,
હવે મસળતા હાથ, વિન્નણુંદ પાછા વળો.

હવે માઈ અરધું શરીર ગળાઈ ગયું છે. અરે અરધાનું પણ અરધું બાકી રહ્યું છે. હવે તો વિન્નણુંદ તું હાથ ચોળતો પાછો જા. હું હવે તારા કામની નથી. આ હિમથી મારાં

માત્ર પાંગળાં થઈ ગયાં છે. મને જવા દે. આ મર્મભેદક
વેણુ સાંભળી વિન્નહુંદ બોલ્યો,—

વળને વેદાણી, રે પાંગળી હોય તોય પાળશું,
કાંધે કાવડ ધરી જત્રા બધી જુવારશું.

રે વેદાણી શેણી, બલી થઈને તું પાછી વલ્યને—તું પાંગળી
થઈ તોય હું તારું પોપણુ કરીશ. અરે બહાલી મારા કાંધપર
કાવડ ધરી તેમાં તને ખેસારી દરેક જત્રા સાથે રહી કરાવીશ
પણુ બહાલી પાછી વલ્યને. ત્યારે શેણીએ જવાખ દીધો—

આ ભવ તો એજે ગયો, આ ભવ નહીં અવાય,
ફાકટ ફેરો થાય, વળતાં હવે વિન્નહુંદા.

રે વિન્નહુંદ, આ જન્મારો તો મારો. વૃથા ગયો છે
ને આવતે જન્મારે કાંઈ આંહીં અવાશે નહીં. હવે જો હું
પાછી વળું તો મારા જન્મનો ફેરો ફાકટ થાય. માટે
હવે રામ રામ બહાલા ઘેર જા. કારણ કે હવે હું

વળું તો રહું વાંઝણી, મુઆં ન પામું આગ,
આ હુકો અવતાર, હૈ વણસાઓ વિન્નહુંદા.

હે વિન્નહુંદ તે તો મારો જન્મારો રદ કરી નાંખ્યો
છે. હવે હું પાછી વળી શું કરું. જો હવે વળું તો હું
વાંઝણી રહું ને મારા શબ્દને કાંઈ આગ પણુ મૂકનાર નથી.
તે તો મારો જન્મારો રદ કરી નાંખ્યો છે. માટે રામ
રામ. આમ બોલી વિન્નહુંદ સામું જોઈ વળી બોલી—

હેડું માંડે હેમામામાં, ગુડા મુખી મળેલ,
ધોળ્યા બને ધેર વાલા સત્રા વિન્નહુંદા.

હે વિનળુંદ, હે બહાલા સગા, માંડું હૈયું હિમાલયમાં
 છે. હું ગળાઈ ગઈ છું. તું હવે (વળી જરા રીસ કરી)
 પીટ્યા-ધેર જાને-પણુ રે બહાલા સગા, ધેર જાને, હવે
 રામ રામ, આમ એ સંબંધ વચન-ધડીકમાં “ધોલ્યા”
 તો ધડીકમાં “વાલા સગા” કહી ગાંડાની જેમ હવે
 ગળાતી ગળાતી શેણી બોલી. પોતાની સ્થિતિ આમ
 વિનળુંદે કરી તેથી “ધોલ્યા” ત્યાં વળી “વાલા સગા,”
 હૃદયનાથ, કહી બોલાવે છે—વળી હૃદયમાં જંતર સાંભ-
 જતાં સાંભળતાં મરવાનો વિચાર સ્ફુરે છે ને કહે છે;

વિનળુંદ જંતર વગાજ્ય, જળ માછલીયુ જોવા મળે,
 દુઃખનો ભાંગણુ હાર, આ હેમાળો હલકુ દીએ.

રે વિનળુંદ, તું તારું જંતર વગાજ્ય કે આ જળની
 માછલી તેને સાંભળવા ટોળે મળે, વળી આ મારા જેવાં
 દુઃખીના દુઃખ કાપનાર હિમાલય પણ હલકથી રેલી રહે.
 આટલું વચન-આટલી ઇચ્છા-તો વિનળુંદને માટે બસ
 હતી. બહાલીને છેલી ધડીએ સુખ કરવા, તેના દુઃખી
 હૃદયને શાન્તિ વાળવા, વિનળુંદ તૈયાર હતો. તેણે જંતર
 વગાડવા માંજું ને મધુર રેલ ચારે દિશાએ રેલી રહી.
 જલમાંથી માછલીઓ સાંભળવા ટોળે મળી ને તેને પક-
 ડવા ઉત્સુક ઢીમર જળ પકડી સ્તબ્ધ થઈ ઉભા રહ્યા.
 આને હજી પાતો ચડાવવા શેણીએ કહ્યું:—

વિનળુંદ જંતર વગાજ્ય ચડાવી જત્રીય મળે,
 મોહા મચ્છીમાર, જળ માછલીઓ ટોળે મળે.

રે વિન્નણુંદ, તું જંતરની બત્રીશે ગમ ચડાવીને જંતરને
બળવ્ય. જો બહાલા, મેલા હૃદયના ફૂર મચ્છીમાર પણ
મોહ પામી ઉભા છે ને આ પેલી માછલીઓ પણ ટોળે
મળી સાંભળે છે. આમ પાનો ચડાવે છે. વિન્નણુંદ જંતર
બળવે છે; પણ ધીમે ધીમે ગળાતી શેણીને જોઈ વિન્ન-
ણુંદનું કાળજ કપાતું જાય છે. શેણીના હૃદયપર બહાલા
વિન્નણુંદની છબી છે. મીઠા જંતરની રેલ છે, ને ગળાય
છે. અન્તે ગળાઈને જીઓ,

જંતર બાંગું, જડ પડી, ત્રુટ્યો મોલી તામ,
વેદાણી શેણી હલ ગઈ, હવે જંતર ન કાઢે રાગ.

આ જંતર એકાએક કટકા થયું ને જડ પડી ગઈ,
મુખ્ય તાર તડ દઈને ત્રુટી ગયો. અરેરે વેદાણી શેણી
બરફમાં ગળાઈ ગઈને જંતર મુંગું થઈ ગયું. પછી જંતરને
ત્યાં ફેંકી દઈ વિન્નણુંદ પાછો ઉતર્યો ને પેટમાં બૂખ
લાગતાં બીખ માગી અન્ન ખાધું. જમી રહ્યા પછી બોલ્યો:

બૂખે ખાધું બાત પામર પેટ ભરી,
શેણી જેસો સાથ, વળાવી વિન્નણુંદ વળ્યો.

હું પણ સમાન હૃદયશૂન્ય વિન્નણુંદ! તેં તો આ શેણી
જેવાનો સંગ તણ તેને એકલી વળાવી, બૂખ લાગી ને
પેટ ભરીને અનાજ ખાધું. તને ફટક છે. આમ કરી વળી
હૃદયમાં અતિ દુઃખ થયું ને પાંસરો હિમાલયમાં ગયો—ગયો
તે ગયો. પાછો વળ્યો જ નહીં. પ્રેમ શા શા અટપટા ખેલ
કરે છે તે પ્રેમીઓ જીઓ. આ રસિક જોડાના જુવાન પરથી.

કવિ નરહર અને મુસલમાન હાદુ.

આ રણુ કવિ નરહરની એવી પ્રતિમા હતી કે કવિતા કરવી તો ફક્ત ઈશ્વરની જ, કોઈ પણ મનુષ્યની નહીં જ, તેમાંય વળી હિન્દુ ધર્મના વિરોધી મુસલમાનની તો વાત જ શી ! નરહર કવિ હતો. પોતે ઈશ્વરનો અનન્ય ભક્ત હતો; પણ ઈશ્વરની મરજી કેવી હિદાર છે તે તે સમજી શક્યો નહીં. કવિ એટલું ન જાણી શક્યો કે તે મહાન પિતાની નજરમાં તો હિન્દુ તથા મુસલમાન સર્વ સરખાં છે.

એક દિને નરહર પોતાના રસાલા સહિત ચિતોડ આવ્યો. ચિતોડ નરેશ તેનું ઘણી જ ભલકથી સામૈયું કર્યું. મહાન હાથીપર કવિરાજને બેસારી રાજાએ તેમને ભર નગર વચ્ચે થઈને દરબારમાં આજ્યા. રાજા પંડે તેને ખુશી રાખવા દરેક ઉપાય કરવા લાગ્યો. હૃદયભાવે સમજનાર કવિરાજ સમજી ગયા કે પોતાની પ્રશંસા કરાવવા માટે જ રાજા આ સર્વ કરે છે. આ કાંઈ કુદરતી હોંશને ક્ષીધે નથી.

આમ કેટલાક દિવસ કવિરાજ ચિતોડ નરેશના દરબારમાં રહ્યા. અનેક અન્ય કવિઓ આવી રાજાની ખિરદાવલી ગાઈ જતા, છતાં નરહરના હૃદયમાં કદી પણ રાજાનું કાવ્ય ગાવાનો ભાવ પ્રકટ થયો નહીં. રાજાએ

કોઈ મારફત કવિરાજને લાલચ દેખાડી કે માફ કાઢ
જો નરહર કવિ ભર દરબારમાં કરે તો હું તેને એ
લક્ષ રૂપનાણું ભેટ કરું. આથી તો ઉલટા કવિરાજ
ચીડાયા. શું મારા હૃદયના ભાવને આમ તે ખરીદી લેવ
માગે છે? કદીય એમ ના બને.

અન્તે રાજા નરહરને મનાવી કાવ્ય કરાવવામાં
ફાવ્યો, અને જુજ શીખ દઈ કવિરાજને વિદાય ક્ય
નરહર કવિ પોતાનો માણસ તથા એક સિંગરામ લઈ
ચિતોડ તજ ચાલતા થયા.

રસ્તે જતાં બાલાગામ પાસે કવિરાજ તથા વાટ
પાકુ હુંટારાનો ભેટો થયો. લલલલા રાજાને માથું નમ
વનાર કવિની દરકાર આ હૃદયશૂન્ય હુંટારાએ ન કરી,
કવિરાજના વાફ્રપ્રહારને હુંટારાના ડાંગ પ્રહારની ઝપા
વેરાન પ્રદેશમાં ધડી બે ધડી બોલી રહી. અન્તે કવિરાજ
બેશુદ્ધ થઈ ધરણી ઢળ્યા. તેનો નિમકહલાલ નોકર પણ
માર ખાઈ લાચાર થઈ પડ્યો. હુંટારા કવિરાજનું સર્વ
ભૂટી ચાલ્યા ગયા. નોકરે જોયું કે બદમાસો હવે ગ
છે ત્યારે ઉડી ઉભો થયો. કવિરાજને બેશુદ્ધ દશામાં ત
મૂઠી તે પાસેના બાલાપર ગામમાંથી પોતાના ધણી
માટે મદદ લેવા ત્યાં ગયો.

બાલાપરમાં દાયરો ઠઠ ભરાયો છે, કસુંબો હુંટારા રત
છે, ત્યાં તે આવ્યો. રામ રામ કરી સર્વ વર્તમાન કહ્યા

કોઈ ગાડું બાડું મળે તો તેમાં કવિરાજને ધાલી અત્રે લાવવા તેણે ગરદેરા ગરાસદારોને વિનંતી કરી. પણ જીઓ. સાઈ કોઈને ગોઠવું નથી. ભલું કરનારની સર્વ મશકરી કરે છે. તેને કોઈ પણ પ્રકારે પાછો નાંખવાના હિપાય અદેખા ટીખળીજનો સતત ક્યે જાય છે. કવિરાજના નોકરને પણ તેવા જ ટીખળી ને અદેખા ગરદેરા મળ્યા.

• બાલાપરમાં દાદવો નામનો સંધી રહેતો હતો. દાદવો હતો જાતનો મુસલમાન; પણ હાતમ જેવો ઉદાર હતો. બે નાના ખુંડીયા ને એક ભાંગલી ગાડી ચલાવી દાદવો જે કંઈ આહું પાતળું કમાતો તેમાંથી પણ કંઈક બચાવી, સદા પરોપકારમાં તેને વાપરતો. કોઈનું પણ મનસા, વાચા ને કાયાથી ભલું કરવાનો ઉત્સાહી ભાવ દાદવાના હૃદયમાં સદા વસા કરતો. દાદવાને હતું તો રહેવાને ઝુંપડું, તે વળી નળીયા વિનાનું, ચાર સાંડીથી છાયેલું, પણ તેમાંય બે ત્રણ ગરીબ ગરજાઉ તો પજાં હોય જ. સખી દાદવો યથાશક્તિ તેમનું સેવન કરતો.

અદેખા કદિ ઉદાર ભલાનું શુભ પગડું સાંખી શકતા નથી. બાલાગામમાં દાદવાની અદેખાઈ કરનાર અદેખા ગરાસદાર ધણા હતા. પોતે કોઈનું ભલું કરતા નહીં. પણ દાદવો કોઈનું સાઈ કરે ને સારો કહેવાય તે તેમની નજરમાં ઝેર સમાન હતું. અને બાલાપરમાં બે કોઈ

ભૂખ્યું તરસ્યું આવે કે તુરત તેઓ દાદવાનું ધર બતાવી દેતા, એવી ઇચ્છાથી કે જોઈએ તે કટલે સુધી ટકે છે.

કવિરાજનો નોકર ચોરે આવ્યો ને દાયરા પાસે મદદ માગી. સર્વેએ તેને દાદુભાઈનો દરબાર બતાવી દીધો. નોકર દાદુભાઈનો દરબાર શોધતો શેરીએ ગયો. એક ફેકાણે જઈ હાક મારી કે “દાદુભાઈ” ત્યાં જુઓ, પડી ગયેલ ખંડેરમાંથી લાંબી વધેલ દાઢી અને ફાટાંત્રુટાં કપડાં માથે લીરા લીરાવાળો ફેટો, મુખ ઉપર ધૂળ ખાંડેલી એવો એક માણસ બહાર આવ્યો. ‘આવો બાપુ’ કહી તેણે દાદુને બોલાવવાનું કારણ પૂછ્યું. નોકરે સર્વ વર્તમાન તેને કહ્યા ને દાદુભાઈને દરબાર પોતાને લઈ જવા કહ્યું. પરાર્થ જીવનવાળો દાદવો ‘હા ભાઈ, ખેસો,’ કહી પોતાનાં ખુંટીયા તૈયાર કરવા લાગ્યો. ફાટીત્રુટી ગોઠડી ગાડીમાં ખડ પાયરી નાંખી ને ખુંટીયા જોડી ગાડી ખડખડાવતો નોકરને અંદર ખેસારી ચોરા પાસે થઈ તે નીકળ્યો. સર્વ તે જોઈ હસવા લાગ્યા. બેશુદ્ધ કવિરાજને ધીમેથી ઉચ્છ્રી દાદવે ગાડીમાં સુવાજા ને પોતાને ઘેર લાવ્યો. ધાયલ માણસને ટાઢ-તડકો પવન વગેરે ન લાગે એ હેતુથી દાદવે કવિરાજના શયનગૃહ ઉપર ચાર વગેરે નાખીને આસપાસ ફાટલ તરફાળ વગેરે ટાંગી દીધા. હળદર તથા તેલ લઈ આવી કવિરાજને મર્દન કર્યું. ઉનું પાણી કરી કવિરાજને ઝાંઘાં. ગામમાંથી દુધ લઈ આવી

રી તેના મોંમાં ટોચું. આમ કેટલોક સમય ગયો.
 હાંકવી પણ દાદવે હમણાં તો તજ દીધી, ને
 જની સેવામાં બારે પોર ને બત્રીસે ધડી દાદવો
 હાજર રહ્યો. અન્તે કવિરાજે આંખ ઉઘાડી ઉચું
 દાદવાના પંડમાં હવે જીવ આવ્યો. તે રાજી રાજી
 ગયો. કવિ ઉચું જીએ છે ત્યાં તેની દષ્ટિએ એક
 જો મુસલમાન પડે છે. કોઈ મુસલમાનનું મુખ પણ
 જોવું, એવા કવિરાજ ધડી બે ધડી તો વિસ્મયમાં
 થઈ ગયા. પણ લાવિની ગહન ગતિ છે એ
 લાવી વળી આંખ મીચી ગયા. સમય જતાં કવિમાં
 વધવા લાગ્યું. કવિ ઉડી ખાટલામાં બેઠા થયા.
 દાસત્વ તથા પરાર્થ જીવન અર્પવાના ઉત્તમ ભાવ
 હૃદયમાં કંઈ અવનવું રેલાવવા લાગ્યા. ચિતોડના
 સ્વકીર્તિ ગવરાવવાનો પ્રયાસ, નોકરે કરેલ
 ધરઢેરાનાં ટીખળ, અને તે સાથે દાદવાનું
 અર્ચુ પરાર્થ જીવન કવિરાજના હૃદયમાં અવનવા
 રવા લાગ્યાં. હવે તેનું હૃદય હાથ રહ્યું નહીં.
 નાનની કવિતા નજ ગાવી એ દહ ટેક કવિરાજના
 સરી ગઈ. અને તે તુંહી તુંહી થઈ દાદવા સામું
 રિલ્યો:

મા ચિતોડ મન અર્ચું નહીં લાખોય દેતાં હામ,
 માર્ચું બાલાગામ જ્યાં દાણોપાણી દાદવા.

રે દાદવા, આ માફ હૃદય ચિતોડનો રાજા લાખો રૂપિયા દેતો હતો છતાં ચલાયમાન થયું નહીં. પણ તે આ ખાલાગામને વશ થયું. અરે પોતાને આ ગામના અમળલ સેવાં ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યાં, આમ પોતાની ટેક મૂકવાનો વખત આવ્યો તેથી તેને પ્રથમ તો જરા લાગી આવ્યું પણ ઈશ્વરે જ આ સર્વ ખેલ રચ્યો છે એમ માની કવિએ સળુરી પકડીને પોતાના નૈસર્ગિક પ્રવાહને છૂટે મૂક્યો.

દળીયાં આવે દાળ, કાંસાળી તોપર કથન,

કરકી કાણુ પાલ્ય કુમર પાણી દાદવા.

રે કાંસાળી સંધીની ઉત્તમ જાતના, તારા ગુણુ ગાવા વાણીની રેલ મારા હૃદયથી ઉભરાવા માંડે છે. જેમ કોઈ કુમરપર વરસાદ પડવાથી ઢલ્યો આવતો પાણીનો પ્રવાહ પાંદડાં અથવા હાથથી ખાલ્યો ન રહે તેમ આ વાણી-પ્રવાહ અટકાવ્યો રહેતો નથી.

ખરેખર ગુણીના ગુણો નૈસર્ગિક સૃષ્ટિમાં ખેલનાર કવિરાજોના હૃદયને જીતી લે જ. તે લોકો સદા ઉમદા ભાવના જ ભૂખ્યા છે. તે જ ભાવો મહાન કવિરાજોનાં હૃદયને પોષે છે. તેઓ પોતે ઈશ્વરની સૃષ્ટિના જ સેવક છે. તે મહાન પ્રભુના રાજ્યની જ પોતે રૈયત છે. અત્રેની આલમનાં પવન ખવન, ઝડી ઝપટ લાગવાથી જરા કોઈ નાર તેઓ હુપદવાળી, ધર્મોધ વગેરે દશાનો ભોગ થાય

છે, પણ જેવો ઉત્તમ ગુણુભર્યો ઈશ્વરનો પ્રકાશ ઝળક્યો કે તુરત અહંતાનો હઠ આપે જ નષ્ટ થાય છે. દાદવો મળતાં નરહરજીને તેમ જ થયું. મુસલમાનની કવિતા ન જ કરવી એ હઠ આપે જ ભરમ થયો. તેનું હૈયું હવે હાથ રહ્યું નહી. તેણે તો દાદવા સામું જોઈ કહ્યું:-

જેનાં સોન શીળ એનો વરણ કાંઈ વખોડીએ,
પ્રેલાદેય પવિત્ર નકર દાનવ હોતો દાદવા.

હે દાદવા, જેના ગુણુ સારા છે, તેની જાતને તે શી બાબત ધિક્કારવી જોઈએ. રાક્ષસ કુળમાં પ્રવ્હાદજી અવ-
તર્યા તેથી તે કુળ પવિત્ર થયું. આમ ભલે તું મુસલમાન
છો પણ તું પવિત્ર છો. તારી જાત કુળ સર્વ પવિત્ર
છે. વળી,

ગાઝી ગાંદ્ર લગે, મીઠપ તોય મેલે નહીં,
સોજના સફરે દણી વખાણે દાદવા.

રે દાદવા, ભલેને ઠેઠ બુઝાબુઝ શેરડીની કાતળીને ભોંયમાં
ડાડી દે છે, તોય તે પોતાની મીઠપ તજતી નથી, ઉલટો
મીઠો રસ આપે છે. આથી તેને આખું જગત વખાણે છે.

હીંદુ હોય તે સાઈ કરે ને મુસલમાન તો પાપી છે,
એ માણસનું માનવું તદ્દન ખોટું છે, પણ જો તે ઉત્તમ
કુળનો હોય, તેનાં માતાપિતા સારાં હોય, તો તેનાથી કદી
હીણું થતું જ નથી; પછી તે ભલે મુસલમાન હોય કે
કાળી વાઘરી હોય, બ્રાહ્મણ હોય અગર અન્ય ઉચ્ચ
વર્ણનો હોય.

વરણુ કવરણુ નોય મર કવરણુ મેર હાસીયો કરણુ,
કોયલ કસર ન હોય મર દહર ઉછેરે દાદવા.

રે દાદવા, બલે કોયલનાં બચ્ચાંને કાગડી ઉછેરે છે
પણુ તે પોતાના ઉત્તમ વર્ણુને (સ્વભાવ) તજી દેતાં નથી.
રાજા કરણુ દાસીને ઘેર ઉછર્યો પણુ તેણે તેનો ઉત્તમ
ખવાસ તજ્યો જ નહીં. ઉત્તમ તો સદા ઉત્તમ જ રહેવાનાં.
હવે કવિરાજ આમ સામાન્ય ઉત્તમ મનુષ્યના ગુણુ ગાતા
સાધુરૂપ દાદવાને વર્ણુવવા લાગ્યા.

ચારણુનું ચાલે ને, ગાડું ગુડ ગળેલ,
કાઢયું કાંધ ધરેલ, તેં ડચકારે દાદવા.

રે દાદવા, આ મારું ચારણુનું ગાડું ગોઠણુ સુધી ઉડું
ખુંચી જઈ ચાલતું ન હતું, પણુ તે તારા ખભાનો ટેકો
દઈ, એક ડચકારો મારી તેને સપાટામાં બહાર કાઢ્યું.
તને રંગ છે! તું એવો તો ઉદાર છે કે સંખ્યાબંધ મારા
જેવા આશ્રિતો તારા ધર તરફ કીડીની હાર જેમ ચાલી
નીકળ્યા છે: આમ ઉદારના ગુણુ કવિ ગાતાં બોલ્યા:—

કીડીજી કતાર ચિતારો આવે ચડી,
હળીયા માગણુહાર દશ સાંધી દાદવા.

હે દાદવા, જેમ સાકરની કણી તરફ કીડીની હારની
હાર ઉભટી પડે છે તેમ જ ચારે દિશાએથી માગનાર તારા
ઉદાર ધર તરફ ચાલ્યા આવે છે. વળી મારા હૃદયને
તારા હૃદય સાથે જ ગોઠે છે, કારણુ કે અંત:કરણુનો

કોઈ ભાવ આપણને એક ખીજ તરફ ખેંચી રહ્યો છે.
એ તો ખરું જ છે કે,

મળીયો તુથી મેળ, આ મન બીજે મળશે નૈ,
બળીયો ચોખો ભેળ દુધ સાકરનો દાદવા.

રે ઉદાર વીર દાદવા, મારા દિલનો મેળ તારી સાથે જ
મળી ગયો છે; તે કેવો? કે જેવો દુધને સાકરનો ચોખ્ખો
ચોખ્ખો મેળ હોય નહીં?

અને હું ચારણ છું. અમારું ચારણનું વચન સદા ખરું જ
છે. જો હું કહું છું તેવો તું ન હો અગર મારું હૃદય
તારું થઈ ગયું છે તે વાત હું ખોટી કહું છું, એવું હોય
તો સાંભળ:-

અવ પાંખે ચારણાતણું, વેણુ વશી ગત નય,
દુધ અહોયું થાય, દોણે ખાટ દાદવા.

હે દાદવા, આ મારું શુદ્ધ ચારણનું વેણુ ખરું જ છે
તે કદી મિથ્યા થતું નથી. અને જો ફરે તો જેમ ખાટી
છાશવાળી દોણીમાં તાજું દુધ પણ બગડી નય તેમ
મારી મામાં પણ ફરે હોવો જોઈએ. હું શુદ્ધ ચારણીનો
નયો નહીં જ.

સદા શુદ્ધ કુળના સાચું જ કહે છે, તેનું વચન અન્યથા
થાય જ નહીં એમ વદતા કવિરાજે વળી કહ્યું:-

મરક વડેસ પડીયા, મુ તારે તારા,
મેર વડેસ દુગરા, અડા દાદુય દાતારા.

રે દાદવા, ગરૂ જેમ પંખીમાં શ્રેષ્ઠ છે, ધ્રુવ જેમ તારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, મેરૂ જેમ પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેમ તું દાતારોમાં શ્રેષ્ઠ છો.

આમ નરહર કવિ જેમ જેમ દાદવાની પરોણાગત ચાખતો જાય છે, તેની સેવા સ્વીકારતો જાય છે, તેમ તેમ તેના હૃદયનો પ્રવાહ ઉછાળા મારી વહે છે. પછી તો ગામના ગરદેરા નરહરને જોવા દાદવાને ઘેર આવી તેની સાથે સાથે દાદવાના પણુ ગુણુ ગાવા લાગ્યા. એક દિવસ કવિરાજે કહ્યું:—

મળ્યાંય મોટાં મૂઠ કાઈ મનસાગરો મળ્યો નૈં,
એની હલ રહી હૈયામાંય, દાઝ ન ભાંગી દાદવા.

રે દાદવા, મને આજ દિન સુધી ધણાય મોટા હૃદય શૂન્ય શઠ મળ્યા હતા; પણુ કાઈ તારા જેવો મોટા મનનો મળ્યો હતો નહીં, તેને લીધે મારા હૈયામાં તેવો નર મેળવવાની ધણી જ તીવ્ર જિજ્ઞાસા હતી—અને તે જિજ્ઞાસાનો અભિ ઓલવાતો નહોતો; પણુ આજ તારાથી હું સર્વ રીતે તૃપ્ત થયો. વળી જો,

ચાંચાળો ચાંચે લીએ, આવે બુંદ અસા,
જેવો શેડ સા, તેવો દોણે નાવે દાદવા.

રે દાદવા, બપૈયો તો આકાશમાંથી સ્વચ્છ વારિનાં ટીપાં પડે છે તેને જ ચાંચમાં લીએ છે કારણ કે જેવી ચાંચળમાંથી દુધની શેડ નીકળે તેવી જ તે પરખારી

મુખમાં જાય ને જેવું દુધ મીઠું લાગે તેવું દોણામાંથી તે મીઠું લાગતું નથી જ. આમ ઉત્તમ ભાવનાવાળા હૃદયમાંથી જે જે કૃત્ય થાય છે, તે ઉત્તમ હોય છે, ને તેના ઉપભોગમાં હૃદયને આનન્દ રહે છે, પણ પરાણે સ્વાર્થ રાખી, કાંઈ કરવા જઈએ તો તે તેવો આનન્દ આપી શકતું નથી. આમ અનેક દાખલા દલીલ વરસાવતું નરહર કવિરાજનું હૃદય, ગરદેરાને ભોંઠા પાડતું દાદવાના દરખારમાં વિકસી રહ્યું.

ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિપ્તં ન ચ વયઃ

દેવરો તથા ઢોલરો.

પો

તાને જે ચહાતું નથી તેને પોતાના સમભાવી હૃદય સાથે જોડી મુખ લેવું એવો દેવી ભાવ તો ખરેખર સાધુ પુરુષોમાં જ હોય છે. એવું ઉદાર દિલ ખીજા પાસેથી કંઈ જ્ઞાન લઈને તેમ કરતું નથી પણ તે કુદરતી રીતે જ તેવું હોય છે. આવાં હૃદય ખરેખર પૂજનીય છે.

ઢોલરો જાતનો તો આયર હતો પણ ઘણા જ ઉચ્ચ દિલનો પુરુષ હતો. તેનું વેશવાળા પોતાની જ જ્ઞાતિની એક આયર કન્યા સાથે થયું હતું. પણ તે કન્યાના દિલને દેવરા નામના એક અન્ય આયર યુવાને વશ કરી લીધું હતું. એક જ ગામમાં, પાસે પાસે પડોશમાં રહી સાથે સાથે નાનપણથી રમત ગમતમાં ઉછરેલ તેથી દેવરા તથા તે કન્યાનાં હૃદયો સજ્જડ પ્રેમગાંઠથી સંકળાયાં હતાં. દેવરાને તેની મા તથા બે બેનો સિવાય ખીજું કાઈ સગું બહાણું નહોતું. પિતા તો તેને છેક બચપણમાં મૂકી મરી ગયેલ હતો. દેવરો માતાને ઘણી જ મદદ કરતો ને તેઓ મજૂરી બજૂરી કરી પોતાનું ચલાવતાં. કન્યા પોતાનાં મા બાપને લાડકી હતી, વળી એકની એક જ, પછી તેની સ્વતંત્રતાનું શું પૂછવું? દેવરાને તે અનન્ય પ્રેમભાવથી પોતાનો જ ગણતી હતી. તેનાં માબાપે તેનું વેશવાળા ઢોલરા સાથે કર્યું, અને કન્યાકાળ થતાં લગ્ન આરંભ્યાં.

હવે લાડકવાઈ કન્યાને ખરા ખબર થયા કે પોતે ઢોલરા સાથે પરણીને જવાની જ. હવે તેનું હૃદય અચાનક બાણથી ધવાયું, બહાલા દેવરાને તજવો જ પડશે. દેવરા બિચારો શાન્ત મુંગો થઈ ગયો. તે પણ પામી ગયો કે પોતાનું બહાલું હૃદય હવે ખીજના હાથમાં જવાનું. તેના દુઃખનો પાર રહ્યો નહી. પણ ગરીબના દુઃખની કોને પિછાન? પિછાન માત્ર એક નેક હૃદયને જ. લક્ષ્મી તૈયારી થઈ મંડપ શણગાયો. માંડવીયાં સર્વ પુલ ફટાકીયાં થઈને માંડવામાં ફરવા લાગ્યાં. એક માત્ર દેવરા ત્યાં દેખાતો નહોતો. દેવરા ત્યાં ક્યારેક આવતો તો હોંશ વિનાતો, કપડાં બપડાનું પણ ઠેકાણું નહીં. એની આ સર્વ સ્થિતિ કન્યા જોઈ ગઈ. તે દેવરાને મળી અને કહ્યું કે આ જનન આવી બધાંય માંડવામાં ડોલરીયાં થઈને ભમે છે. ને તું આમ કાં? તુંય તે:--

આ બાઠાળા ભમે, રૂપાળાસે રાયું ને,
ડોલરીયા થીને મંડપે માણુને દેવરા.

હે દેવરા, આ બધા ખડભૂત, ભાડાં પડેલ, અહીંયાં ભમી રહ્યા છે; પણ હું કોઈ રૂપાળાથી રાજ થવાની નથી. તું બહાલા પુલફટાકીયો થઈને આ માંડવામાં મળ ફર ને.

આ બાઠાળા બાણું લાખ, રૂપાળાસે રાયું ને,
ડોલરીયા થઈને મંડપમાં દેવરા માણુને.

રે દેવરા, આ બધા મૂરખ બાણું લાખ ભેગા થાય ને તેમાં ગમે તેવું રૂપ હોય તો પણ તેની સાથે માઈ હૈયું

રાજી થશે નહીં. તું તારે આ માંડવામાં પુલ ફટાકીયો થઈને આનન્દ કરને.

આમ તેને ઉત્તેજન ચડાવવા તે કન્યાએ ધણું કહ્યું પણ દેવરાનું કરમાઈ જતું હૃદય પ્રયુક્ત થયું નહીં. તે માંડવામાં સર્વ સાથે આવતો, ઉભો રહેતો, પણ હોશ વિનાનો. અન્તે ઢોલરા સાથે લમ થયાં. અને ચોરી ફરવા વખત થયો. ચોરીમાં વરરાજ સાથે જેસી કંસાર ખાવાનો વખત થયો ને નિઃશ્વાસ નાખતી કન્યા બોલી:-

ચોરીના આંટા ચાર, વાચ ફરવા માંડવ માંચ,
પણ કેમ જમું કંસાર, રે દુઃખ માને છ દેવરો.

અરેરે, હું આ પરપુરુષ સાથે માંડવામાં ચોરીના ચાર આંટા ફરવાના હોવાથી ફરી. પણ આની સાથે જેસીને કંસાર તે એક ભાણે કેમ જમું? એમ કહું તો મારો દેવરો દુઃખ લગાડે. ઉત્સવના ઉજમને ઠેકાણે આવા નિઃશ્વાસ, આવા ઢીલા ઢીલા હાવભાવ કન્યાના હૃદયમાંથી નીકળતા ઢોલરો જોઈ ગયો. પણ કારણ કહી શક્યો નહીં. “માબાપની લાડકીને પારકે ઘેર જતાં સ્વાભાવિક રીતે દુઃખ થાય જ; વળી દેવરા જેવા કોઈ સ્વજનને માટે પણ લાગે,” એમ ધારી ઢોલરે મનનું સમાધાન કર્યું. નહીં તો તે એવા તો ઉદાર દિલનો હતો કે દેવરા માટે ઝુરતી કન્યાનું તો કદી પણ પાણિગ્રહણ કરે જ નહીં. લમ થયાં; ચોરીએ ચડી ઉતર્યો. હવે જનને ઉદ્ધાવવાનો વખત

આબો; ત્યાં દેવરો તથા તે બાલા મળ્યાં. દેવરે તેને શાન્તિ રાખી, ધીરજ ધરી, રહેવા શિખામણુ આપી, અને ઢાલરાને ઘેર જઈ એ સુખી થાય એવું ઇચ્છ્યું પણ પ્રેમધેલી તે બાલાએ કહ્યું. “ હા દેવરા, તે ખરું, પણ —

દેવરા હી નવ ભય, અરેરે જન્મારો કેમ ભયે,
પણ વળવળતે વેણે, આ દોરી હીધાં દેવરે.

રે દેવરા, તારા વિના મારે એક દિવસ પણ કાઢવો અતિ કઠણ છે; તો પછી, હે પ્રેમી, આખો જન્મારો તે મારાથી કેમ કઢાશે ? પણ, અરેરે, આ દેવરે તો મને, હું તો મારે બોલતી રહીને, એક દોરને જેમ વેચીને દોરીયે તેમ આ ઢાલરાને સોંપી દીધી.

આવા વચન સાંભળી દેવરાનું હૃદય તો કપાઈ ગયું, પણ પોતે કરે શું ? તે દુઃખનો માર્યો આ અસાધ્ય સ્થિતિને ખ્યાલે જરા મોં મલકાવવા લાગ્યો, તે જોઈ વળી તે બોલી:

દેવરા હાંત મ કાઢય, દોખી તારાં દેખશે,
થારો હાસું ને હાણય, વાત બેઠની વધપશે.

અરે દેવરા, તું હસ નહીં. તારા દુઃખન આ જોઈ જશે ને તેથી હસતું ને હાણુ બેઠ થશે. આપણી ફજેતી થશે ને બજેતી વાત બગડી જશે.

માટે, હે પ્રેમી, મને લઈને તું અત્રેથી ક્યાંય નીકળી જ તો ઠીક. પણ દેવરે કંઈ ઉત્તર દીધો નહીં. ફક્ત આ વિચારથી દુઃખી થઈ મોં મલકાવ્યું. સવાર થઈ ને જન ઉવડાવી. ઝાંપે માગ-

જીનું ટોળું દાત્ય લેવા એકહું થયું. ચારણ ભાટને રીઝવે
મેપા નામનો દેવરાનો સગો દક્ષિણમાં દોર દેવા લાગ
પણ તે સાઈ નરસું એમ કરવા લાગ્યો ને દોરને તારવ
લાગ્યો. આ જોઈ તે બાલાના હૃદય પર ઉદાર દેવ
ખડો થયો. માગણ માગવા આવતે પોતાની એકની એ
માય મોરી સુધાં તેને ઈ ઈધી તથા તેની સાથે ઘાસ
ભર પણ ચારગણા માટે દીધો એ સખી દેવરાનું નિ
બાલાના હૈયાને પ્રત્યક્ષિત કરવા લાગ્યું અને તેણે કહ્યું.-

દાત્ય દેતાં દોર, ટાળાના તારવોએ ને,
મોરી સોતાં મેપ, દોરી દીધાં દેવરે.

હે મેપા, આમ દક્ષિણમાં દોર આપતાં સાઈ નર
કરીએ નહીં. જોને મારે દેવરે તો મોરી સુધાં ઈ દે
જરાય વાર લગાડી નથી.

દાત્ય દેવાઈ રહી. જાન પંથે પડી, નવી વહુની ન
રમાં મરદ ઠરવા ઘોડા પર ખેડેલ સ્વારો એક ખીજા સા
સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા આ જોઈ તે ખોલી.—

ટટાં ટાળા ટાળ્ય, અણગમતાં આડાં ફરે,
માંકડીએ અસ્વાર, દશુ વિશાળે દેવરો.

અરેરે, આ ટાટડાં ઘોડાં એક ખીજાની આગળ ની
ળવા દોડી દોડી મારી નજર આડાં આવ્યાં કરે છે. પ
અહો મારો દેવરો જે વખતે માંકડી ઘોડી પર સ્વા
કરતો ત્યારે સર્વ દિશા દીપી ઉઠતી.

આ ઘોડાં કુદાવતી, બળદ દોડાવતી, જન એક નેરાને કાઠે આવી. સર્વે ટીમણુ કરવા ઉતર્યાં. નવી વહુ સહિત જનની કેટલીક સ્ત્રીઓ નેરાની વેળુમાં વીરડો ગાળી ઉલેચવા લાગી. પણ તેનું પાણી આછું થયું જ નહીં. ઘણી મહેનત કરી પણ બધી ફોકટ ગઈ. આ જોઈ નવી વહુના દિલમાં કાઈ ભાવ ઉભરાઈ આવ્યો. પોતાનો બહાલો દેવરો કઈ દિશામાં હશે તે તપાસવાનું તેને મન થયું અને તે બોલી:—

વેળુમાં વીરડો ખુંબોય ખમે ને,

• પણ આછાં આવજો નીર, દશુમાંથી દેવરાની.

આ રેતીમાં જે વીરડો છે તેને ડખોળી ડખોળીને ઉલેચ્યો તોય તે આછરતો નથી; પણ, હે નીર, મારો દેવરો જે દિશામાં હોય તે દિશામાંથી તું આછું વહેજે.

આમ બોલી બહાલા દેવરાના પ્રેમની નિર્મળતાને ઉદ્દેશીને તેણે નીરને તેની કસોટી માટે કહ્યું; અને જુઓ તુરત પ્રેમનો પરચો જણાયો. જે દિશામાં દેવરો હતો તે દિશામાંથી આછી સેર કુટી. નવવધુ આમ પોતાના પ્રેમની સાક્ષી પાણીને પુરતું જોઈ રાજ થઈ. પછી સર્વ સજ્જ થઈ ત્યાંથી ચાલ્યાં અને જન ઘેર આવી. રાત્રિ થઈ રસિક દોલરો નવી વહુને રીઝવવા રાત્રે સોગડાખાજ કાઢી તેને રમવાનું કહેવા લાગ્યો. પણ ભલે દોલરો સર્વ જનોની નજરમાં પોતાનો ઘણી થયો, પણ હૃદયે તેનો સ્વીકાર

કયો નહોતો. નિર્ભંગ હૃદયનો વહુએ તડાક દબને કહી દીધું કે:—

સોનાની સોગડીએ, પીતળાએ પાસે,
આ હૈયું ને જમણા હાથ, હાથાં હુખ્યાં દેવરાના.

હે ઢોલરા, હું સોનાની સોગડી ને પીતળના પાસા વડે મારા દેવરા સાથે રમી હતી ત્યારની આ માફ હૃદય ને જમણા હાથ તેની સાથેની રમતમાં હારી બેસી છું, માટે હું તો તેની જ છું.

પ્રિય વાયક, કયો મરદ આ સાંભળી બેસી રહે? કાણ આમ ચોખ્ખું બોલી દેતી વહુને જીવતી રાખે? માત્ર એક રસિક, શુદ્ધ, ઉદાર દિલનો પ્રેમી સાધુ જ. ઢોલરા! તેવો જ પ્રેમી હતો, તે ખરા જીગરથી પોતાની સ્ત્રીને ચાહતો હતો. તે હૈયાને પોતા સાથે સુખ નહોતું વળતું તેથી એ કાંઈ તેનો અદેખો ન બન્યો. અથવા તો ધણીપણું બતાવવા તેના પર સખ્ત પણ ન થયો. ઢોલરા! તો દૈવી ભૂમિકાનો વિહારી હતો. અલક, ગલર હૃદયને તૃપ્તિ આપવા તે સદા તત્પર હતો. તે તો વળી નવી વહુને ચોટલો પોતાને હાથે ગુંથી રીઝવવા તૈયાર થયો. પણ આમ અન્ય પોતાના ચોટલાને સ્પર્શ કરે તે અયોગ્ય માની તેણે કશું કે તે ગાંઠ ઢોલરા, તારાથી છૂટવાની નથી; કેમકે:

ચોટો ચાર જ હાથ, ગુંથો ગારે માણસે,
શુભની વાળેશ ગાંઠ, દોરો છુટે ને દેવરાનો.

આ મારો ચોટલો ચાર હાથ લાંબો છે. તેને ગોરા માણસ દેવરે પોતાને હાથે ગુંથ્યો છે. અરે દોલરા, તેના ગુણની ગાંઠ એવી તો સળંગ બંધાઈ ગઈ છે કે એક દોરો પણ તારાથી છુટી શકે જ નહીં.

આમ તેને રીઝવવા દોલરો પ્રેમી પ્રયત્ન કરતો ગયો, તેમ જહાલા દેવરાને આગળ કરી નવી વહુ તો તેનાં જ વખાણુ કર્યે ગઈ. આમ છતાં દોલરો લેશ માત્ર પણ હૃદયમાં ડંખ રાખતો નથી ને તેને રીઝવવા પ્રયત્ન કરે છે. સુવા વખત થતાં દોલરો પલંગ ઢાળે છે તે જોઈ વહુ ખોલી:

દોલરા મ દાજ્ય દોલીઓ દોલે મન ઢળે ને,

મ ઝાલ મારા કપડની કોર રે દખ માનશે દેવરો.

હે દોલરા, તું પલંગ પાથર નહીં. મારું દિલ તું દોલરામાં કદી પણ દરવાનું નથી. અરે બાપુ, તું મારા કપડની કોર પણ પકડ્ય નહીં, કેમકે એથી મારા દેવરાને દુઃખ લાગશે. મને તારી સાથે ઉંધ પણ આવશે નહીં. કારણ કે,

ઠીમ સોઈ સળજા, મું સુતેય સખ ને,

ખાંપણનાં પરિચાણુ, બમ્યા વગર બાંગે ને

હે સળજન, હું તે કેમ સુઉં, ને મને ઉંધ તે કેમ આવે! મને સુવામાં જરાય સુખ નથી. આ આંખને આમ જે અંખવાનું છે તે તેને જોયા વગર બંધ થવાનું નથી.

આમ ને આમ આ અલડ, ઘેલી નવી વહુને સુખ

દેવાને ઢોલરો જે જે સેવા ઉઠાવતો ગયો તે તે સંબંધે તેને ચોખ્ખો જવાબ મળતો ગયો. છેવટે સવાર પડી. ઉઠ્યાં. વખત થતાં જમવા બેઠાં, ને ઉનું ભોજન તેને પીરસ્યું, ત્યાં વળી દેવરો હૈયે આવ્યો ને તે બોલી:—

હિનાં તે આ વાર ભોજનીયાં ભાવે નૈ,
સુતલ હેચામાંય, રખે દેવરો દાઝતો.

મને આ વખતે હિનાં ભોજન ભાવે તેમ નથી; કારણ કે મારા હૃદયમાં સુતલ દેવરો તેનાથી દાઝી જાય.

આમ કરી ઉનું ભોજન પણ તેણે પાછું ઠેલ્યું. ખરે-ખર હૃદયમાં વિરાજતો પ્રેમી હિનાં ભોજન જમવાથી દાઝશે એવો ભ્રમ પ્રેમવશ બાલાને થાય જ. જરા બહાર જશે તે આને સુખ વળશે એમ ગણી ઢોલરે તથા તેની માએ તેને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે હેલ આપી પાણી ભરવા મોકલી. બીજી સ્ત્રીઓ ઝટ પાણી ભરી ઘેર આવી ને નવી વહુએ તો કુવા કાઠે, કુવામાં ઘડો ને એક હાથમાં દોરડાનો છેડો ઝાલી વળાંબી વળાંબીને જોયા જ કર્યું. ઘણી વાર થઈ ને પછી કોઈએ કહ્યું એટલે પાણી ભરી ઘેર આવી. સાસુએ પૂછ્યું કે આમ મોડું શાથી થયું? ત્યાં તડાક જવાબ મળ્યો કે—

સિંચણ માળીશ હાથ, આ પાણી સાથે પુચ્ચું નૈ,
ભેતાં વાલમની વાટ, હી અથમાળ્યો દેવર.

સાંભળો: આ સિંચણીયું ધણું ચાલીસ હાથ લાંબું હતું પણ તે પાણી સુધી પહોંચ્યું જ નહીં. અરે મેં તો મારા

જાલાની વાટ જોયા કરી ને એ દેવરે મને દી' અથમાવ્યો.

હવે તો ઘરમાં સર્વેએ જોયું કે આ વહુ કાંઈ ઘરમાં સુખથી રહી શકશે નહીં. એને એનો દેવરો મળે તો જ જંપ વળે એમ છે, મારે સુખેથી તેને સોંપી દેવી. પછી ઢોલરો દેવરાને ઘેર પોતાની સ્ત્રીને લઇને ગયો ને તેને સોંપી દીધી. બંને સાથે સુખી થયાં. પણ દેવરો કાંઈ જોવો તેવો નહોતો. તેણે આવા ઉદાર સાધુ જીવનના ઢોલરાને પોતાની બે બેનો દઈ દીધી, કારણ કે તેણે જોયું કે ઢોલરાના ઉદાર ચરિત્રથી પોતાની બેનો તેના ગુણની દાસી બની હતી. બન્ને સ્ત્રીઓ વરી ઢોલરો ઘેર ગયો. પણ દેવરાની માએ તેણે આમ પોતાની બે બેનો ઢોલરાને આપી દીધી તેથી જરા કચવાણું મોં કર્યું. આથી દેવરે કહ્યું, મા,—

દીકરીયુ દેવાય, પણ વડુ દેવાય ના;

એક સાટ બે જાય, તોય ઢાલ માગે ઢોલરો.

રે મા, દુનિયામાં માણસ લગ્નમાં પોતાની દીકરીને આપી દે છે. પોતાની સ્ત્રીને કાંઈ આપી શકે જ નહીં. અરે, આ એકને બદલે મેં બે આપી તોય હું તો સદા દેવરાના દેવામાં જ છું.

ભાઈ વાચક, પંડે જ આનો વિચાર કરી લેજે. આ ઉપર વધારે ટિપ્પણ્ય હું શું કરું? “જનત હે દરદી દરદીકી.” ઢોલરા જેવું દિલ હોય તો જ સમજાશે પ્રેમીની પીડા.

વીકી તથા કમો.

કી અને કમો દંપતી હતાં. ક્યારે તથા ક્યાં
વી યયાં તેના પત્નો નથી. બન્નેમાં હેત સાઈ હતું.
 કાળો ઝાલ કમાનો દિલગન બાઈબંધ હતો.
 અવારનવાર તે કમાનો મેમાન થતો અને ધણા દિવસ
 એ બાઈબંધો હેત અને મઝામાં સાથે ગૂંજરતા. પોતાના
 ધણીના આવા જીવન દોસ્તના સદ્ગુણો પર, વારંવાર
 સમાગમ થવાથી, વીકીનો પક્ષપાત થયો. સારા માણ-
 સની સારપની પ્રશંસા સ્વાભાવિક રીતે થઈ જાય એવી
 જાતનો પક્ષપાત થયો.

એક વખતે કાળો ઝાલ બાઈબંધની પરાણાગત માણી
 પોતાને વતન પાછો ગયો. આ વખતના એના સહવાસમાં
 એના સદ્ગુણોની છાપ વીકી પર વધારે ગાઢ પડી. રાત્રે
 સ્વપ્નામાં તે કાળા ઝાલની તારીફ કરવા લાગી. મિત્ર-
 વિયોગના વિરહથી કમાને ઉંઘ નહોતી આવતી એટલે
 તે જાગતો હતો. પત્નીના શબ્દો તેણે સાંભળ્યા. પતિ-
 વ્રતા હિન્દુ સ્ત્રી સ્વપ્નામાં પણ પરપુરુષનું નામ લેતી નથી;
 છતાં જ્યારે વીકી સ્વપ્નામાં પોતાના બાઈબંધ કાળા
 ઝાલની તારીફ કરતી કમાને લાગી ત્યારે એને સબ્બડ
 વહેમ ભરાઈ ગયો કે વીકી અને કાળા ઝાલને પરસ્પર
 અનુરાગ થયો છે.

સ્ત્રી અને મિત્રની પ્રીતિનો રસિક ભોગી ઈર્ષાથી સળગી ઉઠતો નથી, તેમનો વિનાશ કરવા તત્પર થતો નથી, માત્ર એકજ વૃત્તિ થાય છે; પોતાનું ગમે તેમ થાય પણ ભલે બંને સાથે રહી સુખી થાય એવી તજવીજ કરી આપવાની વૃત્તિ થાય છે.

સવાર પજું સારે કમાએ વીકાને કાળા ઝાલને લાંબવા કહ્યું. નિર્દોષ સુન્દરી આ વજ્ર જેવું વેણ સાંભળી રતબ્ધ થઈ ગઈ. જેની કલ્પના સુદ્ધાં નહીં તે સ્થિતિમાં એકદમ જવાથી જેવું દારૂણ કષ્ટ થાય તેવું એને થયું. પતિવ્રતાને આવી સ્થિતિથી વધારે વિષમ આપતિ કઈ હોઈ શકે? પહેલાં તો તે ચાનીજ શક્તી નથી કે તેનો વહાલો પતિ તેને આવી રીતે પોતાની પાસેથી દૂર કરવા તત્પર થાય. પણ કમાનો આગ્રહ સાચો લાગે છે સારે તેનું હૃદય ફાટી જાય છે.

કમાની ઉદાર વૃત્તિમાં ધીમે ધીમે અદેખાઈનો અંશ લાગે છે. પરપુરુષ પર આસક્ત થયેલી સ્ત્રી પોતાને ન ખપે એવી માન્યતાથી તે કઠોર થઈ જાય છે. વીકા ન જવાને બહુ કાલાવાલા કરે છે. પોતાના પાતિવ્રત્યની ખાતરી કરાવવા જે ઉપાયો યોજી શકાય તે ઉપાયોનો આશ્રય લે છે પણ કમા એકનો બે થતો નથી. અને જોરજુલમે તેને કાળા ઝાલને લાંબાકલવા ઉચ્ચુક્ત થાય

છે. જવા ન ઇચ્છતી વીકીને હાથ પકડી ધર ખહાર
કાઢવા જાય છે ત્યાં વીકી ધરની વળીઓ પકડી બાઝી
રહે છે, તે વખતે કુમો બોલે છે:

વીકી વળા મ ઝાલ્ય, વળે ચ વાસકણું ને,
જાને જાલણુ બાર, આ કમા મન કાળે ને.

હે વીકી ! તું આ વળાને બાઝી પડ નહીં. એથી
તું આંહિ રહી શકીશ નહીં. કાળા ઝાલને ઘેર જા. હવે આ
કમાનું દિલ તારા પર ફિદા થવાનું નથી.

ઠાલા પતિનો સ્નેહ ખોવો એથી સ્ત્રી જાતિના ભાગ્યમાં
વિશેષ કરુણ પ્રસંગ કયો ? છતાં આવી મર્મઘાતક દારુણ
સ્થિતિમાં પણ સ્નેહાળ પતિવ્રતા પતિથી દૂર થવા ઇચ્છતી
નથી. ગમે તેવી દુઃખદ, હીન, સ્નેહશૂન્ય સ્થિતિમાં પતિના
સાનિધ્યમાં રહી શકાતું હોય તો રહેવા તેનું મન નિશ્ચય
કરે છે અને ઐટલી કૃપા મેળવવા આર્ત હૃદયે પતિને
વિનવણું કરે છે:

કમા કાઢી મ મેલ્ય, કાઢ્યે કાઢેડુ કેવાયે,
પાલીનું અમારું પેટ, અમે અધવાલીએય ચલાવશું.

કમા ! મને આંહિથી તું હાંકી કાઢ્ય નહીં. તેમ થશે
તો કાઢી મુકનારની નામોશી તને લાગશે. પાલી અનાજ
આપને હું ધરાઈ છું તેટલું ખવરાવવું તને ભારે પડતું
હોય તો, અને તેટલા માટે તું કાઢી મુકતો હોય તો, હવેથી

અરધી પાલીથી માફ ગુજરાન ચલાવીશ. પણ તું મને તારી પાસે રહેવા દે.

હૃદયમાં વ્યથા છે છતાં ગ્રામ્ય જનની સાદાર્થ પ્રમાણે સ્થૂલ રીતે પોતાને ન કાઢી મૂકવા સમજાવે છે-યાચના કરે છે છતાં ક્રમે પીગળતો નથી. હૃદયમાં ધૂપાએલી આર્તિ સામાને વીંધી નાંખે એવી કરુણતાથી આવિર્ભાવ પામે છે.

કમા કાઢી મ મેલ્ય, ખુલ્લેથી ય ખંખેરીને,

લઈ ગરદન માર, અમે ખૂની તારાં ખરાં.

કમા ! મને તું હાંકી કાઢ્ય નહીં, ખુલ્લાખોચરામાંથી કાઢી ઝપટીને કચરો કાઢવામાં આવે તેમ તું મને કર નહીં. આનાં કરતાં મને અહિં જ પૂરી કર. ખરેખર હું તારી ખુની છું-તાંડું સુખ નાશ કરનારી છું.

આટઆટલા આજીવ છતાં ક્રમે પોતાના નિશ્ચયમાંથી ચલિત થતો નથી. જ્યાં સ્નેહનાં હૃદય અને વિકાસ અનુભવ્યાં અને સ્નેહ માણ્યો ત્યાં સ્નેહશૂન્ય દશામાં રહેવાને સ્હેજ પણ જોગવાઈ રહી નહીં ત્યારે કાળા ઝાલને ત્યાં જવા વિના ખીજો માર્ગ રહ્યો જ નહીં. વીકી ત્યાં જવા નિરુણાયે તૈયાર થઈ. આવા સંકટના સમયે ભલ-ભલાનાં મન ક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે. જીવનભરમાં મહાપ્રયાસે ગ્રાસ કરેલી શક્તિઓ પળમાં હતી ન હતી થઈ જાય છે

અને પુણ્યને પાપમાં પલટાઈ જતાં વાર લાગતી નથી. મનુષ્યસ્વભાવ એવો ચંચળ છે. ખિન્ન, આર્ત, મુંઝાએલી, અપમાનિત, સ્નેહબ્રષ્ટ, ગૃહચ્યુત સુન્દરી એક ક્ષણ વિપથે સરી જાય છે.

કરી હત કમાઈ, તો મન ઘોખો ધરત ને,
સ્વપ્રામાં ચસગાઈ, ઝંખી હમ્મશ કાળા ઝાલ શું.

અરર ! ખરા જીગરથી કાળા ઝાલ પર કદી હું આસક્ત થઈ હોત તો, આમ થવાથી મારા દિલને જરા પણ ખોટું લાગત નહીં. કોણ જાણે વખતે સ્વપ્રામાં કાળા ઝાલ સાથે સગાઈની ઝંખના થઈ ગઈ હોય તો !

આમ શોચ કરતી તે કમાનું ગામ છોડી કાળા ઝાલને ગામ જાય છે અને વીતકની વાત કહે છે. બન્ને પવિત્ર હતાં. આવી સ્થિતિમાં ઠાઈનું શીલ ચળે એમ નહોતું. દુઃખી બહેનને લાઈ આશ્રય આપે તેમ કાળા ઝાલે વીકાને પોતાના ધરમાં રાખી.

મિત્રને અને પત્નીને સુખી કરવા પોતાનાં સર્વ સુખનો નાશ કરવા કમે તત્પર થયો હતો. પત્ની એને વહાણી હતી, મિત્ર એને વહાણો હતો. એના જેવો સ્નેહી પોતાનાં વહાણાંએને સુખી જેવા આતુર હોય, તેમને સુખી કરવા પોતે દુઃખી થવા, પોતાનું સુખ માત્ર હોમી દેવા તૈયાર હોય એજ સ્નેહી જીવનની પરાકાષ્ઠા. કમામાં કાંઈ અદે-

ખાઈ આવી વસેલી. પરંતુ વસ્તુતઃ એને પ્રેરનાર તો સ્નેહીને આત્મસાગ અને સ્નેહના પાત્રને સુખી જોવાની વૃત્તિ જ હતાં.

આ ઉદાત્ત વૃત્તિઓના આવેશમાં કાઢતાં તો વીકીને કુમારે કાઢી મૂકી; પણ સ્નેહાળ ગૃહિણીથી ઘરમાં જે સુખ, પ્રકાશ, આનંદ, સગવડ, સેવા આદિ જવલંત હોય છે, તે સર્વે તેની સાથે વિદાય થયાં. ઘર રાત થઈ ગયું. કુમાર પણ જેવો થઈ ગયો. તેની દરકાર રાખનાર કાંઈ રહ્યું નહોતું: સંસારના અનુભવમાં કાચો કુમાર હેરાન હેરાન થયો. સ્નેહ ગયો, સુખ ગયું, આનંદ ગયો. ભૂતકાળ હમ્મેશ સાંભરવા લાગ્યો. ઘડીએ અને પલકે વીકી એને યાદ આવતી. અંતરના ઉડાણમાં એમ થતું કે વીકી પાછી આવે તો કેવું સારું! કંઈક એવું પણ લાગવા માંડ્યું કે બન્ને પવિત્ર હતાં. વગર વિચાર્યે તેઓને પોતે અન્યાય કર્યો હતો અને ખોટી જીંદગી પોતાના સુખનો ખંસ કર્યો હતો. વીકીનો પ્રેમ હજી પોતા ઉપર હશે એવી અંતરમાં ઝાંખી પ્રતીતિ થતી. વખતે પોતાની દુર્દશા જોઈ વીકી મ્હોટા દિલથી કુમારને જીલ્મ વીસરી જઈ પાછી આવે તો જ જીંદગીમાં દ્વેજત આવે.

કાઢતાં તો કાઢી પણ પત્નીનો વિયોગ નિરંતર કુમારને સાલતો. દિવસ પર દિવસ જતાં સ્નેહનું ઊકટ સ્મરણ થતું. આવી સ્થિતિમાં તે કાળા ઝાલને ગામ ગયો. તેનું

અંતર જેવું વ્યથિત અને મૂઢ હતું તેવું જ એવું શરીર સ્વચ્છવસ્ત્રવિહીન હતું. ગામને પાદરે આવી પહોંચ્યો ત્યાં એને પાણીઆરીઓએ જોયો. કાળા ઝાલ અને કુમાની દોસ્તી જગદ્વિખ્યાત હતી. એકખીજને ગામ તેઓ જતા આવતા એટલે બંને ગામનાં લોકો ઐરાં છોકરાં સુદ્ધાં એમને ઓળખતાં હતાં. પાણીઆરીઓએ કુમાને ઓળખ્યો ને બોલી:

નૈં સાબુ તમારે ગામડે, નૈં નીર તમારે નેસ,
કુમો મેલે લૂગડે, ક્યાં આવ્યો અમારે દેશ.

રે કુમા! તારા ગામમાં શું સાબુનો કાળ પડ્યો છે? નાવા ધોવાનાં પાણી ખુટી ગયાં છે? આવાં મેલાં લુગડાં પહેરી તું અમારે ગામ ક્યાંથી આવ્યો?

પાણીઆરીઓએ આવું પૂછ્યું એટલે કુમો બોલ્યો:

સાબુ ઘણો અમારે ગામડે, નીર ઘણાં અમારે નેસ,
પેરી ઓઢી કેને દેખાડીએ, મારી વીકી ગઈ વહેસ.

બેના! મારા ગામમાં સાબુ ઘણો છે, પાણી પણ પુષ્કળ છે. પણ મારી વીકી વિદેશ ગઈ છે એટલે કાને નાહી ઘાઈ પહેરી ઓઢી માફે રૂપ બતાવું?

અંતરમાં ધૂપાએલી લાગણી એકદમ પ્રકટ થઈ જાય છે. વીકી ગઈ અને તેની સાથે પોતાનું સર્વસ્વ ગયું; પોતે તદ્દન પાવમાજ્ઞ થઈ ગયો હતો.

હાથે ચૂડી હેમની, દાંતે સોનાની રેખ.

ચલતી વખતનાં સજ્જાં, બગવો દધ ગયાં ભેખ.

એ મારી વીકીને હાથે સોનાજડિત ચૂડી હતી. દાંતમાં સોનાની રેખ જડી હતી. ન્યારથી માંડે ધર તજી વીકી ગઈ છે ત્યારથી મને તો ભેખ દઈ ગઈ છે.

આમ કહેતાં કહેતાં કુમાની આંખમાંથી આંસુનાં પૂર ચાલ્યાં. ખરે જ, સ્નેહનું પાત્ર જતું રહે ત્યારે વૈરાગીની જ દશા પ્રાપ્ત થાય.

પાણીઆરીએ જઈ કાળા ઝાલને ખચર આપે છે. એકદમ કાળો ઝાલ અને વીકી પાદરે દોડી જાય છે. વિ-યોગથી, દુઃખથી કંમો દુર્બલ થયો હતો, વ્યથિત હતો. મનમાં ઉઠેલી શંકા ક્યારનીએ સ્નેહનાં સંભારણામાં નાશ પામી હતી. મિત્ર અને પત્નીના ખુશાસા તરત જ સ્વીકાર્યા. ગૃહચ્યુત, સ્વામીસ્નેહભ્રષ્ટ વીકી પાછી કુમાના હૃદયપર સ્થાન પામી. કુમાને કાળો ઝાલ પોતાને ઘેર તેડી ગયો. દંપતીના પુનઃ સમાગમથી બન્નેનું અસલ રૂપ અને સુખ પાછાં ઉદિત થયાં. કાળા ઝાલની મેમાનગિરિ માણી તેઓ પાછાં પોતાને ગામ ગયાં. ખોવાયેલું સુખ પાછું ખોવાય નહીં મારે ધણી જ કાળજીથી સ્નેહનું જતન કરતાં આનંદમાં દિવસો ગાળવા લાગ્યાં.

રા હમીર અને પરચમ.

એક રાજાને રા હમીર નામનો એકનો એક પુત્ર હતો. જાટનો હોવાથી હુલામણાંમાં તેને કાચખા કહી સૌ બોલાવતા. કુંવર પરચુવા જેટલી ઉમ્મરનો થયો ત્યારે રાજાએ તેનું વેશવાળ કરવા આજ્ઞાએ રજવાડામાં મોકલ્યો. પરચમ નામની રૂપવંતી રાજકુંવરીના બાપને ગામ આજ્ઞાએ ગયો અને કાચખા માટે તેનું માગું કીધું. રણુવાસમાં ખચર રાજાએ કહાવ્યા. ખચર સાંભળી પરચમની ભોળાઈએ મસ્કરી કરી: “બેન, કાચખાને પરચુશો?” લડાવેલી લાડકવાઈ નહુંદે એકદમ જવાબ વાળ્યો:

બાબી મેણું મ માર, કાચખ પરચું નૈં;

હીરામાણેક ને ઝવેર, પાણાને પરચું નૈં.

બાબી ! મેણું ન માર, હું કાચખાને કદી પરચુવાની નથી. હીરા માણેક અને ખીજું ઝવેરાત મુકી પથર સાથે હું કદી પણ શોખીશ નહીં.

ભોળાઈ અને સહીઅરોની મજાકથી ગભરાઈ પરચમે કાચખા સાથે વેશવાળ કરવાની સાફ ના પાડી. રાજાએ આજ્ઞાએ રજા આપી. ખીજા રાજ્યમાં જઈ કાચખાનું વેશવાળ કરી આજ્ઞા પોતાના રાજા પાસે ગયો અને સર્વે વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો. રાજાએ લમની તૈયારી કરી જાન ઉપાડી. રસ્તામાં પરચમનું ગામ આવતું હતું ત્યાં થઈને જાન જતી

હતી એવામાં પરચમ સાહેલીઓ સાથે પાણી ભરવા ગઇ
હતી તેણે જન બેઠ. તપાસ કરતાં જન કાચખાની નીકળી.
કુદરતી રીતે તેને કાચખો જોવાનું મન થયું.

સાંઢયું સો બસો, સોનાની સાંકળે;

પુકું તને પઢીઆર, કંઈ સાંઢયે કાચખો ?

આ સોનાની તો જેને સાંકળ બાંધેલ છે એવી સો
બસે સાંઢણીઓ ચાલી જાય છે. હે સાંઢણીના ઢાંકનાર !
આમાં કંઈ સાંઢ ઉપર કાચખો છે ?

પઢીઆરે જવાબ દીધો :

સાંઢયું સો બસો, સરખી ઢોરડીએ;

વચલી સાંઢે વચ્ચાર, કરડી સાંઢે કાચખો.

આ સરખેસરખી સાંકળે બાંધેલ સો બસો સાંઢણીઓ
ચાલી જાય છે તેમાં વચલી સાંઢ પર તો વાણીઆ છે પણ
પેલી કરડી સાંઢપર કાચખો છે.

કાચખાને જોતાંજ પરચમ બોલી ઉઠે છે :

કાચખ કુંડની લોળ, પગમાં રોઠોડી મોજડી;

જમકચો હાળાની બેઠ, કરણ્યું કરે કાચખો.

અહાહા ! આ કાચખો તો જાણે કુંડનાં પીંડલાને
બન્યો હોય તેવો લાલ છે, પગમાં મઝાની રોઠોડી મોજડી
પેરી લીધી છે. પ્રભાતના સૂર્યની માફક જળકી રહ્યો છે,
અને પોતાનાં કિરણ છોડી રહ્યો છે.

પરચમ કાચખાથી મોહ પામી. કાચખાએ પણ તેને
ઓળખી. સાંઠણીપરથી ઉતરી તળાવને કાંઠે રા હુમીર
ઉભો રહ્યો.

પરચમ પાણી સાંચરી, સઘળી સાહેલી સાથ;

પરચમ હણી પગથીએ, કાંઠે ઉભો કાચખો.

રા હુમીરનું રૂપ જોતાં જ પરચમ તેને વરવા ઉત્સુક થઈ
પણ કાચખા તરીકે રા હુમીરનું અપમાન કરેલું હોવાથી
તે તેના રૂપથી કે સ્નેહથી મોહ્યો નહીં. કાંઠે બન્ને વચ્ચે
વડછડ થઈ:

જ્યાં જોવા ગઈ ત્યાં ઇ જળમાં જતો રહ્યો;

બેખડુનો ભરથાર, કળનો રહેવાસી કાચખો.

અરે! જ્યાં હું નિરખીને જોવા જઈ છું ત્યાં તો આ
પાણીમાં ચાલ્યો જાય છે (મારી દરકાર કરતો નથી).
માટીની બનેલી બેખડુનો કાચખો ખરેખર ભરથાર છે
એટલે તે કાદવમાં જ વસે.

આમ મેલું માર્યું ત્યારે કાચખો બોલ્યો:

અમે જળના જીવ, જળવણુ જવાય ને;

માયલું નામ તો રા હુમીર, કાંઠે પાડેલ કાચખો.

ખરેખર અમે કાચખા તે જળના જીવ કહેવાયે. અમે

૧. દુહામાં બેવડો અર્થ સાચવ્યો છે. સખ્દરચના જળચર
કાચખાને લાગુ પડે છે તેમ રા હુમીરના દુહામણના નામ
કાચખાને પણ લાગુ પડે છે.

જળ વિના જીવી ન શકીએ. ધણુંય માફ નામ તો રાહુમીર છે. પણ હોંશથી હુત્તામણીમાં મને કાચબો કરી બોલાવે છે.

પરચમનો રનેહ એટલો બધો ઉભરાઇ જાય છે, રાહુમીરને વરવા એ એટલી બધી ઉત્સુક છે કે હાથમાં આવેલાને તે છટકવા દેવા તૈયાર નથી.

તમે જો જળના જીવ, તો મૂળની સરખું માછલી,

શોધું તમારાં શરીર, કંઈ મૂકું નેં કાચબા.

રે કાચબા! જો તમે જળના જીવ છો તો હું જળને મૂળ ગણનારી માછલી થઇશ અને તમને શોધી કાઢીશ. પણ તમને જવા તો નહીં દઇશ.

આ આર્દ્ર શબ્દો રાહુમીરને અસર કરી શકતા નથી. તેના હૈયામાં અપમાનનો ડંખ હજૂ રૂઝાયો નથી. સામું મેલું મારે છે. પરચમના શબ્દો એના મ્હેં પર પાછા મારે છે:

વેળમાં અમ વાસ, રે કાંઠાનો ઠરીએ નેં;

• શેવાળ અમારો સાથ, હું તો કબો રેવાશી કાચબા.

પરચમ ગળી ગઇ છે. મેલ્યાં દેવાનો કે સાંભળવાનો પ્રસંગ રહ્યો નથી. હૃદય મોકળું મૂકી કાલાવાસ કરવાના જ રહ્યા છે. પરચમ વિનવે છે:

મેં પટે, માટી મળે, બીજર-સાણીયું વાજ;

કાંઈ સૂળે ના કામ, કંઈયું જાંબી કાચબા.

જેમ જેમ વરસાદ પડે છે તેમ તેમ માટી ગળીને નરમ થાય છે. મારા હૃદયનું બહાણ ઠેકાણા વગરનું બન્યું છે. કાંઈ કામ મને સૂજતું નથી. અરે! મારી કેડ બાંગી ગઈ છે. તારા જેવા રત્નને ગૂમાવતાં મારી આ દશા થઈ છે.

રા હુમીર હળૂ અક્કડ હિમો છે. કુંવરી અંતરમાં કકળાટ કરે છે.

સમપણમાં સ્નેહ, રા શું રાખેલ નૈ;
અવળો પડ્યો દા, કરમે અમારે કાચબા.

અરર! કાચબા! જ્યારે વેશવાળ કરવા માણસ આવ્યો ત્યારે કાચબો રા હુમીર છે એમ ન જાણવાથી તારી સાથે પ્રેમ કયો નહીં. મારા કરમના યોગે મારી બાજના બધા દાવ અવળા પડ્યા.

કાચબાને જરાએ અસર થઈ નહીં. માથે તડકો પડે છે, ફરતી લુ વાય છે, રાજકુંવરી કરમાય છે પણ રા હુમીરનું મન એના પર ઠરતું નથી. તેના કંઠથી હૈયાને પીગળાવવા પુરયમ પોતાની દશા કહી બતાવે છે.

નૈ તડકો નૈ ટાઢ લુ પણ લાગે નૈ,
રોઝનાં વાટુ વચાળ, અમે કેળ્યું જેવાં કાચબા.

રેકાચબા! આજ મને ટાઢ કે તડકો કાંઈ પણ લાગતાં નથી. આ અમનબચાં વાચરા પણ મને લાગતા નથી. તે

મને રસ્તા વચ્ચે રોકી છે, નહીં તો કેળ જેવી કામળ હું ધણીય કરમાઉં.

સ્વભાવે કામળ રમણીમાં સ્નેહ જાગે છે, સારે તે કુદરતના ટાઢ તડકા ગણુકારતી નથી-ટાઢ છે કે તડકા છે તેનું જ્ઞાન એને રહેતું નથી. કાઈ પુરુષના સ્નેહ માટે તલસતી સુંદરી તે પુરુષ સમક્ષ આવી રીતે પોતાનો સ્નેહ પ્રગટ કરે સારે તે સ્નેહથી ગળ્યા વિના તે પુરુષ નિશ્ચય રહી શકે તો તે કેવા કઠોર હૃદયનો હોવો જોઈએ ? રા હુમીરમાં હૃદય નથી, અભિમાન છે; ગદગદતથી થએલી અવગણનાનો ડંખ છે. એનું અભિમાન પરચમ જેવી સુંદરીના સ્નેહની કદર કરાવી શકતું નથી તો પછી સ્વીકાર તો ક્યાંથી જ કરાવે ? પાપાણુની મૂર્તિ પેઠે તે નિશ્ચલ હિમો રહે છે.

રા હુમીર કાઈ રીતે પણ સ્તિગ્ધ થતો નથી સારે પરચમ તદ્દન હતાશ થાય છે. જેને સ્નેહ અપાંચો તેને અપાંચો. તે તેનો સ્વીકાર ન કરે તો તે સ્નેહ અન્યને અર્પી શકાતો નથી. પરિણામે એ સ્નેહને વશ રહી એકાકી હૈંદગી ગાળવાનો સ્વાભાવિક સંકલ્પ પરચમ કરી લે છે. છતાં એકવાર ફરીથી પોતાનાં નિરાશા અને સંકલ્પથી રા હુમીર વખતે પીગળે એમ ધારી તે બોલે છે :

પાસા પામાર અમે રા સામા રોડબ્યા નેં;
આ અવળો પડ્યો હા કુંવારાં રાખ્યા કાચમા.

અરરર! રા હુમીર તારી સામે બાજી માંડીને મેં દાવ માટે પાસા રોડવ્યા જ નહીં, પોબારની રમત હું રમી જ નહીં. અરેરે! મારો દાવ તો તદ્દન અવળો પડ્યો, ને તેં મને કુંવારી જ રાખી.

આશ્ચર્યલંગ થએલી પરચમ પોતાના સંકલ્પનો જીભે રા હુમીરને માથે નાંખે છે છતાં તે ચૂપ જ રહે છે. આખરે પરચમથી સ્નેહલંગ સહેવાતો નથી. પ્રણયીને હાથે મરવાનું પ્રણયિનીનું પરમ સુખ મળી શકે તો તે મેળવવા તે પ્રાર્થે છે.

પેલાં દૈને બાલ, હવે પહોળાં મન પાધરીએ નેં;

તરીઆ માથે તગ, હવે કાપીને જ કાચબા.

રે કાચબા! પેલાં વેણુ આપી મન મોકળું મુકી પછી આમ કરવું લાયક નથી. આ સ્ત્રી પર તરવારનો ધા કરી તેને મારીને તારે જવું હોય સાં જા.

હદ આવી. એક સુંદરીથી થઇ શકે એટલા કાલાવાલા પરચમે કર્યા. રા હુમીરે પણ મૌન લાગ્યું:

પરચમ પોરનાં કાં મંદિર મૂક્યાં નેં;

ગોલાણી આવી હત તો કોઠે ચડત કાચબો.

રે પરચમ! પોર કાં તું મારી થઇ નહીં ને તારું મંદિર મૂકી મારે સાં ન આવી! જો ગોલાણી! તારે આવી હોત તો આ કાચબો કોઠે ચડત જ—તને પરણત જ.

કેવો જવાબ! ક્યાં પરચમનો ઉછળતો ઉન્હો સ્નેહ
અને ક્યાં રા હુમીરનો તેનો ઠંડો આદરસત્કાર! સુંદરીનો
હૃદયભાવ અનુભવ્યા છતાં, અભણતા તેનાથી પોતાની
અવગણના થએલી તેનું રા હુમીરથી વિસ્મરણ થતું નથી.
તેની હનાશા વધારે તીવ્ર કરવા તેને તેનાં સખલનનું
અને એ સખલન ન થયું હોત તો જે સુખને માટે
અભારે પરચમ તલસે છે તેની ભોક્તા એ ક્યારનીયે થઈ
હોત તેનું સ્મરણ કરાવે છે. આ ઉપરથી સમણીય લાગતી
સ્થિતિ પરચમને કારી ધા જેવી લાગી. તેનું દુઃખ ઉલટું
વધ્યું. દુઃખ અપરિમિત છે, એટલું બધું છે કે સ્નેહાળ
સુંદરી જ ખમી શકે. પરચમ એક નીસાસો મુકે છે.

જેઠ નમણી જાત, જળમાં જતો રહ્યો;

ભેખડનો ભરથાર, કળનો રેવાસી કાચખો.

હાય! મેં તો ઘણીએ નમણી જાત જેઠ, પણ તે
તો પાણીમાં જતો રહ્યો. આખરે તે ભેખડનો ભરથાર
અને કાદવ કીચડમાં રહેનાર કાચખો જ નીકળ્યો.

• એવા કાચખાને પરચમ શે ગમે? છતાં પરચમનો
સ્નેહ એવો ને એવો જ રહે છે. સ્નેહશૂન્ય જીવન દુઃખ
રૂપ છે, નાશ થવા યોગ્ય છે:

દેઈ અમારી દુમહ થઈ, સાચવી સોના જેમ;

જણું પશુરો રા હુમીર, કુંવારાં રાખ્યાં કાચખા.

હવે તો આ શરીર મને અકાઈ થયું છે. રા હમીર
પરણુશે એમ જાણી સોનાની જેમ શરીરને સાચવ્યું પણ
અરર! કાચખા તે મને કુંવારી રાખી.

આમ અફસોસ કરતાં કરતાં પોતાનું લાગ્ય ખરેખર
હીન નીવડ્યાનું પરચમને લાગે છે:

સહીઅરની સાથ નર ગ્યાં તાં નિહાળવા;

શી અમારી અભાગ્ય કે કરમે નીવડયા કાચખા.

સખીઓની સાથે હું તો પુરુષને—(જેને મારો પતિ
કરી શકું) એવાને જોવા ગઇ સાં મારા એવાં શાં કમન-
સિખ કે તે કાચખો જ નીવડ્યો.

હતાશાથી થએલા ખીજવાટથી સુન્દરી આખરે
મેણાથી રા હમીરને તેનું ખડું તુખમ જણાવી દે છે.
રા હમીર મેણું સાંખી રહે એવો નથી:

થોર ને થડ જરો પણ જડશું ને;

એવા છીએ અમે, કળહીજુ કેવાયે કાચખા.

ચોરના થડ પાસેય મને તું શોધીશ તો ત્યાં પણ હું
મળીશ નહીં. અમે એવા જ છીએ, અમે કાચખાનું
કુળ નીચું તે નીચું જ.

એના કુળને રાજકુમારીએ હથકું ગણ્યું, એના ગોરનું
અપમાન કર્યું અને એને વરવા ના પાડી એ બધી વાત
આ ટેકીશા રજપૂતને એટલાં બધાં વીંધતા હતાં કે

આવી નિખાલસ, સ્નેહાળ સુંદર કન્યાને પરણવા તે હર-
ગીજ તૈયાર ન થયો. તેનું હૃદય વીંધાય તો બલે
વીંધાય, તે જીવનભર દુઃખી થાય તો બલે થાય પણ
પોતાનો ટેક જવો ન જોખએ. ટેકના તુમાખમાં પરચમના
શબ્દો પાછા મારી મેણું દઇ તે ચાલ્યો જાય છે. અભા-
ગણી પરચમે પોતાનો માર્ગ નક્કી કર્યો હતો.

મોખડાજી ગોહેલ.

પ્રજા, બ્રાહ્મણ તથા ગાય અર્થે અનેક રજપૂત વીરોએ પોતાનું રાજપાટ સર્વસ્વ-અરે ખુદ માથું પણ-ખોયું છે એવા દાખલા લોકોમાં પ્રચલિત છે. ક્ષાત્ર ધર્મ જ એવું સૂચવી રહ્યો છે કે પરમાર્થ પ્રથમ-સેવા પહેલી અને પછી જ સ્વાર્થઃ આતું અનેક શૂરવીર રાજરત્નોએ કરી દેખાડ્યું છે અને તેથી જ વંશપરંપરા રાજ્યકર્તા તરીકેનો વિશ્વાસ લોકો પાસેથી તેઓ મેળવી શક્યા છે.

ગોહેલ કુળભૂષણ મોખડાજી પણ રાજ્યધર્મ બરાબર સમજનાર એક વીર હતો. મુસલમાનોએ તેના પિતા પાસેથી તેનું સર્વસ્વ હરી લીધું હતું. પણ તે વીર પિતાનો પોરસ-કોટો કંઈ યવનો જીતી શક્યા નહીં. પિતાના મૃત્યુ પછી મોખડાજીએ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવા કમર કસી; અને ખોયેલ નગર એક પછી એક જીતી લીધાં. છેવટે તે ઘોઘા પાસે પીરમના બેટમાં પોતાનું મુખ્ય સ્થાન સ્થાપી પીરમનો પાદશાહ કહેવડાવા લાગ્યો. આ અમદાવાદના રાજાથી સાંખી ન શકાયું. ને મોટું લશ્કર લઈ તે મોખડાજીનો નાશ કરવા ચઢ્યો. એક પછી એક મોખડાજીનાં ગામે જીતતું મુસલમાન લશ્કર ઘોઘા પાસે આવ્યું. મોખડાજી ઘોઘાનો કિસ્સો સુરક્ષિત કરી પોતાના સરદારને તે

સોંપી પીરમમાં જઈ બેઠા. હવે યુસલમાનોએ ગામને
 ઘેરું ને ગાયનો વધ કરવાનું કરાવ્યું. વસ્તીને અનનાં સાંસાં
 પડવા લાગ્યાં. આ ખબર મોખડાજીને મળ્યા. અરે પોતે
 આમ બેઠમાં રહી મળ કરે ને વસ્તી પીડાય, એ જ્યું
 કેમ જાય? એવો દૃઢ ભાવ ધરી મોખડાજી એક નાવમાં
 બેસી ઘોઘે આવ્યો. અંદર દાખલ થઈ યુદ્ધ શરૂ કર્યું. દર-
 વાજ ઉઘાડ્યા—ને પોતાની મહાન તલવાર હાથમાં લઈ
 દરવાજામાં અંદર દાખલ થતા દુશ્મનને જેમ ધાસને કાપી
 નાખે તેમ કાપવા લાગ્યો. અન્તે અસંખ્ય તલવારોનો
 વરસાદ આ એકલ મલ મોખડા ઉપર તૂટી પડ્યો—ને
 તેનું માથું ધડથી જૂદું પડી ગયું. પણ અજાણ્ય જેવું એ
 બન્યું કે તે માથું બીમની ગદાની જેમ જેના ઉપર ઉડીને
 પડવા લાગ્યું તે તત્કાળ પ્રાણ છોડવા લાગ્યા. અને ઉઘાડી
 તલવારે ધડ કિલ્લો તણ બહાર આવ્યું. લડતું લડતું ધડ
 અસંખ્ય સીપાઈઓને કાપતું ઠેઠ ખદડપર જે ઘોઘાથી
 પાંચેક માઇલ દૂર છે ત્યાં આવ્યું. છેવટે નાસતા શત્રુમાંથી
 •કોઈએ ગળીનો તાંતણો માથા તથા ધડ પર નાખ્યો. ને
 આ અપવિત્ર વસ્તુ તેના પર પડતાં જન્ને શાન્ત થઈ ઢળી
 મળ્યાં. આવા વીર માટે પછી ચારણોએ માથું છે કે:-

તજય બોખરા તણે ગાળે કેસર ગરજયો;
 ત્યાં વિધ્વાજ વાળે મૂકયા ચારા ઘોખડા.

રે મોખડા તું કેસરી સિંહ ઓખરાના કુંગરની ખીણમાં
તાકુકયો તે સાંભળાને વિંધ્યાચળના હાથીઓ બચના
માર્ગ ચારો તણ બેઠા.

તે કાઢ્યો અસુર તણો ઘોડા હંડી ધાણ;
નિત ફરકે નિશાન માતમવાળા મોખડા.

રે વીરત્વ બધાં મોખડા તેં તો તારાં ઘોડાંને દોડાવીને
અસુરોનો નાશ કરી નાંખ્યો. તારાં વિજયનાં નિશાનો હવે
ફડફડી રહ્યાં છે.

સેજકળએ સોરીયા કેં મુગલ કેં મીર;
પરગટ કીધા પીર જયે ઝાંઝરશીયાઉત.

રે ઝાંઝરશીના વંશના, રે સેજકળના વંશના, તેં તો
કંઈક મુગલોને મીરને સાંઠાની જેમ કાપી નાંખ્યા. એ
સર્વને તો તેં પીર બનાવી દીધા.

જૂનાં કોઈ જાણે ને પીર તણાં પરમાણુ;
નવાં ચઢ્યાં નીચાણુ જાણે ઝાંઝરશીયાઉત.

રે ઝાંઝરશીના વંશના, કોઈ જૂના માણસ આ પીરની
મોટાઈ જાણતા ન હોતા. પણ હવે નવાં પીરનાં નિશાનો
થયાં તે તારે હાથેથી જ.

હાકમને સેજક હરા તું હત્યો તહતાણ;
પહતાં છુટયા પ્રાણુ માણુ ન મુકયું મોખડા.

રે સેજકળના વંશના મોખડા, તેં તો લડાઈમાં આ અસુર
હાકમને હત્યો જ છે. તું મરાયો ને તારા પ્રાણુ છુટી ગયા
તોય તેં તારી રજપૂત વીરને છાજતી મોટાઈ તણ જ નહી.

પ્રાક્રમ રાર પડિયા પછે ધડ લડીયો રજુધીર,
અસુરાં તણા અમીર માર્યા કૈંક તેં મોખડા.

અરે મોખડા, તેં તો તારૂં માથું કપાઈ ગયા પછી
પણુ ધડને લડતું રાખી મદાઈ દેખાડી છે,—તેં અનેક
અસુરના હિમરાવને કાપી નાખ્યા છે.

બળવંત વરરાજ બહુયો ઘોઘામાં ધમસાણુ,
રંભાથી રહરાણુ મંગળ વત્થાં મોખડા.

રે મોખડા, તું તો ઘોઘામાં રંભા અપ્સરા વરવા માટે
વરરાજ બન્યો—ને ત્યાં ધમસાણુ ધીંગાણું મચાવ્યું. છેવટે
રંભાથી રીસાયેલ રાજા તું તો તેને વયોજ.

આમ આ વીર રણમાં પડ્યો. હજુ પણ તેની દેરી
એક ટેકરી પર છે ને નીચે તેનો ચોતરો બરાબર રણ
વચ્ચે છે ત્યાં આગળ થઇને કાઠપણુ બંધાણી જાય તો
મોખડાજીને અશીશુની કાંકરી દેતો જાય છે. ને પીરમ
પાસે થઇને જતું કાઠ પણુ વહાણુ પીરમના પાદશાહના
સ્મરણાર્થે નાળીયેર દરીયામાં ફેંકતું જાય છે. આમ પ્રજા
માટે પ્રાણુ લાગનાર વીરની વીરપૂજા Hero-worship
થાય છે.

પોરસો વાળો.

પરની પીડા સમજી તેને દૂર કરવા યત્ન કરવો એ મહાન હૃદયનું કામ છે. ખરો વીર હમેશાં પોતાની છાયામાં પ્રેમી જોડાંને સુખી કરવા ઇચ્છે છે. પોરસો પણ તેવો જ વીર હતો. અનેક દુઃખી પોરસા પાસે આવી પોતાનું દુઃખ દૂર કરાવતાં. એક વખત માંડલુ નામના ચારણ દુકાળને લીધે એક પોલીયા પર ધરની ધરવખરી બાદી પોતાની સ્ત્રીને સાથે લઈ, કાંઈ સારો આશ્રય આપનાર ગામધણી પાસે જવા ઉપડ્યો. સવારમાં દિવસ ચડી ગયો છે ને છાશુનો વખત થયો છે. પોરસો ચોરામાં દાપરો ભરી બેઠો છે ત્યાં નદી કાંઠે એક જળા સાથે પોલીઓ બાંધી સ્ત્રીને ત્યાં રાખી માંડલુ ગામમાં આવ્યો. ચારણે આવી વીર પોરસા પાસે દાપરા વચ્ચે કહ્યું:-

સગાળે રે કાંઈ આ વસત આવે છે વરતવા;

કામજીગરે કાંઈ પાદર તારે પોરસા.

રે પોરસા, સુકાળમાં પણ માણસો તારે ગામ વરતી ખાવા આવે છે, એવું આ તારે ગામ મોહ પમાડનારું છે. આમ ગામધણી પોરસાની ઉદારતા તથા સારપ ચારણે ભરદાપરામાં ગાંધ. સર્વ કાંઈ તેના સામું જોઈ રહ્યાં. જેવું હોય તેવું કહવાયું. સૂર્યને તેજસ્વી જણાવ્યો. ચન્દ્રને શીતળ

તેજવાળો ગાયો, સર્વ કોઈ હા બાપુ એમ જ છે, એમ ચારણ સાથે મળતાં થયા. ત્યાં વળી તે ચારણે કહ્યું:-

આ વરતાઈને વાળા રે વાળા દોને વતન;

તો આણીએ જાળા, પાદર તારે પોરસા.

રે વાળા પોરસા, તું સદા જે કોઈ વખાનાં માર્યાં તારે શરણે આવે છે તેને આશરો આપે છે. તો આ હું તેવો છું, તેને આશરો દે. હું તારે પાદર પડ્યો છું.

- જે કોઈ આશ્રય માગે તેને આપવો જ એ દાતાની ટેક હોય છે. એવુંજ ઉદાર વીરનું વર્તન હોય છે. તો આ ચારણ કવિ આમ ભર દાયરામાં આવી જ્યારે આશ્રય માગે ત્યારે પોરસા વીર તે પાછી પાની કરે ? તેણે ચારણને જરા બેસી કસુંબો લેવા કહ્યું ને નોકરને હુકમ કર્યો કે કવિરાજને માટે ઉતારો તૈયાર કરો. માંડણ બેઠો. પોરસા વીરની ઉદારતા, મુખની મીઠાશ તથા અતિથિસત્કારના વિચારમાં ધડીક તો માંડણ એવો લીન થઈ ગયો કે પોતાની આ નદીકાંઠે પોતે રાખી છે, નિરાધાર છે, એ વિચરી ગયો. પણ જુઓ. સદાય પ્રેમીનાં હૃદયનો ભંગ કરવામાં જ વિધાતા જાણે પોતાનો વિજય સમજતી હોય નહીં ! એવા એવા વિષમ ખનાવો બાવી ઉત્પન્ન કરે છે કે તેમાં હૃદયભંગનો સખત ફટકો રહ્યો હોય છે ને સૌર્યની તથા ઉદારતાની કસીટી તેમાં થાય છે.

માંડણુ કસુંખો લેવા બેઠો. તેને માટે નોકરો ઉતારો તૈયાર કરવા લાગ્યા ત્યાં નદીની ઉપરવાસ વાદળાં ચઢી આવ્યાં. ગીરમાં સખત વરસાદ પડ્યો, ને નદી બેહદ પાણીથી રેલી રહી. રેલી તો રહી પણ પ્રેમી માંડણનું સર્વસ્વ તાણુતી ગઈ. નદીમાં પૂર આવ્યું છે એવી ખૂમ પડતાં માંડણુ એકાએક ચમક્યો. પવનવેગે તે ગામને પાદર ધસી આવ્યો. આખો દાયરો તેની પછવાડે ઉતાવળો ચાલ્યો. માંડણુ નદી કાઠે આવ્યો ને જુએ છે તો સર્વત્ર જલ, જલ અને જલ વિના, મોટા લોઢ વિના ખીજું કશુંય નહીં. માંડણુ ધડીક તો આભો બની જોઈ રહ્યો. આ તે પોતે ખરું જુએ છે કે ખોટું એવી બ્રાન્તિ તેને થઈ. સર્વત્ર પાણી અને પોતાની બહાલી ક્યાં ? પોતાના હૃદયનું રત્ન ક્યાં ? માંડણુ બિચારો ગાંડો બની ગયો. તેનું માથું વિચાર બિચાર વિવેક બિવેક હવે ધારી શક્યું નહીં. રે બહાલી ક્યાં ગઈ ? આ શું ? એજ માંડણુ હવે ઝંખી રહ્યો. પોરસે આવી તેને ધણોય સમજાવ્યો, પણ તેથી શું ? ઉલટો કેઈ આવેશમાં આવી તે બોલવા લાગ્યો:-
 પોરસા તને શી ખબર પડે કે મેં શું ગુમાવ્યું છે !
 તું તો માને કે મેં એક સ્ત્રી ગુમાવી છે; પણ સાંભળ:-

આબિન્તા આવ્યે કર્યે, ગયે વાદળ ગળીયાં;

એમાં રતન ગયું રેલ પોરસા પાદર તારે.

રે પોરસા, આ અણુધારેલો મેઘ ગિરમાં ફાલુ જાણે
ક્યારેય તુટી પડ્યો ને તેમાં હે પોરસા, તારે પાદર માંડે
રતન, અરેરે, તણાઈ ગયું.

પારકાંને અર્થે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનાર વીરને કહેવામાં
આવે કે આ દુઃખ તમારે પાદર થયું તો તેમાં તે પોતાના
જીવનને અક્ષ માને છે. પોરસો “પાદર તારે” સાંભળી
પોતાને એક સૂળ ભોંકાઈ હોય તેમ દુઃખી થયો. ત્યાં
વળી ગાંડો બોલ્યો:—

હવે કાળજની કોર, છેડેથી છુટી ગયું;

માંડે રતન ગયું રોળ, પોરસા પાદર તારે.

અરે પોરસા, એ માંડે રતન મારા કાળજની કોર સમાન
હતું. અરે મેં તેને ધણીય મજબૂત ગાંઠ દબને બાંધ્યું હતું.
પણ, હે પોરસા, તારે પાદર પલવારમાં એ છૂટી ગયું; ને
આ રેલમાં માંડે એ અમૂલ્યું રતન રોળાઈ ગયું.

ગંડુ જરાય સમજતો નથી કે વીરનું હૃદય પ્રત્યેક શબ્દથી
વિધાઈ જાય છે. તે તો હવે જેમ નદીનો પ્રવાહ જેસબેર
વહે તેમ બોલવા લાગ્યો:—

મંડાણોય મંડાણો નજડતાંય જોય;

કારણ ન રહ્યું કોય, પોરસા પાદર તારે.

રે પોરસા, આ જોતજોતામાં મંડાણના નસીબને જુસી
દેનાર એકાએક મેઘ ઝડી સહિત મંડાયો. તે મારા અમૂલ્ય

રત્નને લઈ ગયો. હવે મારે આ જગતમાં જીવવાનું કશું કારણ રહ્યું નથી. માંડ જે કંઈ હતું તે તો હે પોરસા, તારે પાદર ગયું. આ “તારે પાદર” શબ્દ પોરસા વીરને માટે અસહ્ય થઈ પડતા હતા. પણ શું કરે? તેણે માંડણને ફાસલાવ્યો, પટાવ્યો; માંડણનો હાથ પકડી વીર પોરસા તેને દરેક રીતે મનાવવા લાગ્યો પણ માંડણનો પ્રવાહ તો જેમનો તેમ ચાલતો હતો.

હલને દામણ દેત, ઉભું ઉઠ જેમ,
રહ્યું રે રાતે પાદર તારે પોરસા.

રે પોરસા, આ માંડ હૃદય અત્રે ઉઠતી જેમ બંધાઈને ઉભું છે. પણ જેમ તે દામણ પામેલ ઉઠ ચાલવાને અશક્ત હોઈને ઉભું ઉભું ગાંગ્યા કરે છે તેમ જ હું પણ નિરૂપાયે તારે પાદર ગાંગ્યા કરું છું. માંડ હવે કોને દાઝે? મને કાણુ સમજે? પ્રેમીના હૃદયનો નિરાશાનો આ નિઃશ્વાસ વીર વાળાથી સહન થતો નથી. ગમે તેમ કરી માંડણને મનાવવા તૈયાર હતો પણ માંડણ એવી વસ્તુ ગુમાવી બેઠો હતો કે તેના સંબંધમાં વીરનું વીરત્વ વૃથા હતું. તે તો વિચારમાં પડી ગયો ત્યાં વળી ગંડુ બોલ્યો:—

ઠાયા કંકુની લોળ. સોનાની જેમ સાચવી;
પડયા રાંકને રાજ, પંડે અમે પરવસ થયા.

રે પોરસા, આ મારી બહાલીની ઠાયા તો કોઈ કમા-

કંકુના પિંડ જેવી હતી. અરેરે, જેમ કાષ્ઠ અતિ
ભિખારી સોનાના કકડાને સાચવીને રાખે તેમ હું
સાચવતો. અરેરે, પણ મારે રાંકને માથે રોળ પડ્યા
વે હું પરાધીન થયો.

૨ પોરસો કવિની અધમમાં અધમ સેવા કરવા તૈયાર
છતાં પ્રેમીને પોતાનું હૃદય ગયું તે પછી બધે પરા-
ના લાગે છે. તે તો પોતે પોરસાને પાદર લૂંટાઈ
એમ માને છે. વીર મરદ આ પોતાને કલંક સમાન
છે ત્યાં વળી તે બોલ્યો:—

પાદર તારે પૂર ખળખળ્યું ખાંડાના ધણી,
માફે રતન ગયું રોળ પાદર તારે પોરસા.

૩ રે મહાન ખાંડું ધારણ કરનાર મર્દ, આ તારે
ખળખળાટ કરતું દળકટક ચડી આવ્યું, ને તેમાં
રતન રોળાઈ ગયું. અરે એ સર્વ તારા ગામને
થયું.

૪ મર્મવેધી વાહુપ્રહાર વીરથી ન સહન થાય તેવો
પોતે તલવાર બાંધી તે વૃથા છે કાચ્યું કે એક
પ સારણનું હૃદય પોતે ધણી છતાં લૂંટાયું. પણ તે
રી શકે ? રાત્રણથી હરાયલ સીતા મેળવવા રામે
નું રણમાં રોળ્યો પણ તે જ સીતા ગર્ભવતી જંગલમાં
તેને વિષે રામે નિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું, અરેરે, દેવીને.

હિંસક પશુથી નાશ થયો હશે જ. તેને રામ કેમ રક્ષી શકે? પોરસાને પણ એમજ થયું. નદીના જલપ્રવાહે માંડણનું સર્વસ્વ હુંટી લીધું. તેમાં પોરસો નિરૂપાય હતો; મદની મદાઈ વૃથા હતી. પોરસો શું કરી શકે? ત્યાં વળી, તે બોલ્યો.

બેહું બઢય કરી સરીર અમારું સાંસાં જેમ,
ત્યાં દોહ્યુંય દોધીડે પાદર તારે પોરસા.

અરે પોરસા, ગરીબ સસલાં જેવાં અમે એકમેકનાં હૃદયમાં બરાબરને લપાઇને બેઠાં હતાં. ત્યાં એકાએક હે પોરસા, તારે પાદર વ્યાધે તેને બાણથી વીંધી નાંખ્યાં.

તું અમને ન રક્ષી શક્યો એ બોલ વીરને માટે મરણ સમાન છે. પોરસો આને હવે કાઈ પણ પ્રકારે રીઝવી દેવા મથતો હતો પણ જ્યારે જ્યારે તેને બોલાવે ત્યારે ત્યારે કંઈક નવું નવું સાંભળે. પોતાની સાથે સુવાડે, જમાડે, પણ પોરસો સાંભળે ત્યારે એનું એ—

હવં તે તો હારવીયું ખજનો બેઠો ખોઈ,
કારણ ન રહ્યું કાઈ પાદર તારે પોરસા.

રે પોરસા, જે હતું તે તો હું, તારે પાદરે હારી બેઠો. મારા આખા જીવનની પુંજ મેં ગુમાવી, મારે હવે જીવવાનું કશું કારણ રહ્યું નથી.

જ્યાં તલવાર—મદાઈ—નિષ્ફળ છે ત્યાં બુદ્ધિ ધણી

વાર માર્ગ કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારે પોરસો માંડ-
ણુને મનાવી લેવા અને પોતાનું કલંક હુંસી નાંખવા
આતુર હતો. તેણે અનેક કવિઓ, બ્રાહ્મણો, ભાટ,
આરણ્યોને માંડણુ પાસે વાતો કરી તેને રાગ રાખવા રોક્યા
પણ કોઈ વાતે માંડણુ માને નહિ. ગાંડાના મુખમાં તો
“પાદર તારે પોરસા” એ જ હતું. વીર પોરસાને તે
ઝાટકા બરાબર હતું, એક વાર તો એ સર્વથી કંટાળી જઈ
માંડણુ બોલ્યો:—

કુવાને કાંઠેય દલ મારું ડોકાય,

ઈ જોયે તરશ ન જાય પીધા વિનાની પોરસા.

રે પોરસા, તારે પાદર, મારું હૃદય કુવાને કાંઠે બેઠું બેઠું
તેમાં જોયા કરે છે. પણ તે તૃષાતુર હૃદય કંઈ અંદરનું
પાણી પીધા વિના તરશ છીપવી શકે? ના, નહિ જ અને
આ સર્વ તારેજ પાદર બને છે.

હવે પોરસે કરવું શું? પણ પોતે માંડણુનું દુઃખ ન ટાળે
તેને ન રીઝવે ત્યાં સુધી પોરસાને શાન્તિ નહોતી. તેણે
તપાસ કરાવી તો ખબર પડી કે માંડણુની સાળી
કુંવારી છે. એટલે માંડણુના સસરાને બોલાવ્યો. તેની
દીકરીને ખવરાવી પીવરાવી બરાબર તૈયાર કરી પછી તે
કન્યા જ્યારે આબેહુબ પોતાની બેન જોવી જ રૂપ રંગ
હાવભાવમાં અર્ધ ગર્ધ ત્યારે માંડણુના જ પોઢીયા જેવો

પોઠીઓ મંગાવી તેનાપર ધરવખરી લાદી નદી કઠિ બોરડીના જળા સાથે તેને બાંધી તેની પાસે તે કન્યાને બેસારી. પછી પોરસે માંડણુને પોતા સાથે ફરવા લીધો. “પાદર તારે પોરસા” નો અચળ ખ્વનિ વરસાવતો વિરહી પ્રેમી પોરસા સાથે નદી કાંઠે આવ્યો. પણ જુઓ. જેવો તેની નજરે પોઠીયો અને ચુંદડી ઓઢેલ નવયૌવના કન્યા પક્ષાં કે ગડગડતી કાઠી તેને “હા મારા પ્રાણુ” કહી બાઝી પડ્યો, અને હૃદયના અનેક ઉછાળાથી તેને વધાવવા લાગ્યો. ઉઠો, ચાલો, આ પોરસાવાળાના ગામમાં ચાલો, કહી તેને ઉઠાડવા લાગ્યો. સર્વ દાયરો આ જોઈ રહ્યો. ગાંડો પ્રેમી ડાહ્યો ડમરો થઈ રહ્યો. તે વીર પ્રેમીની કીમત કરનાર પોરસાનાં અનેક રીતે ગુણાનુવાદ કરવા લાગ્યો. પછી તે પોતાની પત્ની સાથે પોરસાની છાયામાં પોતાના વિલાસી સુખી દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો.

પ્રેમી કવિનું હૃદય ઠેકાણે આવ્યું. અને પોતાનો શ્રમ સફલ થયો તેથી વીર પોરસો પોતાના જીવનને પણ સફલ લેખવા લાગ્યો. ખરેખર વીર પ્રેમી પોરસે જ પ્રેમી કવિનું હૃદય ઓળખ્યું ને તેને પોણું-ખરેખર

“જનત હે દરદી દરદી કી.”

મેરજી વાળો

વનગર તાળાના કુંડલા ગામ પાસે કરળળા ગામ છે. તે ગામનો ધણી અને ગરાસદાર મેરજી વાળો જાતનો રજપૂત હતો. તેનું વેવીશાળ ધારી ગામના ધણી ચુડાસમા રજપૂતની કન્યા સાથે થયું હતું. લગ્ન સમય આવતાં કન્યાને તેડી લાવવા કરળળેથી તેના સંબંધીઓ વેલકું ખાંડું લઈ ધારી ગયા. એ દરમિયાન થયું એવું કે કરળળા ઉપર ખાબરીયા લોકો હુલ્લે લાવ્યા અને કરળળાનું ધણુ તેઓ વાળી ચાલ્યા. ધણુ જાય અને રજપૂતનો દીકરો તે વાત સાંભળે તો અવશ્ય તે વારે ધાય અને પ્રાણુ જતાં સુધી લડ્યા વિના રહે નહિ, કારણ કે રજપૂતો “ગૌઆણણુ પ્રતિપાળ” કહેવાય છે અને પણ પાળવું તેમનો ધર્મ માને છે. અને તેમાં જ રજપૂતના રજપૂતપણાની કસોટી છે. એવે વખતે તેઓ રાજ્યની, સંસારના સુખની અને ખુદ પ્રાણુની પણ પરવા કરતા નથી. સૂર્યવંશી કે ચંદ્રવંશી કાઈ પણ રજપૂત ખરે વખતે પાછો હઠતો નથી. આપણે ઇતિહાસ એવા કટોકટીના ધર્મપાલનનાં દ્રષ્ટાંતોથી ભરપૂર છે.

ચંદ્રમુખી પ્રિયાઓને કલ્પાંત કરતી મૂકી જીવાનીના હાવા તરછાડી ધણુએ બહાદુરો અગવે ચઢી રણમાં બૂમ્યા છે અને તેમણે પ્રાણુનાં બલિદાન કર્યો છે.

મેરજી એવા જ રજપૂત કુલનો હતો. પોરસેલ વાળે ગાયનું હરણ થએલું સાંખી શક્યો નહિ. એક તરફ પોતે પીઠીભર્યો હતો, પોતાની પ્રિયાને લેવા ગયેલ વેલડું ધડી બે ધડીમાં આવનાર હતું અને હસ્તમિલાપ થવાને થોડી જ વાર હતી. આવે સમયે તેના હૃદયમાં લગ્નજીવનના શા શા ભાવો ઉછળી રહ્યા હશે તે તે જ જાણે. પણ રજપૂત કુલનું પાણી આવા કટોકટને સમયે જ જણાઈ આવે છે.

મેરજી જાણતો હતો કે યુદ્ધનું પરિણામ અચોક્કસ છે; છતાં ધર્મ હારવો એ વીરને જાજતું નહોતું. નજર આગળ થતો અન્યાય તે સાંખી શક્યો નહિ અને પોતાની માના-સાઈ તલવાર લઈ ઘોડે ચડી દુસ્મનની પૂઠે પડ્યો. થોડે દૂર સૂર્યવડ નજીક તેનો અને બાબરીયાઓનો ભેટો થયો. યુદ્ધ ચાલ્યું. મેરજી નાગી તરવારે દુસ્મનોમાં ઊતરી પડ્યો અને તેણે રણધૂન મચાવી.

ગાયો તો પાછી વાળી ને દુસ્મન ભંડે મહોંએ નાઠો. પણ મેરજીને ધણા ધા લાગ્યા હતા: તે મરાયો-ધર્મ બળવી વીર વાળે પડ્યો અને સર્વત્ર હાહાકાર થઈ રહ્યો.

અહીં થોડી વારે કન્યાને લઇને વેલડું આવી પહોંચ્યું. કન્યાને જાણ થઈ કે તેનો હૃદયવસ્ત્રભ ગાય વાળવા જતાં યુદ્ધમાં વીરગતિ પામ્યો છે: અને તે બિચારીનું જીવનધન

હુંટાઇ મરું છે. શરીર પણ અલડ બાલા પોતાના પ્રાણ-
નાથની પછવાડે વિલાપ કરવા લાગી.

પાનાળાં પેરી, શેલ કાંઠે ચાલ્યાં નૈ;
ધરસકતે ઢાલે, આજ પાંજર પરણ્યું નૈ.

સુંદર પાલવ પેરીને હું શેલ નદીને કાંઠે ચાલી પણ
નહિ, ને ધરસક ધરસક ઢાલ વાગી રહ્યા હોય એવા સમ-
યમાં આ શરીર પરણ્યું નહિ.

તેણે જોયું કે તેનું હૃદય તો અગાઉથી બહાલા
મેરણ સાથે વરી ચૂક્યું હતું પણ શરીર લમનો મીઠા
લ્હાવ લઇ શક્યું જ નહિ. તેમ સોળે શણગારમાં સળયેલું
તેના દેહનું રૂપ મેરણએ જોયું નહીં. તેથી વળી બોલી:

ચુંદડી રંગ રાજ, અરેરે અંગે અડાડી નૈ;
તેનો રંગ ગયો રાજ, કુંવારાં રાખ્યાં કરજળાના ધણી.

રંગથી ચૂર્ષ જતી ચુંદડી લમ સમયે મારા શરીરને
અડીએ નહિ. અરેરે, તેનો રંગ તો ખસી ધૂળમાં રગદોળાઇ
ગયો. હે કરજળાના ધણી! મને તો તે સદાને માટે
કુંવારી જ રાખી.

આમ બહારની દ્રષ્ટિએ દુનિયાના લમમાં પોતે કુંવા-
રી જ રહી છે પણ હવે તે કદી પણ અન્ય સાથે પોતાનો
હસ્તમિલાપ થવા દેનાર નથી એવો સંકલ્પ કરી ચૂકી.
લમ વખતે કન્યાઓને કેટકેટલી હાંથ હોય છે! પોતાનો
પ્રિયતમ બાળુમાં જ હોય, ઢાલ સરણાઈ વાગી રહ્યાં હોય,

સુંદર આબૂપણે પહેરવા ઓઢવાની અનેક કામનાઓ
મનમાં ઠેકી રહી હોય એવામાં આમ વજ્રપાત થાય અને
હૃદય ભગ્ન થાય એ સ્થિતિ તો મૃત્યુ કરતાં પણ વિષમ છે.

ચોરીના આંટા ચાર પ્રીતેથી ફર્યા નૈ;

ચોરી તમારી ચિત્રેલ બાંધી રહી મળાંતરે.

પ્રેમભર્યા હૃદયે આપણે બેઠે સાથે ચોરીના ચાર આંટા
ફર્યા નહિં અને એ પ્રિયજન ! તમારી સુંદર ચિત્રામણ્યથી
શણુગારેલ ચોરી એમની એમ બાંધી રહી, મતલબ કે
લગ્નની તૈયારી માટે બાધેલી ચોરીનો ઉપયોગ થયો નહિં.

આમ અનેક કલ્પાંત કરતી બાળા તેના જીવન સર્વસ્વની
ચીતામાં સાથે સૂવા તૈયાર થઈ. લોકોએ ઘણું સમજાવી
પણ વૃથા ! હૃદય દીધું તે દીધું જ. લગ્ન થયું તે થયું જ.
છેવટે તેણે કહ્યું :

મીત કરશે ને કાઈ, સુખીયો જીવ સંતાપવા;

દાઝયા એની દેહ, આઠે પાર ઉદાસી ફરે.

સુખી જીવ સદાના સંતાપમાં નાંખવા કાઈ પ્રીતિવશ
થશે નહિં. નહિં તો શરીર સદા અગ્નિમાં જળાતું રહેશે
અને આખું જીવન ઉદાસ બની જશે.

છેવટે ચીતાપર ચડી અને તેના મનમાન્યા મેરજીનું
શ્વશ્રુ ઝોળામાં લઈ સતિ થઈ. અગ્નિએ એ ઉજ્જવળ
દેહની રાખ કરી નાંખી પણ તેનો અમર આત્મા તેના
પ્રિય પ્રાણમાં જઈ મળ્યો.

હૃદય દુઃખની સીમાએ પહોંચે છે ત્યારે સંસારની
કોઈ વસ્તુ પ્રિય લાગતી નથી. જીવનની સમાપ્તિમાં જ તેને
નિવૃત્તિ થાય છે.

એ સતિ અને તેનો વીરપતિ-એકના પાળીયા હજી
સુધી ઠરજળા પાસે મોજૂદ છે.

વીજરો.

વીજરો કાઠી હતો. જે કાઠીઆણી સાથે એને સ્નેહ થયો તેનું નામ અજ્ઞાત છે. તે બાલા પર આસક્ત થયેલો વીજરો તેની સંમુખ પ્રેમ પ્રકટ કરે છે; પોતાની થવા અને સ્નેહની મોઝ માણવા વિનવે છે. એમનાં સરળ જીવન પ્રમાણે પોતાનાં માથામાં તેલ નાખવા વીજરો તે કન્યાને વિનવે છે. આ એક સ્નેહી-ઓની મોઝ ગણાતી. પરંતુ કન્યાના હૃદયમાં પ્રેમ જન્મ્યો નથી એટલે તે વીજરાના પ્રેમને વધાવી લેતી નથી. તે ઉદાસીન રહે છે. વીજરો એમ સમજે છે કે તે ગુમાનમાં બેઢરકાર બની ગઈ છે.

અમે માગ્યું તેલ, ત્યારે અમુલાં ઉત્તર નેં,

હજુ ચટકા મેલ, બાહું નેં બોરીચી.

હે બોરીચી (કુળનું નામ છે) ! તારા માથામાં તેલ નાખવા માગ્યું ત્યારે તેં મને સ્હેજ પશુ જવાજ દીધો નહોં. હજુએ તારો અહંકાર ઉતાર, નહોં તો હું તારી સાથે બોલીશ નહોં.

પ્રેમ જાગ્યો ન હોય છતાં બીજનો પ્રેમ સ્વીકારવો એ કન્યાને અભુમતું લાગે છે એટલે તે વીજરાના અબોલા સહી લે છે. પરંતુ કાળ વહેતાં તેનાં હૃદયમાં પ્રેમ પ્રકટે

છે. વીજરાની થવા તે ઉત્કંઠિત બને છે. ભૂતકાળનો પ્રસંગ
યાદ આવે છે. માથામાં તેલ નાખવા વીજરાએ કહેવા
છતાં પોતે નાખ્યું નહોતું. આજે તે મોઝ માણવા તે
તત્પર થઈ છે. વીજરા પાસે જાય છે. તે દિવસે ના
પાડેલી તેથી કેટલું બધું દુઃખ થતું હતું તે જણાવે છે.
તે દહાડે પોતે કેમ બેદરકાર રહી હતી તેનો ખુલાસો કરે
છે અને ત્યારે થએલી ભૂલનો બદલો હોંસથી આપવા
ઉત્સુક થાય છે.

તમે મંગિલ તેલ, તે હી કાચાંય કુપે નેં,

પણ કામ ને કુચેલ, આવ વાળે માલું વીજરા !

હે વીજરા ! જ્યારે તમે મારી પાસે તેલ માંગ્યું હતું
ત્યારે મારી એવી દશા હતી કે મારા સીસામાં કાચું પણ
તેલ નહોતું—તમારે માટે મારા દિલમાં રહેજ પણ લાગણી
ન હોતી—પણ હવે આવ્ય, તારા વાળમાં મળનું ફોડેલ
ધુપેલ નાખું—હવે મારા દિલમાં તારે માટે સ્નેહ જાગ્યો છે.
તું કહીશ તેવી મોઝ હવે તને ચપ્પાડીશ.

બીજાની બાથીએ, રૂપાળાએ રાચું નેં,

તારા માથાને મોવાળ, મને વાલપ લાગી વીજરા !

હે વીજરા ! જરા મનમાં અંદેશો રાખીશ માં. હું બીજા
કાંઈ રૂપાળાથી રાચવાની નથી કે તેની બાથમાં બરાવાની
નથી. મને તો તારા માથાના વાળની વ્હાલપ લાગી
છે—હું તો માત્ર તારા રૂપ પર મોહિત છું.

એક દિવસ આજ વાળનું કન્યાએ અપમાન કર્યું હતું. તેના ડંખ વીજરાના હૈયામાં ઉંડો પઓ હતો. બોરીચી પરનો સ્નેહ એ ડંખથી ભૂંસાઈ ગયો હતો. કન્યાના બોલવાનો મર્મ તે પામતો નથી. ઉલટો મેલું મારે છે. “તને હું ળાલો નથી ના? મારો ચોટલો ળાલો છે. લે ત્યારે ચોટલો.” એમ કહી પોતાનો ચોટલો કાપી આપે છે.

ધાર્યુંતું શું અને થયું શું? સ્નેહ માટે તલસતી આવેલી સુન્દરીને વળાધાત થાય છે. સ્નેહ મળતો નથી અને વધારામાં મર્મ વીધે એવો પ્રસંગ બને છે. પરંતુ સ્નેહાળ સુન્દરી સ્નેહીથી વિખૂટી રહી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી. સ્નેહનું પાત્ર સ્નેહવાળું હોય કે ના હોય-સ્નેહ બતાવે કે ન બતાવે-તો પણ સ્નેહાળ સુન્દરીએ હૃદય જ્યાં અર્ધું લાંબ અર્ધું. સામેથી તેના સ્વીકાર થાય કે ન થાય પણ પોતે આખી હંદગી તેના જ સાનિધ્યમાં ગાળવા-ગમે તેટલી હાડમારી, મર્મધાતક વેદના ભોગવવી પડે તો તે પણ ભોગવી લેવા તૈયાર હોય છે.

બોરીચી વીજરાને ત્યાં રહેવા આવી છે. તેની સાથે હંદગી ગાળવા આવી છે પણ વીજરા તેને સંધરતો નથી. પોતાને ત્યાં તેને પાળવા તે સાફ ના પાડે છે. તેના દીલમાં સ્નેહ મરી ગયો છે અને અપમાનનો ડંખ રજુરજુતો છે. કન્યા તેના કાલાવાલા કરે છે, પોતાના દોષ કપૂર કરે

છે. વીજરાને પોતે બારે નહીં પડે પણ પોતાનું પેટ પોતાની મેળે જ ભરી લેશે એવું કહે છે. તે માત્ર સ્નેહની ભૂખી છે.

ભરીએ વેરો ને વળે, અમે કણ્ણી થઈને કામશૂં,
અવગણુ અમમાં અનેક, વાસ રાખ્યને વીજરા !

રે વીજરા ! કણ્ણીની જેમ વિઘોટીવેરો ભરી હું ખેતરમાં કામ કરીશ અને મારા રોટલા મેળવીશ. મારામાં ધણી અવગુણુ બરેલા છે. છતાં મને તારી પાસે રહેવા દેવા હું કાલાવાલા કરૂં છું.

પણ વીજરો એકનો ખે થતો નથી. હવે એને કન્યા સાથે લેવાદેવા નથી. સ્નેહ પણ નથી ને સગપણ પણ નથી.

વિજલસીને વાસ, અમે કણ્ણી થઈને કામશૂં,
પંડની ભરીએ પાણ્ય, વાસ રાખે ને વીજરો.

મારાપણું છોડી-મારૂં ગુમાન છોડી કણ્ણીની જેમ તારા ઘરમાં હું કામ કરીશ. પંડની પાણ્ય ભરીશ. તારે માથે નહીં પડું. તોય હે વીજરા ! તું મને તારા ઘરમાં રાખતો નથી.

આ બધા કાલાવાલા સાંભળે છે કેણુ ? હતાશ થએલી સુંદરી પોતાના દુઃખથી વીજરાને પીગળાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

કાના પાડે કાના પોઠીએ, કાનાં ગાડ બરાચ,
અમરા દુઃખનો પાર ને, વીજરા વાણુ બરાચ.

હે વીજરા ! કાષ્ઠનાં દુઃખ તો પાડા, પોઠીઆ કે ગાડાં
ભરી માપી શકાય પણ મારા દુઃખનો તો સુમાર જ નથી.
તેનાથી તો બહાણુ ઉપર બહાણુ ભરાય તેમ છે.

પરદુઃખથી દુઃખીઆ થનારા દુનીઆમાં વિરલ છે પણ
સ્નેહાળ સુંદરીના દુઃખથી મર્મહત થનારા પુરુષો એટલા
વિરલ નથી. જગતનું આ સત્ય પણ વીજરા ખોટું પાડે
છે. તેનું દિલ રહેજ પણ પીગળતું નથી. તે તો પેતાના
નિશ્ચયમાં મક્કમ રહે છે. સુંદરી છેવટે છેલ્લે ઉપાય વાપરે
છે. વીજરાની જીવાનીને કાલાવાલા ઠરે છે. સંસારના
સુખભોગ માણવા ઉત્તેજે છે.

સૌ સૌની સેરા, વરસ દીએ આવે વળી,
આ જોખન ને જરા, વળી ન આવે વીજરા !

રે વીજરા ! કુવા નવાણુમાં સુકાઈ ગએલી સેરા વરસ
પૂરું થતાં પાછી આવે છે. પણ વહી ગએલું જોખન જરા
પણ પાછું આવતું નથી.

ટેકીલા કાઠીમાં અહંકાર એટલો પ્રબળ છે કે બીજી
કાઈ પણ લાગણીને તે જગવા દેતો જ નથી. સુંદરી તદ્દન
આશ્ચર્ય થાય છે. એકે પાસે સવળો નથી પડતો. કાઈ
ઉપાયે મનનો માન્યો મનાતો નથી. વિખુટાં પડ્યા વિના
ધૂતકા નથી એટલે વિદાય થાય છે. પણ જતાં જતાં
ભલામણ કરતી જાય છે.

તું વન વાજે વીજરા, મ જોજે મારી વાટ,
 દોખીયું આગળ મ દોખજે, વાલા મારા કરમની વાત.

હે વીજરા ! મારી વાટ જોષણ નહોં. વનમાં પવન એકલો
 વાય છે તેમ તું એકલો રહેજે. પણ મારા કરમની કહાણી-
 મારા વીતકની વાત મારાં દુશ્મન આગળ કરતો નહીં.

નિઃશ્વાસ નાખી, હૃદયમાંથી ઉડી દાવ પુકારી, સુંદરી
 પોતાને માર્ગે પડી.

કાળીઓ પરમલ

છા બડે ઢાંક્યો સૂરજ કદી છુપો રહેતો નથી તેમજ રણનાદ થતાં, વીર લોહી કદી પણ ઉછળ્યા વિના રહેતું નથી. કાળીઓ એક પચીસ વર્ષની વયનો રજપૂત વીર હતો. નાનો મૂંઝી માખાપ ગુજરી ગયાં તેથી તે કાષ્ઠ ગરાસદારને ત્યાં પેટવડિયો રહ્યો. ત્યાં તે ધરમાં કામ-કાજ કરતો, ઢોર ઢાંખરમાં જતો. તે સ્વભાવનો સારો, પાણીદાર હતો. સર્વની તેનાપર પ્રીતિ થઈ. અને ગરાસદારે કાચરાનું કામ કાળીયાને સોંપ્યું. હોકા ભરવા. અમલ ઘુંટવા ગળવા વગેરે કામ હવે કાળીઆ જીવાનને મળ્યું. કાષ્ઠ મેમાન આવે તો તેની આગતાસ્વાગતા કરવાનું કામ તો કાળીઆનું જ. તેનું લોહી મીઠું હતું. સર્વનો તે બહાલો થઈ પડ્યો.

એક દિવસ કાષ્ઠ ચારણ આ ગરાસદારને ત્યાં મેમાન થઈ રહ્યો. ચારણ વૃદ્ધ હતો, બંધાણી હતો. ગરાસદાર હમેશાં ચારણ, ભાટ, કવિ વગેરેને પોષવામાં પોરસલ હોય છે. તેમને છોડવા એ પોતાના કુટુંબપર શાપ બોરી લેવાં સમાન સમજે છે. ચારણની આગતાસ્વાગતા સારી થઈ, ને ત્યાં થોડા રોજ રોકાઈ જવા વિનંતિ થઈ. ચારણ કપૂલ થયો ને કાળીઆને તેની હાજરીમાં રહેવાને આજ્ઞા થઈ.

કાળીઆની રખાવટ, ખોલવું ચાકવું આદિ સર્વ આ વૃદ્ધ ચારણને એટલાં તો ભાવી ગયાં કે તેને તે પોતાના ઢોલીઆ પાસે સંમુખ બેસારી રાખે. વખત થાય ત્યારે તે કાળીઆના હાથથી કમુખો તૈયાર કરાવીને લે; કાળીઆ અમલ દે ત્યારે જ આ વૃદ્ધ બંધાણીને અમલ આવે એવી થોડા સમયમાં ટેવ પડી ગઈ. આમ થોડા દિવસ ચાલ્યું. એક દિવસ કાળીઆ ચારણની રળ લઈ પોતાનાં સગાં-બહાલાંને મળવા ગયો. ચારણે ધણી જ આનાકાનીએ રળ દીધી. કાળીઆ જતાં વચન આપ્યું કે બે દિવસમાં જરૂર આવીશ. કાળીઆ ગયો. પોતાને ગામ પહોંચ્યો; પણ થયું એવું કે વીળ ખસીઆએ તે ગામ ઉપર ધાડ પાડી. વીર કાળીઆ તો ત્યાં મેમાન હતો, પણ સામે થઈ ગયો ને કામ આવી ગયો. ખસીઆ પણ માણસની ખુવારી ખમી પાછો ગયો. કાળીયો મરાયો તો ખરો પણ અમર નામ કરી ગયો.

હવે અત્રે બે દિવસ થયા પણ કાળીઆ આવ્યો નહીં. ચારણને કાળીઆ કાળીઆ થવા લાગ્યું. તેને ભોજન ભાવે નહીં ને અમલ આવે નહીં. વાયદો વીતી જતાં કાળીઆ કાળીઆ કરી ચારણે નિઃશ્વાસ મૂક્યો. ગઢવીની આ દશા જોઈ કાંઈએ કહ્યું કે “ગઢવી, હમણાં કાળીઆ આવશે.” ત્યાં તો કાળીઆનું વીરત્વ, કાળીઆનો કેસ, કાળીઆનું હૃદય

ખરાબર પારખનાર ચારણ “અરે તે ક્યાંથી આવશે ?”
કહી બોલી ઉઠ્યો:

અઢાર ઓગણીશમાંય, પરમલ ઓર્મિતો મરણ,
પુગ્યાં છે પચીસ, કાંઈ આવે રે કાળીઓ.

ખરેખર એ પરમલ કુળનો કાળીઓ તો અઢાર કે
ઓગણીશ વર્ષ થતાં કાંઈ સાથે લડી એકાએક મરવો
જોઈએ. તે અલારે પૂરેપૂરા પચીસ વર્ષનો થઈ ચૂક્યો છે
ને હવે પાછો ક્યાંથી આવે ? વૃદ્ધ ગઢરી કાળીઆના હાવ-
ભાવપરથી જોઈ શકેલ કે આ વીર રણસંગ્રામમાં જ
મરવાનો-અને આમ આપેલ વખતે કાળીઓ વીર ન
આવ્યો તથી તે મર્યો હોવો જ જોઈએ એમ માની
વળી બોલ્યો:

પળચર ખગ બેહમંદ પતિ, અપસર જોળ અસે,
એતારે અવઠેરે કાંઈ આવે હ કાળીઓ.

ઈશ્વરના વાહન ગરૂડ, અને વરવા ઉત્સુક અપ્સરા-
ઓનાં ટોળાંને તજીને એ વીર કાળીઓ શું હવે પાછો
આવે ! રામ રામ બજે રામ.

રણસંગ્રામમાં જે વીર કામ આવી જાય, તેને માર્ટે
ખુદ ભગવાન પોતાના વાહન ગરૂડજીને સ્વર્ગમાં લાવવા
ચોક્કસ છે, તેને વરવા અપ્સરાઓ ટોળે મળી હાથમાં
વરમાળ લઈ આકાશમાં ફરતી ફરે છે, આતું તજી કાળીઓ
વીર અત્રે પાછો આવે એ તે માની શકાય ? વળી તેણે કહ્યું:

હોળી કુંતારી ફૂઈ, ધરસક વાગ્યા ટેર,
એમાં નાખ્યા વણ નાળીએર કાંઠે આવે રે કાળીયો.

આ તલવારની હોળી સળગી રહી છે, ઢોલ ધરસક
ધરસક વાગી રહ્યા છે, એવી હોળીમાં માથાફૂં નાળીએર
નાખ્યા વિના શું વીર કાળીઓ તે આવે; યુદ્ધનું ખ્યાન,
ને યુદ્ધ સમયે યોદ્ધાના હૃદયના ભાવોનું આબેહુલ સ્વરૂપ
આપી વધારે શું હોષ શકે? તલવારફૂં હોળી હડહડ
સળગી રહી છે, ઉત્તેજન આપતા ઢોલ વાગી રહ્યા છે,
• ને તે આગમાં માથાફૂં નાળીએર હોળી વિના કાંઈ
વીર, ખરો વીર તે બેસી રહે?

વળી તેણે કહ્યું:—

મેઘીડો મેલવતો, ખમ લેવા કળું,
આંબર ઓગળતે, કાંઠે આવે ઇ કાળીયો.

બપૈયો તાળં મેનાં બિન્દુ લેવા મે મે કરી રહ્યો હોય
અને તેવામાં આકાશ ઓગળી પડે ને મે પડવા માંડે તે
બિન્દુ ચાખ્યા વિના તે રહે ખરો? એમ જ કાળીઓ શું
હવે પાછો આવે? વીરના હૃદયમાં અહર્નિશ યુદ્ધ માટે
જંખના હોય જ ને તેમાં તે પ્રસંગ આવી મળે પછી એને
તણ કદી તે પાછો ફરે? એમ જ કાળીઆને માંડ માંડ
આ ઉત્તમ સમય પ્રાપ્ત થયો તે તણ શું તે અત્રે પાછો ફરે?
ગદવી કાળીઆના લોહીને બરાબર બેઠ ગયેલ અને છક

નાનો હશે ત્યારે પણ તેણે શું શું કર્યું હશે તે પણ તેણે જાણ્યું. ત્યારે પણ યુદ્ધ સિવાય બીજું નહીં, ને પાછી પાની કરવી નહીં, એ બે જ વીર કાળીઆની ગમત હતી: તેણે કહ્યું:-

પછડા પેરે કર્યે, પણ બાગી તલ બાગ્યો નહીં,

ભુખણ અંત્ર જડતે કાંઠે આવે ઈ કાળીયો.

અરે કાળીઓ નાનો હતો ને છોકરાઓ સાથે પછેડીઓ પેરીને રમતો, પણ એવામાં જો મારામારી થાય ને પોતાની બાજુનાં સર્વ નાસી જાય તોય તે કદી બાગેડુ થતો નહીં. પુઠ બતાવતો નહીં, તો હવે બ્યારે જર બુવાની આવી ને શરીરમાં ધમધમાટ ફરી રહી છે ત્યારે યુદ્ધ પ્રસંગ મળે તો તેને તજીને શું તે અત્રે પાછો આવે ? એ બને જ કેમ ? કાળીઆ મરદ માટે હવે આશ્વાન રાખવી. આમ કાળીઆના વીરત્વની કીમત કરતો, તેનું શૌર્ય ગાતો ચારણ છેવટે મૃત્યુ પામ્યો. હૃદયની ચોટ તો આનું નામ.

એક વખત એવું બન્યું કે કચ્છ દેશના ગામ નરવર કાટના ગરાસદારને બાઈ નામે માલો પોતાના ઘેતરમાં હમેશ મુજબ કામે લાગ્યો છે. બપોર થઈ ગયા ને તેની બાબી બાત લઇને આવી. હમેશાં એકનું એક જ ખાવાનું અને તે વળી બેસ્વાદ તેથી માલો કંટાળી તો ગયો હતો; તેમાં વળી આજ બાબી તેવો જ ખોરાક મોડો લઇને આવી. બાબીને જોઈ માલો બોલ્યો:

આ બાબી લાવે બાત, પણ લાવે નેં લાખેણા લાડવા;

આ બોટલ કાળે કામ ઇ બાત અમને લાવે નેં.

રે બાબી, તું તો હમેશાં બાત લાવે છે પણ મજના લાડવા કોઈ દિવસ લાવતી નથી. વળી આ બાતને કામડો અભડાવી ગયો છે. તેથી તે મને નહીં લાવે.

દૂરથી હજી તો પોતાની બાબીને જ્યાં જોઈ લાં માલો આમ બોલ્યો. વળી હમેશાં દિવર તો બાબીની ઠકા મસ્કરી કરે જ; તેમ જ માલો આજ આદર્યું. બાબીએ બાતનું કપડું છોડ્યું. તે જોઈ માલો બોલ્યો:—

નર્તુનાં જમણ, રે બાબી અમને લાવે નેં,

ખીર ચોખા ને ખાંડ, ઇ બાબી બાત લાવે નેં.

આ જારનું ખાવાનું, હે બાબી, મને લાવતું નથી; ને ખીર ચોખા ને ખાંડનું ખાવાનું તો બાબી તું કોઈ દિવસ પણ લાવતી નથી.

દિયર જરા મળકમાં પોતાની બાબીને આમ બોલે
એટલામાં બાબીઓ સામું ઘણીવાર મેણાવાળું બોલી દે
છે, જે સાંભળનાર દિયરને હાડોહાડ ઉતરી જાય છે. પછી
તો બાબીનેય થાય છે કે મારાથી આમ ન બોલાયું હોત
તો સારું; પણ વખત ગયા પછી શું થાય ?

હસતાં હસતાં જરા ચટકો ચડાવી માલાને તેની
બાબીએ ઉતર આપ્યા:—

ભર્યુનાં જમણ, રે માલીયા અમને માંડ જ મળે,
બને જૂને સાવર, ત્યાં નિત્ય નર્મ જમાડે નામદે.

રે માલા, આ જરનું ખાવાનું પણ અમને મહા મુશ્કે-
લીથી મળે છે. તારે જો હમેશાં નવાં નવાં જમણની
ધમ્મી હોય તો તું જૂને સાવર જા; ત્યાં નામદે તને
હમેશાં નવાં નવાં બોજન જમાડશે.

નામદે પાસે જનાર દરેકના શા હાલ થતા હતા તે
તો બાબી સારી પેઠે સમજતી હતી. આ ટાણે મારી,
માલાના પણ હાલ સર્વ જેવા થાય અને ઘેરથી એક
અડચણ દૂર થાય, એવી ધારણાથી બાબીએ માલાને નામદે
વરી સુખી થવાનું મેણું ઢીધું.

શ્રીઓનાં મેણાં મરદથી ખમાતાં નથી. ગમે તેવું સુખ
હોય તેનો પણ લાભ કરી શ્રીના મેણા ખાતર માણસ
મહા સંકટ વહોરવા તૈયાર થાય છે. માલાને બાબીનું

મેણું એક ઝટકા સમાન લાગ્યું. પોતાના બાપનો રનેહ તેના હૃદયને છતી રહ્યો હતો અને બાપને ખાતર માલો યિત-રમાં મળુરની જેમ કામ કરતો હતો. હવે બાબીના વેણે માલના મગજને ચમકાવ્યું. તેણે આ વચનને ખાતર નાગદેને લઈ આવ્યા પછી જ બાબીને મ્હોડું બતાવવાનો ક્ષણવારમાં સંકલ્પ કરી લીધો. માલો બોલ્યો:—

બાબી મેણું મ માર્ય, મેણું માયાનો ધા,
જીવતા હશું તો નામદે માણશું, નહર નરવર કાટ જીવાર.

રે બાબી, મને તું મેણું માર માં. તારું મેણું મને માયાના ધા જેવું લાગે છે. જો હું જીવતો રહીશ તો નાગદેને વરીશ જ; નહીં તો નરવર કાટને આ મારા છેલ્લા રામ રામ છે.

આમ આકરી પ્રતિજ્ઞા લઈ, બૂખ્યો તરશ્યો માલો તો ચાલતો થયો. બાબીએ ધણુંય સમજાવ્યો. પણ માન્યો નહીં. તે બિચારીને પછી તો લોંઠપ લાગી કે પોતે ક્યાંથી એવું બકી દીધું. પણ હવે શું થાય? વીલે મુખે એમનું એમ જમણુ પાછું લઈ ઘેર આવી. પોતાના પતિને સર્વ વૃત્તાન્ત કહ્યો. માલો જેવા બાપને આમ એક ક્ષીના વચન ખાતર જવું પડ્યું, એ જાણી બન્ધુપ્રેમવત્સલ બાપનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તે કપાળે હાથ દઈ આંખમાં શ્રાવણુ બાહરવો રેલાવતો બોલ્યો:

બાપુના બંડાર ઇ ખાખા ખૂટે ને,

આજ રાંડે આખાં રાજ, લોમકયા છોડાવી બાઇને.

અહહ, આ મારો તથા માલાનો બંડાર ,અખૂટ છે. તે મને તેટલું ખવાય તોય ખૂટે નહીં જ. પણ આજ આ રંડા સ્ત્રીનું રાજ થઈ બેઠું કે મારા બાઇને આ ભૂમિ છોડવાનો વારો આવ્યો.

બન્ધુપ્રેમ ઉછળવા લાગ્યો. અરેરે મેં જોયું નહીં ને સ્ત્રી આમ વકરી ને બાઈ ચાલ્યો. આમ અનેક કલ્પાંત તે કરવા લાગ્યો.

માલો નરવર ફાટ તજ ચાલી નીકળ્યો તે ભમતો ભમતો જૂને સાવર આવી પહોંચ્યો. માલાના મનમાં કે નાગદેને ' પલવારમાં વશ કરીશ, પણ અનહદ સૌંદર્યવતી અને પિતાની લાડકવાઇ નાગદે આગળ તે તુરત ફાલ્યો નહીં. પ્રપંચી વણિક કામદારે માલાને ખેતરમાં ખેડવાનું કામ સોંપ્યું. માલો કામ કરવા લાગ્યો. સર્વ ખેડુત ગોળ ચાસ ફેંટા હતા તે અળસાવી માલે લાંબા ચાસ શરૂ કર્યા. સર્વ વિસ્મિત થયા. ખોડો ખુમાણ પણ માલાપર મીઠી નજર રાખવા લાગ્યો. આમ માલાને પોતાની શુદ્ધિથી ફાવતો જોઈ પ્રપંચી વણિક મુંઝાવા લાગ્યો. ફાઈ પણ પ્રકારે માલાને હાથથી આ કામ છોડાવાય તો ઠીક, નહીં તો નાગદેની નજરમાં આવતાં તે ફાવી જશે, એમ તે રાત્રિ દિવસ ચિંતા કરવા લાગ્યો.

હમેશાં માલા માટે તથા બીજા મજૂરો માટે બાબર, બપોર થતાં, રાટલા લઈ આવતો. સર્વ હાથ ધોયા ન ધોયા કરી ખાવા બેસી જતા પણ માલો તો એક બટકું પણ મ્હોમાં નાખતો નહીં. પાસેના જ નેરામાં સ્નાન કરી ઈશ્વર સ્તવન કરી વખતને બતીત કરતો અને કામે લાગતો. પાણીમાં માલો ન્હાવા પડતો ત્યારે સર્વ કોઈ તેનું રૂપ જોઈ, તેના લાંબો ચોટલો જોઈ, આ કોઈ અલૌકિક નર છે એમ વિસ્મિત થતાં.

એક વખત ખોડો ખુમાણ ખેતરમાં આવી ચડ્યો. એક ખોરડીના જળા પાસે જુએ છે તો રોટલાના ટુકડાનો મંજ થઈ રહ્યો છે, ને કીડી મોકોડી પંખીએ વગેરે ત્યાં ટાળે મળ્યાં છે. ખોડો તે જોઈ રહ્યો, ને આમ શ્વા કારણથી ને કાણુ કરે છે તે પોતાના માણસને પૂછ્યું. સર્વેએ કહ્યું કે માલો તેમ કરે છે; કારણ કે બાબરના હાથનું તે ખાતો નથી.

આ કોઈ ઉચી જાતનો રજપૂત છે, નહીં તો આમ કરે નહીં, એમ પુરુષની પરીક્ષા કરી ખોડે માલાને પોતા પાસે બોલાવ્યો. માલો આવ્યો ને ખરો ખુલાસો કરી દીધો. ખોડો આ સાંભળી ખુશી થયો. પોતાની દીકરી આવા નરસભ સાથે વરે તો બહુ સારું, એમ તે માનવા લાગ્યો. પ્રપંચી વાણીઓ આ સર્વ સમજી ગયો. તેણે ખોડાને કહ્યું

કે માલાને હવે ખેડવાનું કઠણુ કામ બંધ કરી ભેંસ ગાય ચારવાનું કામ સોંપીએ તો સારું, કારણુ કે તેથી તેને ન્હાવા ધોવાનું ઠીક બને ને કામ આછું. ખોડો તેમ કરવા સંમત થયો. માલાને ગોવાળનું કામ સોંપ્યું. હરણુના ચામડાની બંડી, માથે ફેંટો ને લાંબી ડાંગ માલે ધારણુ કર્યાં. તે જ દિવસ માલો ઢોર હાકી સાંજ પડતાં ઘેર આવ્યો. ઢોર બધાં હાંસી તરશ્યો થવાથી માલે નાગદે લાં બમતી હતી તેની પાસે પાણીનો કળશો માગ્યો. પણ આમ કોણી જેવા વેશમાં માલાને જોઇ રૂપાળી નાગદે બોલી:—

માલા મોઢું બાજ્ય, લેતાંય લાજ્યો ને,

કોણીનું એ કાજ વગડો વાઢ્યો માલીયા.

રે માલા, તારું મોઢું સંતાજ્ય, તું આ કામ લેતાં જરા સરમાયો પણ નહીં! આ વગડામાં ધાસ કાપવું, ઢોર ચારવા, એ કામ તો કોણીનું છે અને તું કોણી મને કામ કેમ કરાવે છે?

નાગદેનું હૃદય તો આ અલૌકિક મરદનું થઇ ગયું છે. પણ તેણે આવા નીચા કામનો સ્વીકાર કર્યો તેથી તેના પર મીઠી મીઠી રીસ કરતી નાગદે બોલી મ્મ ને પાણીનો કળશો આપવા ના કહી. આમ કરવામાં અલડ બાજ્યાઓ પોતાના પ્રેમી તરફ મીઠા મીઠા કટાક્ષ મારી નકારનાં સુકોમળ ભાવભર્યાં વચનો બોલે છે તેમ નાગદેએ કર્યું.

માલો મરદ હતો. તે નાગદેને હૃદયથી પૂજતો હતો. બલે નાગદે તેની અવગણના કરે પણ માલો સારી પેઠે સમજી ગયો હતો કે નાગદે પોતાની જ છે. પ્રેમી બાલાના હૈયાનો વિજય પોતે ક્યો છે એવી દઢ શ્રદ્ધાવાળા માલાએ ઉત્તર દીધો:

નાગદે નેતરડા મ માર્ય, વાગે બહાલાં ગરડાનાં,
કાલે પડશે કામ, તારે નોશં કરશે નાગદે.

રે નાગદે, તું મને તારાં કટાક્ષ માર નહીં—તે ઝેરનાં લય્યાં બાણ મને બહુ જ બહાલાં લાગે છે. હે નાગદે, હું નક્કી કરું છું કે ક્ષણે સવારે તારે મારી ગરજ પડશે. તારે તારે મારાં વિનવણાં કરવાં પડશે હો.

આમ હૃદયે હૃદય એક ચર્ષિ ગયાં છે. પોતે બાલાનું હૃદય જીતી લીધું છે અને હવે તેને જ પોતાને સમજાવવા વારો આવવાનો છે, એવું જોઈ જનાર પ્રેમીએ બહાલીને સમજાવી લીધી. તેના હૃદયના સર્વ ઉડા ભાવ પ્રેમી પલ્લ-વારમાં સમજી ગયો ને ધૈર્ય રાખી વળી બોલ્યો:

નાગદે મેં તને પારખી ઝાઝી સાહેલી માંચ,
આજ સખાકો વીજળી કાળી ધટા માંચ.

રે નાગદે, મેં તો તને કઈ વારની તારી સૈયરના સાથ-માંથી પારખી કાઢી છે. જેમ આકાશમાં કાળી વાદળીની ધટામાં વીજળીનો ઝબકારો પરખાય તેમ.

પ્રેમી પોતાની પ્રિયાનું હૃદય તુરત પારખી કાઢે છે. હજારો સાહેલીમાંથી તેનું હૃદય પોતાનું પાત્ર શોધી કાઢી તેમાં વિરમે છે. તેની સાથે જ મધુર ગોષ્ઠી માંડે છે. માલે તો ફડાક કરતું પોતાનું હૃદય ખુલ્લું કરી નાંખ્યું. સ્ત્રીઓ પોતે હૃદયથી, છુપો છુપો પ્રેમીને પોતાનો જ કરી બેઠી હોય છે પણ જાહેરમાં તેઓ પુરુષની જેમ એકાએક બંધ છોડી દેતી નથી, પણ પછી પ્રેમનું જોર વધવાથી તેની તે ધીરજને પાણી પાણી કરી નાંખી એકાએક પ્રેમ બહાર આવે છે. નાગદેને પણ તેમ જ થયું. તે બોલી:

માલા મેં તને પારખ્યા, ઘોડાની ધુધર માળ,
પાસે કસ્તૂરી કેવડો, ફેરે ફેણ માય.

હે માલા, મેં પણ તને કંઈ વારનો જેમ કાઢી મરદ ઘોડા પર સ્વાર થઈ જતો હોય, ને ઘોડાની ડોકે ધુધર વાગતા હોય, ને તે જેમ જણાઈ આવે; અગર મોટી ફેજમાં જેમ કાઢી વીર પાસે કસ્તૂરીને કેવડાનું અત્તર હોય ને તેની સુવાસ બહારથી બિઠે ને તે જેમ જણાઈ આવે, એમ બોળખી કાઢ્યો છે.

આમ અરસપરસ પ્રેમીએ એકબીજાનાં હૃદયને તો બોળખી કાઢ્યાં, પણ પિતાની આજ્ઞા સિવાય નાગદે માલાને કેમ સ્વીકારે? માલો તો જરા મીઠી મીઠી વાત કરી ઢાર બોર બાંધી ચાલતો થયો. ઘોડો ઘેર આવ્યો.

પોતાની પુત્રીને ખોડે આજ્ઞા કરી કે તારે હમેશાં માથાને
ભાત દેવા જવું; કારણ કે તે પ્રભુનો માણસ છે ને બાળ-
રના હાથનું ખાતો નથી. પિતાનો આવો મનગમતો હુકમ
મળતાં નાગદે પોતાનું મહાભાગ્ય માનવા લાગી. હર
હમેશ મળનું જમણુ પોતાને હાથે જ તૈયાર કરી ડાખામાં
ધાલી નાગદે વગડામાં માથાને જાતે દેવા જવા લાગી.
નાગદે તેને અંતઃકરણથી ચાહતી હતી પણ તે કાંઈ ખીજ
જાતનો હોય તો શું થાય ?

એક દી નાગદે માથે ભાતનો ડબો મૂકી મળથી ચાલી
આવે છે. દૂર નદીને કાંઠે નાની ટેકરી ઉતરી નાગદે જુએ
છે તો, માલો પાણીમાં પડ્યો છે. ચામડાની ખંડી, ફેટા,
ચોરણી કાંઠ છે. ભેંસો ઉડા ધરામાં ડુંકાટા મારે છે.
માલો કાંઈ મદોન્મત મત્સ્ય પાણીમાં સેલતો હોય, તેમ
સેલે છે. લાંબો નાગસમો ચોટલો પાણીના વહેન સાથે
લાંબો તરે છે. આ સર્વ ચિત્ર જોઈ નાગદે માલાપર તુંહિ
તુંહિ થઈ ગઈ. આ પુરુષ તો ખરેખર રજપૂત જ છે.
અરે મને માલો વરે તો કેવું સાઈં એમ તેના હૈયામાં
થવા લાગ્યું. નાગદેના હૃદયે માથાને સ્વીકાર્યો હતો
પણ પોતે માણુમાં હતી, ને માલો કહ્યું કે, “કાલે
પડશે કામ ત્યારે નોરા કરશે નાગદે” એ સમય આવી
લાગ્યો. અરે મેં તે વખતે ચૂક કરી વગરે વિચારથી

બાલા પોતાને ઠપકો દેવા લાગી. માલે નાગદેને જોઇ,
પોતે બહાર આવ્યો.

નાગદેએ આવી બાતનો ડખો નીચે મૂક્યો ને ઉભરાઈ
જતા હૃદયથી તે બોલી:—

ડબરી ભરી ચૂરમે, માંઠ મીઠી મેચુનાં ધી,
માદળે માદળે આથડી, માલા નરજીં અથમાવ્યો ડી.

રે વ્હાલા, આ ડબરો ચૂરમાંથી બર્ચો છે. તે ચૂરમું
મેં મીઠા દુધવાળી બેંસના ઘીથી તૈયાર કર્યું છે. રે પ્રેમી,
તારે માટે બેંસને બેસવાનાં માદળે માદળાં બટકીને જોઇ
વળી, મેં ભૂખ્યાં તરશ્યાં આ આખો દિવસ પૂરો કર્યો.

આમ ભૂખ્યાં તરશ્યાં ઉત્તમ ભોજન તૈયાર કરી ઠેક-
ઠેકાણે તારે માટે બટકી બટકી મારો આખો દિવસ પૂરો
કર્યો. આમ જરા ભાર મૂકી પોતાનું હૃદય માલા માટે ફેટકું
તણખે છે, એ સૂચવતી નાગદે માલા સામું જોઇ બેઠી.

મને એકલાં બાવે નહીં, કોઇ સાથે હોય તો ઠીક પડે,
એમ માલે નાગદેને કહ્યું ને પ્રેમવશ નાગદેને પછી મોંઘાં
થવાનું ધૈર્ય નહોતું. તેણે તો દુરત માલાનું વચન વધાવી
લીધું. બંને પ્રેમી એક બાણે જમવા લાગ્યાં. આ અલૌકિક
જોડું જમતું જોઇ કુદરત રાજી રાજી થઇ ગઇ. બંનેએ ત્યાં
માંધર્વ લગ કર્યાં. જમતાં જમતાં અરસપરસ હારજીતનાં
મીઠાં મેણાંટાણાં ચાલવા લાગ્યાં. માલો બોલ્યો કે, 'છીકા-

રાની જેમ છીંકતી તેનો તાણી લીધો ત્રેક' જે તિરસ્કાર કરી છીંકારાની જેમ નાશી જતી ને કાષ્ઠને ગાંઠતી નહીં તેના હૃદયનું જોર મેં કેવું ખેંચી લીધું.

હારેલ નાગદે મોહું મલકાવતી નીચું જોઈ રહી. આમ મીઠી મીઠી ગોઠડી આ પ્રેમી જોડું હમેશાં કરવા લાગ્યું. નાગદે હમેશાં બાતબાતનાં જમવાનાં પોતાના બહાલા માલા માટે તૈયાર કરી લાવવા લાગી. નદીને કાંઠે એક ખીજડાનું ઝાડ હતું તેમાં કડાં જડી આ પ્રેમી જોડું હવે તો સાથે બેસી કાઈ કાઈ વાર હોંચકવા લાગ્યું. ખોડાને આ ખબર પડ્યા. પોતાની પુત્રીએ ઉત્તમ જાત શોધી કાઢી પોતાનું હૃદય દીધું છે જોઈ રાજ થઈ તેણે તેનાં લગ્ન ધામધુમથી કર્યાં. પછી માલો પોતાની બહાલી નાગદેને લઈ નરવરકાટ આવ્યો. નાગદે રાંધે ને માલો જમે એમ બાબીને ખતાવ્યું. વડીલ બાઈ પણ ઘણે વર્ષે ફતેહ મેળવી બાઈ આવ્યો તેથી રાજ રાજ થઈ ગયો. આમ પ્રેમી જોડું ખોડા પ્રુમાણ તથા માલાના વડીલ બન્ધુની મીઠી નજરમાં હૃદયે હૃદયને રીઝવતું સુખી થયું.

રાણો અને કોટાળી કુંવર

પ્રેમ ચાર વર્ણમાંથી ઉત્તમ વર્ણમાં જ પોતાનું રૂપ પ્રકટાવે છે, ને અન્ય શૂદ્ર વગેરે અજ્ઞાત લોકને પોતાનાં શુભ દર્શન નથી દેતો, એમ કંઈ છે નહીં. પ્રેમદેવતા તો ઉત્તમ પાત્ર જોઈ તેમાં પેસી જાય છે ને તેમાંથી જળહળે છે. દુનિયા ધણીય વચ્ચે આવી પોતાનું ડહાપણુ ડાળે છે, પણ પ્રેમ મહારાજ પાસે અંતે તે હારી બેસે છે. સંસ્કારી, ડાહ્યાં, ચતુર ને ઉત્તમ વર્ણનાં પાત્રોમાં પ્રેમ પ્રકટે તો તેઓ દુનિયાની રૂઢિ, નીતિને લક્ષમાં રાખી, અખિલ જીવન તલખી વલખી ઉંડી યંત્રણા સહી પૂર્ણ કરે છે. સારે શૂદ્ર વગેરે અશિક્ષિત વર્ગ તો પ્રેમ મહારાજનાં દર્શન અર્થે ગમે તેવું જોખમ બહોરતાં પાછી પાની કરતા નથી. આટલો જ બંને વર્ગ વચ્ચે ફેર છે.

રાણો તથા કોટાળી કુંવર આ બીજા વર્ગનાં પ્રેમી હતાં. જાતનાં રખારી હતાં. રખારી લોક ઢોર ચારી પેટ ભરે છે. સ્ત્રીઓ ધર સાચવે છે. સ્ત્રીઓને તો બહાર ઢોર પછવાડે સવાર અગર સાંજના બ્યાં ઝોક બેઠી હોય ત્યાં જવાનું હોય છે. તેઓ શાટલા લઇને જાય ને દુધ લઇને ઘેર આવે. રાણો વાંતર મામનો રહીશ ને કુંવર માઢીઆની રહીશ. મેહ મામ વચ્ચે એક માઉનું છેડું છે. કુંવર રાજ

માઠીએથી રાટલા લખને જ્યાં ઢાર લખને પોતાના મોટેરા
 ગયા હોય ત્યાં આવતી; ને રાણો પણ પોતાનાં ઢાર વાંગ-
 રથી ત્યાં ચારવા આવ્યો હોય તેને જોતી. કુંવર સર્વ સાથે
 રાણાને પણ ભાત ખાવાને મીઠી મીઠી રીતે કહેતી. અંહાં
 કરતો રાણો કુંવરના વચનને વશ થઈ જતો. આમ
 કેટલોક વખત ચાલતાં રાણા તથા કુંવરનાં હૃદયમાં પ્રેમ
 મહારાજ પ્રકાશ્યા અને એક ખીજ એક ખીજનાં થઈ
 ગયાં. અનેએ હૃદયે હૃદય વેચી દીધાં. કુદરત આ જગતમાં
 પાત્રો તો ઘડી નાંખે છે. પણ જાણે તે જ કુદરત-પ્રભુ-
 ધણી વાર અનુકૂળ પાત્રોને જોડવાને બદલે પ્રતિકૂળ પાત્રોને
 જોડી દે છે; અને થાય છે એવું કે જેને જે ભાવે તે તેને
 મળતું જ નથી અને અભાવતાં સાથે રહી કંટાળાભરેલું
 જીવન ગાળવું પડે છે. રાણા તથા કુંવરનાં હૃદય એક થઈ
 બેઠાં. દૃઢ ગાંઠ બંધાઈ સારે કુંવરને તેનાં માઆપે ભેરા-
 ધમાં કાઢી ખીજ રથારીના છોકરા સાથે વરાવી ને રાણાને
 રાતો રાખ્યો. એક વખત કુંવર રાણાને મળીને લાંથી
 અનેએ સાથે કાઢી અન્ય સ્થળે ચાલી જવા વિચાર કર્યો.
 પણ રાણાને પોતાનું વતન બહુ બહાલું હતું. કુંવર ભલે
 ખીજને વરી પણ તે તેને કાઢી પ્રકારે મળશે એવી ઉંડી
 ઉંડી આશા હોવાથી તેણે કહ્યું:

આહાં પાણી આંખડે, કું વરણોય કાશ,
 રાણો કે' કેમ મેલીએ, ડાળેસરનો વાજ ?

આ આબડા કુવાનું પાણી નિર્ભળ છે ને આકાશ ઉપર
ત્રીણી રાતી ચમરી થઈ મોઢક લાગે છે. આ સુંદર
ડોળિયા ગામના મોટા સરોવરનું વતન તે કેમ કરીને તળાય ?

આમ જ્યાં સુધી કુંવર માઠીઆમાં રહી ને લમ થયા
વગરની હતી ત્યાં સુધી તો રાણાને કાંઈ વખત કુંવર
એકલી મળે ને કંઈ કહે તે કાંઈ બહુ જ વજનદાર લાગતું
નહીં. કેમકે પ્રેમીને પ્રેમપાત્ર નજીક હોય છે ત્યારે હૃદયને
એવી તો શાન્તિ વળે છે તથા એવો તો ફક્ક ચડે છે કે
તેમને વિયોગમાં શું થાય તેનું જ્ઞાન જ હોતું નથી. રાણાને
પણ થયું તેમ જ. કુંવર સાસરે જતાં, દિલમાં થનારા
ઉત્પાતનો તેને ખ્યાલ આવ્યો નહોતો. કુંવરનું લમ થયું
ને ભેરાઈ ગઈ. પાછી આવી, પણ માણસો તેને તુરત
આણું વાળી તેડી જવા આવ્યાં ને લઈ ચાલ્યાં. કુંવરને
તેડી જવા ભેરાઈથી આવેલ સાસરિયાં તેને લઈ ચાલ્યાં
છે ને તેનાં પીપરિયાંવાળાં વળાવવા ગામ બહાર આવ્યાં
છે, ત્યાં રાણો આવી ચઝો. “અહાહા, આ તે શું કુંવર
જાય છે ?” કરી રાણો બોલ્યો:—

રાણા રાતે કુલડે ખાખર નીખલીયાં,

સાંજે ઘેરે સામઠે આજ્ઞાત ઉપલીયાં.

અહા ! રાણા, આ તો જેમ રાત્રી રાત્રી કેસુડાંથી ડોલી
રહેલ ખાખરો શાંભી રહ્યો હોય તેમ આ મોટા સર્ગ
બહારના ટોળામાં આ આજ્ઞાત ચાલી નીકળ્યાં !

પેહેલી વાર તો કુંવર પરણીને સાસરે થોડા રાજ રહીને આવી, પણ હવે આણું વળીને જાય છે તે તો કાઠક છઠું ચોમાસે આવે એમ રાણાને ચોક્કસ લાગ્યું ને પછી તેના હૃદયને હાય લાગી. રાણાને ક્યાંય સુખ વળે નહીં. રાણે જ્યાં જાય ત્યાં દુઃખે વમોયો વમોયો ફરે. રાણાની આ દશા જોઈ તેના સ્નેહીઓ તેને ખીજી કન્યા પરણાવી દેવાનું કહેવા લાગ્યા. પણ આ જગતની તમામ સ્ત્રીઓમાંથી કાઈ પણ ચંચળ ચાલે ચાલી રાણાના હૃદયને રીઝવે એવું રાણે જુએ જ નહીં ત્યાં શું થાય ? તે તો બોલ્યો:—

બળે ખીજની હાલ્ય ડફકતી ડગલાં બરે,
હંસલા જેસી હાલ્ય કોટાળી કુંવરની.

ખીજ સ્ત્રીઓ જે ધખ ધખ કરતી ચાલે તેની ગતિમાં આમ ઉઠો. મારી કોટાળી કુંવરની ચાલ્ય જાણે કાઈ હંસલી ધીમી ધીમી ચાલતી હોયની ! વળી જુઓ.

બળે ખીજનાં જર હૈયામાં હચમચે,
છાતીમાં ચાકમચૂર કોટાળી કુંવરને.

આ ખીજ સ્ત્રીઓની છાતીમાં લા લાગે, કે જેનાં સ્તનો આમ તેમ હલ્યાં કરે છે, પણ મારી કોટાળી કુંવરને છાતીમાં પોતાનાં સ્તનો તથા તથા થઈ ચકચૂર મચાવી રહ્યાં છે.

બળે ખીજના વાળ, બોડેથી હંચા રહ્યા,
કંઠે ઠાળો નાચ, મારી કોટાળી કુંવરને.

ખીજી સ્ત્રીઓના વાળમાં આગ ઉઠો કારણ કે એ વાળ
ઝોડય ઉપર ને ઉપર ઉંચા રહે છે; પણ મારી કોટાળી
કુંવરને તો એવો લાંબો ચોટસો છે કે જાણે કોઈ કાળો
નાગ તેની કડયને વળગ્યો હોય નહીં !

બળે ખીજના દાંત, સોખમ હવ સામા ફરે,
દાઢમ સરીખા દાંત, કોટાળી કુંવરને.

ખીજના દાંત બસે ગમે તેવા સરેત હોઈ મારી સામા
હિલા રહે તોય તેમાં આગ લાગજો. પણ મારી કોટાળી
કુંવરના દાંત તો એવા છે કે જાણે ખરેખર દાઢમની કળીઓ
જોઠવાઈ ગઈ હોય નહીં !

આમ પોતાની કુંવર પાસે આખા જગતની સ્ત્રીઓ હવે
નિર્માલ્ય થઈ બેઠી છે. રાણાને કોઈ મનાવે એવું છે જ
નહીં. અને ખરેખર પ્રેમીને મન તો પોતાની હૃદયવલ્લભા જ
સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. ઇંદ્રની ઇંદ્રાણી પણ તેને રાજી કરવા સમર્થ
નથી. મજનુ કાળી કાળી લયલીમાં જ જગતનું સૌંદર્ય ગણી
બેઠો હતો. રાણો પણ કુંવરમાં પોતાનું સર્વસ્વ ગણી બેઠો
ને તે જતાં તે પોતે બાણથી વિધાઈ ગયો છે, જેના લીધે
તેને સાક્ષે છે.

તડતડતાં બે તીરે કોઈ પાંપણનાં હડે નેં,

સૌંસરવા ઈ સરીર સાક્ષે ધા સાજજના.

એ મારી કુંવરની પાંપણમાંથી કાંઈ તડતડ થતાં બે
બાણ ઉછળ્યાં નથી, પણ એ તો પાણીનાં ટીપાં ટપટપાં

ને તે ધા મારા શરીરની આરપાર ઉતરી ગયા. અરે તે મારા હૃદયમાં ખટખ્યા કરે છે.

વળી મારી કુંવર કાંઈ જેવી તેવી નથી. એ તો,

કુંવર કાળી નાગણી, સંકેલી નખમાં સમાય,
એનું કરજીવું ડગ ના ચાતરે, કુંવર કાઠાળી કેવાય.

મારી કુંવર તો નાની નાજીક નાગણી છે. તેણે જેને પ્રેમડંખ દીધો હશે તે કદાપિ પણ એક પગલું આગળ ભરી શકવાનો નથી જ. કારણ કે એ કાઠાળી કુંવર છે. એનું કુળ કેવું ઉત્તમ છે !

અરે, રાણા પ્રેમીને પ્રિયા નાગણી સમાન ડંખ દેનાર છે પણ તે વિષ, તે ડંખ ઐટલો તો બહારો સુખકર, વિજયકર છે કે તેમાંથી ખચવાની ઈચ્છા જ થતી નથી. તે ડંખ તો મોક્ષમાર્ગ છે અને છેલ્લી ધડી સુધી વલ્લભાં મારવામાં પણ પ્રેમી પોતાનું મહાભાગ્ય માને. જ્ઞાનવિજ્ઞાન તે ઝેર ઉતારવા અસમર્થ છે. રાણા પ્રેમી, કુંવરે એ ડંખ દીધો ને તું સ્વાનુભવી રસિક થઈ ગયો. દરેક પ્રેમીની દશાનું તું ખરોખર ભાન કરાવવા લાગ્યો. અરે રાણા ! તું કુંવર ઉપરથી કેવાં કેવાં મહા વાક્ય કાઢે છે ! તું કહે છે કે પ્રેમી કાંઈ બહુ લવલવાટ કરતાં જ નથી. અને જે કાંઈ પ્રેમીને નામે બકબકાટ કરે તેને તો તું સાપ કરાવે છે.

બહુ બોલે ને બો, લવ લવ કાઢે વેણ,

ઈ સાબણને કરડે કાળોવરો, મર હોય પોતાનાં શેણ.

બહે તે આપણું બહાણું પ્રીતિપાત્ર હોય છતાં જો સમ-
જણુ વિના બહુ બોલ્યા કરે તો તેને કાળીનાગ ડસજો પણ,

થોડુ બોલે થરહરે, મરકીને કાઢે વેણ,

ઈ સાબણને કાટો મ વાગજો મર હોય પારકાં શેણ.

થોડુ બોલે ને હૃદયની પીડા ઓછી કરે, વળી જરા
જરા હસીને વેણ કાઢે, તેને તો રાણો કહે છે કે, જરા
કાટાય વાગશો નહીં. પછી બહે તે પારકાની સ્ત્રી હોય.

હા, તારી કુંવર પારકાની થઈ છે, ને તે થોડાબોલી,
હૃદયની પીડ ઓછી કરનારી, મૃદુ હાસ્ય કરીને વચન
કાઢનારી છે; તેથી તું એવી પારકાની તમામ સ્ત્રીઓને
જરા પણ કાટો, હે પ્રભુ ! ન વગાડતો એમ કહે છે એ
સત્ય છે. પ્રેમી પ્રિયાનું બહુ ચિત્ર, રાણા ! તે તો આલે-
ખ્યું. વળી તું તો આગળ ચાલતાં કહે છે.

હસત મુખાં રજિયામણાં મરકી કાઢે વેણ,

રાણો કે એને કાટો મ વાગજો મર હોય પારકાં શેણ.

બહેને તે પારકી સ્ત્રી હોય પણ હસતા મુખવાળી હોય,
આનન્દી હોય, બોલે પણ જરા હસીને, એને તો જરાય
કાટો, હે પ્રભુ ! વાગશો નહીં. પણ જે કાઈ

કાજમુખાં ને રીસાળવાં, નીચાં હાળે નેણ,

રાણો કે એને એક કરડજો, મર હોય પોતાનાં શેણ.

કડવા બોલી ને રીસનું ધર, વળી નીચું જોઈ બોલ-
નાર હોય તે બંધે આપણી પોતાની સ્ત્રી હોય છતાં એને
તો સર્પ કરડાએ.

રાણાને ધણાય સમજાવે પણ જંપ વળતો નથી. તે
તો પ્રત્યેક વખતે મહાવાક્ય કાઢ્યે જાય છે.

આજ્યા બવની પ્રીતડી દલની જાણે દેણ,
મણુ કરે અવગણુ ગોતે ને, સારસ જેવા રોણુ.

એ તો પેલા બવની પ્રીત હો તો જ દિલેદિલ મેળ
ખાય છે. તે જ દિલની દેણદાર છે. કારણ કે પ્રિયા કાયમ
પ્રેમીને ગુણુ જ કહે જાય છે. તેના અવગુણુ શોધતી
નથી. આરે તે પ્રિયા તો સારસ જેવી છે.

હા ખરેખર, નેક પ્રેમી એક બીજાના અવગુણુ સામું
જરા પણ જોતાં જ નથી. તે તો એક બીજાને ગુણુ કરી
સુખ કરી સુખ લે છે.

રૂપ ધણું રાગ ખારો, કાઠે વારામુરી વેણુ,
મુખાં ભેગાં મરે, રાણો કે સારસ જેવાં રોણુ.

આ રાણો છાતી ઠોકાને કહે છે કે, તે પ્રેમી પ્રિયા
જેમાં ધણું જ રૂપ હોય, જેનું બોલવું બહાણું લાગે એવું
સુંદર સૂરવાણું બીજાનાં દુઃખ હરનાર હોય, તે સારસની
પેઠે પોતાના બહાણા પ્રેમીના મૃત્યુ સાથે જ મૃત્યુ પામે.

એ જ શુદ્ધ પ્રેમી પ્રિયા એ જ સતી. સારસી કદી પણ પોતાના બહાલાને મરેલો બેઠો જીવી શકતી નથી. પ્રેમી હૃદયની આ હદ વળી ગઈ. રાણો પોતાની કુંવરને પારકાના હાથમાં ગયેલ બેઠો જરા પણ રાગદ્વેષ કરતો નથી. પણ ઉલટો કુંવરનું બહું ધચ્છે છે—“બલે તે પારકી હોય તો પણ તેને, હે પ્રભુ, કશી ઇજા ન કરતો,” આદિ શુભેચ્છા દર્શાવે છે. આમ પોતાની હૃદયવસ્તુલાને સાસરે જતી બેઠો ઉપર પ્રમાણે તે સુખી થાય એવું ઇચ્છી વળી રાણે કહ્યું:

- રાણો કે રાતમાં માદું ટોળું મળ્યાં,
આગે અમૃત ઉજળાં માંઈ ભેરાઈનાં મળ્યાં.

રાણો કહે છે, કે વગડામાં મારી બહાલીનું ટોળું મળ્યું. એક તો મારી બહાલી કુંવર પંડે આગળ. તે તો અમી જેવી ઉજળી અને તેમાં ભેરાઈનાં સગાં મળેલાં. પછી કહેવું જ શું ! એ સુંદર દર્શનની તો અવધિ જ વળી ગઈ. આમ બહાલી કુંવર ગઈ પણ રાણાને તેણે કહાલી દીધું કે,

- મેથું વાંગર, મેથું માઢિયું, મેથી મવાની બજાર,
ડગલાં દી ને રાત, મારે બજાર પંડે ભેરાઈનાં.

હે રાણા ! મેં તો હવે વાંગર તથા માઢિયું તજ દીધાં છે. અરે હટાણું કરવા વાસ્તે મહુવાની બજાર પણ આ પળે તો તજ છે. હવે મારે તો રાત ને દિવસ ભેરાઈમાં ચાલવાનું રહ્યું.

વળી હે બહાલા રાણા ! તું જે કાઈ તારી પાસેથી
બેરાઈ આવે છે તે સાથે મને રામ રામ તો કહેવરાવે છે.
પણુ હે પ્રેમી ! તે રામ રામથી શું ?

રામ રામીયું રાણા મારે પરદેશની યોગ્ય નૈ,
છેલ્લાની શેલાણા વસમી વાંગરના ધણી.

રાણા ! તું મને રામ રામ કહાવે છે પણુ પરદેશથી
પારકા સાથે આવેલ રામ રામ મને કદી પણુ પહોંચે
નહીં અને મારું હૃદય તેનો સ્વીકાર કરતું નથી. અરે
વાંગરના ધણી ! છેટેથી મોકલેલ રામ રામ તો કઠણ
કહેવાય. વળી કહાવી મોકલ્યું:—

રાખડીયું રાણા બળેવની બાંધી રે,
છોડી હે રાણા કાંડેથી કુંવરને.

અરે રાણા ! આ તારી કુંવરને હાથે બળેવને દિવસે
રક્ષાબંધન બાંધેલ તે બાંધેલ જ રહ્યું છે, અરે પ્રેમી
શેલાણા ! તું આવીને તારી કુંવરને હાથેથી તે છોડી
નાંખ તો સારું.

આમ રાણાને મળવા આતુર કુંવરે રાણાને કાઈ સાથે
કહાવી મોકલ્યું, ને પછી રાણાનું હૃદય હાથ રહ્યું નહીં.
તેણે વાંગર તજ દીધું. રાણાને કાઈ જગ્યાએ ગમતું ન
હોતું. તેણે હવે ગીરમાં જઈ એકાન્ત જીવન ગાળવા દહ
સંકલ્પ કર્યો. રાણો ચાલ્યો. રસ્તે જતાં, 'હો ને બેરાઈ
થઈને ગીરમાં જઈ.' એમ ખુદો ઉઠ્યો ને બેરાઈ તરફ

ચાલ્યો. પાણી શેરડા પાસે થઇને જાય છે ત્યાં કુંવરને પાણી ભરી જતી જોઈ પણ કુંવરે તેને ઓળખ્યો નહીં તેથી, કે બીજા જુએ ને સાસરિયાં જાણે એવી લજ્જાથી, કુંવર રાણા સામું જરા જોઈ, જોડ્યા ચાલ્યા વિના ચાલી ગઈ. આ જોઈ રાણે કહ્યું:-

રહું ને રાણા તણું મનડું માણુ ધરી,
હાથે હલકું થયું કદરા નેહ કરી.

અરે આ રાણાનું મન મક્કમ રહી શક્યું નહીં ને આ દુર્ઘટ સ્નેહ કરીને પોતાની મેળે જ તે હલકું પકડ્યું છે. કારણ કે,

મરહું માણસને કાજ માણસના મનમાંય ને,
તોય તનડું તોરી પાસ, વેલા જેમ વીંટાઈ ગયું.

માણસને માટે તલખી તલખીને મરીએ છતાં તેના લેખામાં કંઈ આવતું નથી. છતાં, અરે કુંવર, આ શરીર તારી આસપાસ જેમ વેલો વૃક્ષને વીંટાય તેમ વીંટાઈ રહ્યું છે. જુંડી જરા તો સામું જો.

આ માર્મિક શબ્દે કુંવરના હૃદયપર વિજળી જેવો ઝટકો માર્યો. તેણે પાછું વળી જોયું તો પોતાના બહાલા રાણાને દુઃખી દુઃખી જોયો. હવે જગતની પરવા કુંવર પાસે ટકી શકી નહીં. તેણે તો એકદમ કહી દીધું:-

રાણો છોડીયું રાણનું કુંવર બિલોરી કાચ,
રોમાં જાને રાણકા, ધડીકને ધર વાસ.

આ મારો રાણો તો સુકાઇને એક કાષ્ઠના છાડિયા જેવા થઇ ગયો છે ને આ કુંવર તો બિસેરી કાચ જેવી છે. હે રાણા ! તું હવે બે ધડી અત્રે રોકાઈ જા, ને મને તારી કરી લે. આવ આપણે ધડીક ધરવાસ માંડીએ.

આમ કહેવાનું કારણ કે ત્યાં તો પોતાનાં સાસરિયાં આવી બંનેને કાપી નાંખે, પણ તે બંને. આમ ખરે વખતે સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રેમીની દુર્દશા જોઇ જગતની જરા પણ દરકાર કરતી નથી. લાજમયાંદા તો અમુક હદ સુધી તેમને વશ રાખે છે. પણ બેહદ થઇ જાય ત્યારે અખિલ જગત તેમની પાસે બિસાત વિનાનું બની જાય છે, પણ પુરુષને તેમ નથી. સ્ત્રીઓ હૃદયવાદી છે, એટલે હૃદય આપ્યું તે આપ્યું, પણ બુદ્ધિવાદી પુરુષ ગળાયવાં ગળ્યાં કરે છે, ને આખી જીંદગી દુઃખી થાય છે. રાણો ભેરાઈ આવ્યો ખરો, કુંવરને મળ્યો ખરો, કુંવરને માર્મિક વચન કહ્યાં ખરાં, પણ કુંવરે જ્યાં, છેવટનો “ધડીકનો ધરવાસ” માંડવા કહ્યું, ત્યાં કંપ્યો ને ચાલતો થયો. રાણો ગયો, કુંવર ઘેર આવી. રાણો ગિરમાં ગયો ને સાણાના કુંઝરમાં જઇને રહ્યો. કુંવર રાણાપર આક્ર-
રીન છે, તથા રાણો ને કુંવર પાણી શેરડે મળ્યાં વજેરે વાતચિત અદેખાં લોકોએ કુંવરનાં સાસરિયાંને કહી દીધી. તે સર્વ વરૂની જેમ કુંવર ઉપર તુટી પડ્યાં. હમેશાં કુંવરને

કડવાં વચન હવે સાંભળવાં પડવા લાગ્યાં. એવામાં થયું એવું કે ભેરાઈથી પણ કુંવરનાં સાસરિયાં ઢોરઢાંખર લઈ ગિરમાં નાંદીવેલાના કુંગરમાં ગયાં. કુંવર દિવસે દિવસે સુકાતી ગઈ. ગિર લાગી ગણી મૂર્ખ લોકે તેના શરીર પર ડામ દીધા, કારણ કે ગામડિયા લોકમાં સૌ દવાની દવામાં ડામ. આમ કુંવરની વિપરીત દશા થઈ. તેના હૈયામાં હજી રાણાને મળવાની ધણી ઇચ્છા રહી છે. તે રાણાને ઝંખ્યા કરે છે.

હવે રાણો સાણાને કુંગર આવ્યો ને ત્યાં એક ઝુંપડી વાળી રહ્યો. તેને મહારોગ ત્યાં લાગુ પડ્યો. પગ પાક્યો, પેટ મોટું થયું ને રાણો પીળો પડી ગયો. હવે જીવવાની જરા પણ આશા રાણાના દિલમાં રહી નથી, પણ જેમ કોઈ મહાભક્તને હૈયે ઈશ્વર ઈશ્વર હોય છે, તેમ રાણાને હૈયે તે કુંવર લાગી રહી છે. રાણાને ખબર પડી છે કે સામેના નાંદીવેલાના કુંગરમાં કુંવર આવી છે, પણ હવે તેને કેમ મળાય? રાણો મુંઝાય છે કે કુંવર કહેતી હતી તે પણ ગુમાવી. ત્યાં તો એક કાગડાને જેઈ રાણે પૂછ્યું:

હડી આવ્યો કાગ કોઈ વનરા વીંધીને,

સાણે આપણાં રોણ કે હડીને આપાં ગયાં.

આ કાગડો વનનાં વન વીંધીને અત્રે આવ્યો. અરે બાઈ કાગડા! મને કહે કે મારી બહાલી ત્યાં નાંદીવેલાના કુંગરમાં છે કે ત્યાંથી બીજે ચાલી ગઈ છે?

ત્યાં તો કાગડો વળી હિડવા માંડે છે, ને ખીળે બેસે છે તે જોઈ રાણો બોલ્યો:-

ગર લાગીને ગુડા ગળ્યા પેટ વધ્યા પીચ,
કાગડા કુંવરે બણે રાણો સરસા ફૂગર રીયું.

હે કાગડા! તું મારી કુંવરને કહેજે કે, તારા રાણાને ગિરનું પાણી લાગ્યું છે, ને પેટ વધ્યું છે; ને કહેજે કે તારો રાણો આ સરસા ફૂગરમાં પડ્યો છે. તેની સંભાળ લેવી હોય તો જા.

આ કાગડાની સાથે સંદેશો કુંવરને મોકલ્યો પણ રાણાને કાંઈ જગ્યાએથી શાન્તિ વળતી નથી.

રાણો કે રાત્ર અવલગની આડી છે,
નેં સુવે નીરાંત હેયું કાંઈ જાણનારું.

રાણો કહે છે કે અરેરે ભુંડી દુઃખણી રાત્રિ આવે છે. તે રાત્રિને એમ છે કે પોતે સર્વને નિદ્રા આપી શાન્તિ આપે; પણ જે હેયે પોતાનું સ્નેહકંકણ ગુમાવ્યું છે તે કદી પણ નિરાંતે સૂનાર નથી જ. વળી

રાણો કે રાત્ર પૃથ્વીને પોરો છે,
પણ જેનાં કરમનોય કપાળ વસમી તે વિભગણે.

રાણો કહે છે કે રાત્રિ પડતાં તો આ પૃથ્વીને પણ વિશ્રાન્તિ મળે છે. અરેરે જે કર્મ પુટલ છે તેને જ વિચો-મને લીધે તે રાત્રિ કાઢવી બહુ જ કઠણ છે.

અરે રાણા, જેનાં કર્મ પુટલ છે તેને જ કાળી રાત્રિ

વિયોગદુઃખથી નીરાંતમાં જતી નથી. આમ રાણો દુઃખને
ભયોં વિચાર કરે છે, બકે છે ત્યાં તોફાન થઈ આવ્યું.

વિજળી ચારે બાજુએ ઝબકવા લાગી. આ જોઈ રાણે
બાલી દીધું;

સાણે વીજી સાટકે નાંદીવેલે નેગ;

કુંવર બચ્ચું કુંજનું બેઠું બાળેવેશ.

આ સાણાના ડુંગરપર વીજળીના ચમકારા ઢિછળી રહ્યા
છે. આ નાંદીવેલા પર મારું હૃદય કુંવર જે એક કુંજના
બચ્ચા સમાન છે, તે બાળેવેશે બેઠી છે.

" પાંપણ પહીતા લાગીયા, નેણે ઉઠ્યો ઢાહ,

કુંવર બાંધી કાળજે ભુંડી કાં માંચલું ખા.

મારી આંખની પાંપણમાં આગ લાગી છે, ને આંખમાં
બળતરા થાય છે. મારા હૃદયને કુંવર વળગી પડી છે.
અરે ભુંડી ! તું મારા અંદરના હીરને કાં ખાઈ જાય છે.
વળી જોને—

કુંવર કાળે હાડ આય અણીચુથી આળેખી,

તેની શિણીચું ચતમાંચ, રેવતની રાણો બણે.

" આ કુંવર તો મારાં હાડને શંકુથી આળખીને કાપે
છે. અરેરે તે કાપવાને માટે શીણી તો સદાની મારા
હાડમાં ભરાઈ બેઠી છે તે કાપ્યે જ જાય છે.

આમ પોતાની વિપરીત દશા થઈ છે તે જોઈ સાણાના
ડુંગર બણે તેની મસ્કરી કરતો હોય તેમ રાણાને લાગે

છે. સાણો જાણે કહેતો હોય કે 'હે મૂર્ખ રાણા ! તારી કુંવરને તો તું કશા લેખામાં નથી, ને આમ શું વલખાં મારે છે ?' તેથી રાણે સાણાને કહ્યું:

કુંવર હજીજે તો બલ હજીજે તું કાં હજીજ્ય સાણા,
કાલે કુંવરને મનાવશું તું તો પગ્ગો રે'ને પાણા.

મારી કુંવર કદી મોંઘી થઈ ઠેકડા મારે તો બલેને તેમાં તારે શું ? હું તેને કાલે જ મનાવી લઈશ. પણ હે પથરા ! નિષ્કુર હૃદય-તું તારે જ્યાં પગ્ગો છે ત્યાં રે'ને.

આમ અનેક આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ રાણો હમેશાં સહે છે. પ્રેમી પ્રેમ ખાતર પોતાના શરીરનું બલિદાન આપી રહ્યો છે. મૃત્યુ મો કાઢીને સામું ઉભું છે. ત્યાં આ શું ? કુંવર આવી. ધડીક તો રાણો સામું જોઈ રહ્યો ત્યાં તો તેના શરીર પર ડામ જોઈ રાણે કહ્યું.

વૈષ્ણને વિજ્ઞાન કાયા બગાડી કુંવરની,

દેહીની ઉપર ડામ ચાલાડી કાણે ચોડીયા ?

વૈદ અને એનું વૈદું એણે આ કરીને મારી કુંવરની કાયા તદ્દન બગાડી દીધી. હે ચાલાડી ! આ તારી સુંદર દેહ પર ડામ તે કાણે દીધા ?

આમ રાણો પૂછે છે પણ પ્રેમવેલી કુંવર કંઈ બોલતી નથી. તે તો રાણાને જોઈ અશ્રુપૂર્ણ આંખે ધડીક તો સ્તબ્ધ બની ગઈ. પછી રાણાની બાહુમાં પડી અને ખીમાર

રાણા અત્યારે કાણુ જાણે ક્યાંથી સતેજ થઇ ગયો. અશક્તિ શક્તિમાં ફેરવાઇ ગઇ. રાત્રિનેા સમય હતો ને દર્ભની પથારીએ પ્રેમી સૂતાં. રાણે પોતાની માથુકને છેલ્લી બાથ બીડી ને કુંવરે કહ્યું:

રાણા હે આ રાત્રી ભીંશી બથુ' ભરીએ ને,
હર અમારાં કુંવર કે કચરાઇ ગયા.

હે રાણા, આજે રાત્રે બહુ જોસથી ભીંશીને બાથ ભરવી નહીં, કારણુ કે મારા શરીરમાં માત્ર હાડકાં જ રહ્યાં છે.

અરે કુંવર ! તું આજ રાત્રે રાણાને આમ વીનવે છે પણ કાલની શી પ્રતીતિ ? આમ તું બોલી તો ખરી; પણ વિરહવેદના છૂટતાં હૈયેહૈયું દાખવા માંડ સમય આવ્યો તે શું તમો જવા દેવાના ? ના નહીં. બન્ને પ્રેમી માંડમાંડ જીવન દોરીને લંબાવતાં હૃદયે હૃદય ભીંસી સૂતાં તે સૂતાં જ. બન્નેના આલિંગન કરતા આત્મા બ્રહ્માંડમાં રમવા લાગ્યા ને દર્ભશય્યાપર વળગેલ શબ રહ્યાં.

—૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩—

શુદ્ધિ પત્રક

—૦૦૦૦૦૦—

પાનું.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૯	૬	સોંપણુ	સોંણિય
૨૦	૬	પાટયાં	પાટિયાં
૨૧	૧	ભાંગીને	ભાંગી ને
૨૬	૩	કેદી	કે દી
૩૨	૧૩	ભલા	ઝલા
૩૭	૨૦	લથડમાં	લથડ માં
૪૮	૧૨	ત	તે
૪૯	૨૨	અરડીલા	અરડીલા
૫૧	૯	વંશભેના ઘેરમાં	વંશભે નાઘેરમાં
૫૯	૧૦	ત	તે
૫૯	૧૫	ત	તે
૮૨	૭	સાજણુ	સાજણુ
૮૫	૨૩	દુબળ	દુબળ
૯૦	૧૪	ખોડેલ...રહી	ખાવળનાં ઘરડાં ખો- ડેલ રહ્યાં
૯૫	૧૩	ડેડાં	ડેડક
૧૦૩	૧૪	નંખે	નંખે
૧૧૦	૧૬	મોટા	કોટા

પાનું.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
૧૨૧	૧૮	હજળમાંથી	હજળમાંથી
૧૩૫	૧૭	વિધવા	વિધવાન
૧૫૨	૧૩	તું બડે	તુંબડે
૧૬૨	૧૬	આ લુકો	આલુકો
૧૬૩	૪	એ સંબંધ	અસંબંધ
૧૭૨	૧૭	ચિંગારો	ચિંગારો
૧૭૩	૨૧	પડીયા	પંખીયાં
૧૭૬	૨	દેવું	દેવું
૧૮૦	૧૯	ટાટડાં	ટારડાં
૨૦૦	૧૧	તગ	તેગ
૨૧૨	૯	રે રાતે	રેરાતે
૨૩૨	૬	બુધણ	બુધણ

